

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя П.М. Машэрава”
Кафедра беларускага мовазнаўства

А.С. Дзядова

**ЧАЛАВЕК У ЛЮСТЭРКУ
БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ
І ПАРЭМІЯЛОГІІ**

Манаграфія

*Віцебск
ВДУ імя П.М. Машэрава
2013*

УДК 81:008
ББК 81.001.2
Д43

Друкуецца па рашэнні навукова-метадычнага савета ўстановы адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”. Пра-такол № 7 ад 29.04.2013 г.

Адобрана навукова-тэхнічным саветам ВДУ імя П.М. Машэрава. Праатакол № 5 ад 30.05.2013 г.

Аўтар: дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ВДУ імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук **А.С. Дзядова**

Р э ц е н з е н т ы :

прафесар кафедры агульнага і рускага мовазнаўства ВДУ імя П.М. Машэрава, доктар філалагічных навук *В.А. Маслава*;
дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ВДУ імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук *Г.А. Арцямёнак*

Дзядова, А.С.

Д43 Чалавек у люстэрку беларускай фразеалогіі і парэміялогіі : манаграфія / А.С. Дзядова. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2013. – 162 с.

ISBN 978-985-517-400-5.

Манаграфія напісана ў рэчышчы антрапацэнтрычных тэндэнцый сучаснага мовазнаўства і з’яўляецца адным з першых навуковых даследаванняў, прысвечаных аналізу таго, якім чынам даецца характарыстыка чалавека ў фразеалагічных і парэміялагічных адзінках беларускай мовы з нацыянальна-культурным кампанентам значэння. У працы праведзены лінгвакультуралагічны аналіз фразем і парэмій, якія рэпрэзентуюць псіхалагічны стан чалавека, асаблівасці яго характару, эмацыйна-пачуццёвай сферы, рэлігійны светапогляд, сацыяльныя адносіны і гендарныя паводзіны.

Манаграфія можа быць скарыстана выкладчыкамі вышэйшых навучальных устаноў, студэнтамі філалагічных факультэтаў, настаўнікамі ў працэсе выкладання беларускай мовы і правядзення факультатыўных заняткаў у агульнаадукацыйных установах.

УДК 81:008
ББК 81.001.2

ISBN 978-985-517-400-5

© Дзядова А.С., 2013
© ВДУ імя П.М. Машэрава, 2013

З М Е С Т

УВОДЗІНЫ	4
РАЗДЗЕЛ I ТЭАРЭТЫЧНЫЯ АСНОВЫ ЛІНГВА-КУЛЬТУРАЛА- ГІЧНАГА ДАСЛЕДАВАННЯ	7
1.1 Праблемы даследавання мовы як крыніцы ведаў пра нацыянальную культуру народа	7
1.2 Фразеалагічныя і парэміялагічныя адзінкі як крыніца нацыянальна- культурнай інфармацыі	17
РАЗДЗЕЛ II СЕМАНТЫЗАЦЫЯ ЭМОЦЫЙ І ПАЧУЦЦЯЎ ЧАЛАВЕКА	19
2.1 Злосць як адмоўная псіхалагічная характарыстыка	19
2.2 Страх як характарыстыка псіхалагічнага стану	25
2.3 Плач як выяўленне эмацыйна-пачуццёвай сферы псіхікі	31
2.4 Смех як характарыстыка эмацыйнага стану	35
2.5 Радасць і здзіўленне як праяўленні эмацыйных пачуццяў	39
2.6 Каханне як пачуццёва-эмацыйны стан чалавека	43
РАЗДЗЕЛ III РЭПРЭЗЕНТАЦЫЯ МАЎЛЕНЧАЙ ДЗЕЙНАСЦІ ЧАЛАВЕКА	48
3.1 Фразеалагічныя адзінкі са значэннем маўленчых паводзін	48
3.2 Парэміялагічныя адзінкі са значэннем маўленчых паводзін	63
3.3 Фразеалагізаваныя выказванні і праклёны са значэннем маўленчых паводзін	70
РАЗДЗЕЛ IV ЛІНГВАКУЛЬТУРНЫ ФЕНОМЕН НАЦЫЯНАЛЬНАГА ХАРАКТАРУ І ЛЁСУ БЕЛАРУСАЎ	77
4.1 Семантызацыя разумовай дзейнасці	78
4.2 Семантычная апазіцыя “працавітасць – гультайства”	80
4.3 Семантызацыя адмоўных рыс характару	91
4.4 Семантызацыя лёсу чалавека	98
РАЗДЗЕЛ V ЭТНАКУЛЬТУРНАЯ СПЕЦЫФІКА МАРАЛЬНА-ЭТЫЧ- НЫХ ПАВОДЗІН ЧАЛАВЕКА	108
5.1 Станоўчы аспект маральна-этычных паводзін	108
5.2 Адмоўны аспект маральна-этычных паводзін	116
РАЗДЗЕЛ VI НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАЯ АДМЕТНАСЦЬ РЭЛІГІЙНАГА СВЕТАПОГЛЯДУ БЕЛАРУСАЎ, САЦЫЯЛЬ- НЫХ АДНОСІН І ГЕНДАРНЫХ ПАВОДЗІН	124
6.1 Рэлігійны светапогляд беларусаў: лінгвакультуралагічны аспект	124
6.2 Семантызацыя сацыяльных адносін	128
6.3 Семантызацыя гендарных паводзін	132
ЗАКЛЮЧЭННЕ	147
ЛІТАРАТУРА	149

У В О Д З І Н Ы

Развіццё мовазнаўства апошніх дзесяцігоддзяў характарызуецца перамяшчэннем навуковых інтарэсаў многіх даследчыкаў у сферу лінгвакультуралагічнага аналізу моўных з'яў і катэгорый, звязаных з апісаннем нацыянальнай карціны свету таго ці іншага народа. Фарміраванне антрапалагічнай парадыгмы ў айчыннай лінгвістыцы прывяло да пераарыентацыі праблематыкі фразеалогіі і парэміялогіі на вывучэнне феномена чалавека і яго месца ў культурнай прасторы. Фразеалагічны фонд мовы – гэта каштоўная лінгвакраіназнаўчая спадчына, у якой адлюстравана гісторыя, нацыянальная культура, своеасаблівае бачанне свету пэўнага этнасу. Тым не менш, на сённяшні дзень недастаткова распрацаваным і асэнсаваным застаецца нацыянальна-культурны аспект функцыянавання беларускай мовы. Таму даследаванне фразеалагічных і парэміялагічных адзінак з пункту гледжання этналінгвістыкі і лінгвакультуралогіі ў пэўнай ступені запаўняе сабой “лакуну” па дадзеных пытаннях і з'яўляецца актуальным асабліва сёння, у час надзвычай актыўнага дыялога культур і разам з тым, на жаль, інтэнсіўнага разбурэння беларускай этнакультурнай прасторы.

У манаграфіі дадзены лінгвакультуралагічны аналіз фразеалагічных і парэміялагічных адзінак беларускай мовы, якія рэпрэзентуюць псіхічны стан чалавека, яго эмацыйна-пачуццёвую сферу і разумовую дзейнасць, характар і асаблівасці паводзін. Нацыянальна-культурная спецыфіка семантыкі выяўленых фразем і парэмій аналізуецца на стыку традыцыйнай лінгвістыкі, лінгвакультуралогіі і псіхалогіі. У большасці даследаваных устойлівых слоўных комплексаў і трапных народных выслоўяў выяўлены і прааналізаваны сэнсаўтваральныя кампаненты з этнакультурнай семантыкай, якія з'яўляюцца “цэнтрам” культурнай канатацыі і звязаны са стэрэатыпамі свядомасці і паводзін беларусаў, асаблівасцямі іх псіхікі і менталітэту, каштоўнасцямі арыенцірамі, традыцыйнымі ўяўленнямі і звычаямі.

Метад лінгвакультуралагічнага аналізу, скарыстаны аўтарам у даследаванні, дае, як правіла, магчымасць прааналізаваць значэнне не ўсёй фраземы ці парэміі, якая характарызуе беларусаў у пэўных адносінах, а найперш яе структурных кампанентаў, праз якія адбываецца рэпрэзентацыя адметнасцей светапогляду, асаблівасцей характару, маральных і духоўных устаноў прадстаўнікоў нашага народа.

Крыніцамі даследавання з'явіліся наступныя лексікаграфічныя выданні:

1. Аксамітаў, А. Прыказкі і прымаўкі : тлумачальны слоўнік беларускіх прыказак і прымавак з архіваў, кафедральных збораў, рэдкіх выданняў XIX і XX стст. / А. Аксамітаў. – Мінск : Беларуская навука, 2000. – 320 с.

2. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф. Янкоўскі ; прадм. Д.Я Бугаёва. – Мінск : Беларус. навука, 2004. – 494 с.

3. Іванова, С.Ф. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў : лінгвакраіназнаўчы дапаможнік / С.Ф. Іванова, Я.Я. Іваноў. – Мінск : Беларускі Фонд Сораса, 1997. – 264 с.

4. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭН імя П. Броўкі, 2008. – Т. 1–2.

5. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 1993. – Т. 1–2.

6. Лепешаў, І.Я. Слоўнік беларускіх прыказак / І.Я. Лепешаў, М.А. Якалцэвіч. – Мінск : Беларус. навука, 2006. – 544 с., а таксама картатэка “Рэгіянальнага слоўніка Віцебшчыны”, першая частка якога выдадзена ў 2012 г.

Змены вартасных арыентацый грамадства, перагляд яго маральных ідэалаў падвяргаюць сёння сур’ёзнаму рэфармаванню мэты, змест і шляхі маральнага ўдасканалення чалавека. Сучаснай псіхалага-педагагічнай навукай дастаткова грунтоўна распрацаваны многія аспекты маральна-этычнага выхавання вучняў і студэнтаў. У апошні час дадзеная праблема даволі глыбока даследавалася на тэарэтычным і прыкладным узроўнях айчыннымі педагогамі. Сёння ў падыходах да маральна-этычнага выхавання вучняў вызначыліся новыя прыярытэты, у тым ліку і на аснове хрысціянскіх і этнапедагагічных ідэй, якія пры выбары выхаваўчых арыенціраў патрабуюць ад настаўніка ўліку спецыфікі нацыянальнага характару і ментальных асаблівасцей беларусаў.

Думаецца, што зараз, калі пашыраюцца і нарастаюць глабалізацыйныя працэсы, адным з прыярытэтных кірункаў у вучэбна-выхаваўчым працэсе нашай нацыянальнай агульнаадукацыйнай школы павінна стаць фарміраванне ў школьнікаў маральна-этычных нормаў паводзін найперш на аснове маральных каштоўнасцей і адметнасцей светапогляду, уласцівых беларусам як пэўнай этнічнай супольнасці людзей і соцыуму. Актуальнасць такога падыходу тлумачыцца неабходнасцю адраджэння ў вучняў традыцыйнага пачуцця этнічнай самасвядомасці асобы і нацыянальнага гонару.

Выхаваўчы патэнцыял народнай педагогікі можа быць з поспехам рэалізаваны найперш настаўнікамі беларускай мовы і літаратуры праз прыцягненне ў якасці сродкаў выхавання такога моўнага матэрыялу, як фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі, якія з’яўляюцца адлюс-

траваннем шматвяковай гісторыі нашага народа, яго жыцця і побыту, разнастайных назіранняў за навакольным светам і ўзаемаадносінамі паміж людзьмі. Прыказкі і прымаўкі – гэта не толькі сапраўдная скарбніца народнай мудрасці беларусаў, але і дастаткова паказальны і ўдзячны моўны матэрыял для выхавання ў дзяцей такіх маральных якасцей, як справядлівасць, праўдзівасць, дабрыня, таварыскасць, гасціннасць і інш. Зразумела, што метады і прыёмы выхаваўчай працы ў гэтым кірунку павінны быць зарыентаваны не толькі на выпрацоўку пералічаных вышэй маральных якасцей, якія рэгулююць, карэкціруюць і стымулююць паводзіны вучняў, але і на фарміраванне нацыянальна-культурнай свядомасці, набыццё ведаў пра спецыфіку менталітэту і этнапсіхічных адметнасцей беларусаў як нацыі, пра іх звычаі і традыцыі, асаблівасці духоўнага свету і адметныя рысы народнай маралі.

Матэрыялы і вынікі даследавання могуць быць скарыстаны выкладчыкамі ў вучэбным працэсе на філалагічных факультэтах ВНУ Рэспублікі Беларусь пры распрацоўцы курсаў сучаснай беларускай мовы, этналінгвістыкі, лінгвакультуралогіі, кагнітыўнай лінгвістыкі, спецкурсаў па дысцыплінах мовазнаўчага цыклу, падрыхтоўцы навукова-даследчых прац студэнтаў. Прааналізаваны ў манаграфіі фактычны матэрыял можна выкарыстоўваць пры выкладанні беларускай мовы замежным студэнтам, а таксама ў працэсе рэалізацыі лінгвакультуралагічнага падыходу да навучання беларускай мове ў школе, на факультатыўных занятках у агульнаадукацыйных установах, паколькі даследаваныя фразеалагічныя і парэміялагічныя адзінкі яскрава сведчаць пра генетычную народна-культурную аснову беларускай мовы і, несумненна, будуць спрыяць паўнавартаснаму яе засваенню, фарміраванню ў вучняў і студэнтаў цікавасці і пашаны да роднага слова, духоўнай культуры беларусаў.

РАЗДЕЛ I ТЭАРЭТЫЧНЫЯ АСНОВЫ ЛІНГВАКУЛЬ-ТУРАЛАГІЧНАГА ДАСЛЕДАВАННЯ

1.1 Праблемы даследавання мовы як крыніцы ведаў пра нацыянальную культуру народа

У сучасным мовазнаўстве дастаткова выразна праявіла сябе тэндэнцыя, якая назіраецца ў развіцці гуманітарных навук апошніх гадоў – імкненне да комплекснага падыходу ў вывучэнні грамадства, культуры і чалавека. Сёння заўважаецца прыкметнае перамяшчэнне інтарэсаў навуковых даследаванняў з фармальнай структуры мовы на яе ўнутраны змест, гісторыка-культурную і сацыякультурную функцыі. У сувязі з гэтым узнікаюць новыя міждyscyплінарныя навуковыя кірункі і даследчыцкія метадыкі. Новымі лінгвістычнымі кірункамі ў апошнія дзесяцігоддзі трэба лічыць псіхалінгвістыку і сацыялінгвістыку, этналінгвістыку і лінгвакультуралогію, камунікатыўную і кагнітыўную лінгвістыку, якія ўзніклі ў межах антрапацэнтрычнай парадыгмы вывучэння мовы. Іншымі словамі кажучы, прадметам даследавання ў сучаснай лінгвістыцы сталі такія бакі мовы, якія раней лічыліся нелінгвістычнымі.

Заўважым, што антрапацэнтрычна арыентаваная лінгвістыка нарадзілася не на пустым месцы. Антрапалагічны кірунак у вывучэнні мовы прысутнічаў у нейкай ступені яшчэ ў старажытных вучэннях пра мову. Так, у пачатку XIX ст. да пытанняў трыяды “мова – народ – культура” звярталіся нямецкія вучоныя – браты Грым, ідэі якіх знайшлі свой працяг у Расіі ў 60–70-я гады XIX ст. у працах Ф.І. Буслаева, А.М. Афанасьева, А.А. Патабні.

Найбольш шырокае распаўсюджанне ў свеце атрымалі ідэі В. фон Гумбальта, які першым звярнуў увагу на тое, што мова адлюстроўвае “дух народа”, што яна ёсць “само быццё народа”, і даў азначэнне мовы як “свету, які ляжыць паміж светам знешніх з’яў і ўнутраным светам чалавека”. В. фон Гумбальт справядліва лічыў, што для разумення сутнасці мовы неабходна вывучаць яе ў цеснай сувязі з духоўнай культурай. Гэтым тлумачыцца яго пастаянны зварот да “народнага духу”, выражэнне якога ён бачыў у сукупнасці інтэлектуальных і культурных каштоўнасцей народа. Пачынаючы з XIX ст. ідэі В. фон Гумбальта атрымалі шырокае распаўсюджанне ў свеце. Асноўныя палажэнні яго поглядаў можна звесці да наступнага: 1) матэрыяльная і духоўная культура ўвасабляецца ў мове; 2) усякая культура нацыянальная, яе нацыянальны характар выражаецца ў мове

праз своеасаблівае бачанне свету; 3) мове ўласціва спецыфічная для кожнага народа ўнутраная форма, якая выражае “народны дух”; 4) мова – ёсць звязно паміж чалавекам і Сусветам; 5) мова ўключана ў культуру, а культура ўключана ў мову.

Культура выяўляе сябе найперш у мове. А мова здольна “ўвесці” чалавека ў культуру. На разуменні непарыўнасці і адзінства мовы і культуры было заснавана неагумбальтыянства і яго адгалінаванне – вядомая школа Сэпіра-Уорфа, якая распрацавала т. зв. гіпотэзу лінгвістычнай адноснасці. Яе сутнасць зводзіцца да наступнага: людзі, якія размаўляюць на розных мовах і належаць да розных культур, па-рознаму ўспрымаюць свет. Галоўнае палажэнне дадзенай гіпотэзы ў тым, што спосаб пазнання навакольнага свету залежыць ад мовы, на якой ажыццяўляецца мысленне. Згодна з назіраннямі Э. Сэпіра, “слова бярэ змест большы ці меншы... ў залежнасці ад “духу” кожнай мовы”.

Антрапацэнтрычная парадыгма, якая патрабуе ад даследчыка пераключэння інтарэсаў з аб’екта пазнання на суб’ект (г.зн. аналіз чалавека ў мове і мовы ў чалавеку) даволі выразна прадстаўлена сёння ў этналінгвістычных даследаваннях. *Этналінгвістыка* (ад грэч. *ethnos* ‘народ’ і франц. *linguistic* ‘навука пра мову’) – адносна новы кірунак у мовазнаўстве, які вывучае мову ў разрэзе яе суадносін з этнасам. Прадметам этналінгвістычных даследаванняў апошніх гадоў з’яўляецца “змястоўны план культуры, яе семантычная (сімвалічная) мова, яе катэгорыі і механізмы” [129, с. 12], а таксама ўзаемадзеянне этнакультурных і этнапсіхалагічных фактараў у функцыянаванні і эвалюцыі мовы. У шырокім разуменні этналінгвістыка разглядаецца як комплексная дысцыпліна, якая вывучае “план зместу” культуры, народнай псіхалогіі і міфалогіі незалежна ад сродкаў і спосабаў іх фармальнага выражэння (слова, прадмет, абрад, выява і да т. п.) [гл. 141, с. 39–40].

Згодна з канцэпцыяй М.І. Талстога, этналінгвістыка накіроўвае даследчыка на разгляд суадносін і сувязей мовы і духоўнай культуры, мовы і народнага менталітэту, мовы і народнай творчасці. Этналінгвістыка з’яўляецца адным з найбольш цікавых і перспектыўных кірункаў сучаснага мовазнаўства, які інтэгруе ў сабе лінгвістыку, этнаграфію і фалькларыстыку. Дзякуючы намаганням М.І. Талстога, сёння можна казаць пра цэлую этналінгвістычную школу, якая вырашае такія сур’ёзныя задачы, як стварэнне этналінгвістычных слоўнікаў і атласа духоўнай культуры Палесся. Нагадаем, што даследчык займаўся комплексным вывучэннем традыцыйнай духоўнай культуры славянскіх народаў і рэканструкцыяй старажытнай славянскай культуры па дадзеных мовы, фальклору, абраднасці, вераванняў і міфалогіі, засяродзіўшы асноўную ўвагу на культуру паўднёвых славян і ўкраінска-беларускага Палесся. Да гэтай

працы падчас этналінгвістычных экспедыцый на Палессе было прыцягнута з пачатку 80-х гадоў XX ст. шырокае кола лінгвістаў – ад вядомых вучоных да студэнтаў – на чале з М.І. Талстым, які з’яўляецца заснавальнікам Маскоўскай этналінгвістычнай школы, што склалася ў сярэдзіне 70-х – пачатку 80-х гадоў XX ст. ў Інстытуце славяназнаўства і балканістыкі РАН. Такім чынам, у мовазнаўстве XXI ст. актыўна распрацоўваецца кірунак, у якім мова разглядаецца як этнакультурны код нацыі, а не проста сродак камунікацыі і пазнання.

З’яўляючыся асновай і прадуктам культуры, мова не толькі адлюстроўвае рэчаіснасць, але і інтэрпрэтуе яе. У сувязі з гэтым хацелася б прыгадаць яшчэ адзін яшчэ адзін даволі перспектыўны напрамак у сучасным мовазнаўстве, якім з’яўляецца *лінгвакультура-логія*. Па словах В.А. Маславай, “лінгвакультуралогія – гэта навука, якая ўзнікла на стыку лінгвістыкі і культуралогіі і даследуе праяўленні культуры народа, якія адлюстраваліся і замацаваліся ў мове” [94, с.8]. Іншымі словамі, лінгвакультуралогія займаецца вывучэннем спосабаў, пры дапамозе якіх мова ў сваіх адзінках увасабляе, захоўвае і трансліруе культуру пэўнага народа. Метадалагічнай асновай лінгвакультуралогіі выступае *кагнітыўная лінгвістыка*, якая даследуе мову і культуру як формы свядомасці чалавека, а таксама разглядае ролю мовы ў канцэптуалізацыі і катэгарызацыі свету, у пазнавальных працэсах.

У сучаснай лінгвістыцы назіраецца імкненне да інтэграцыйнага разумення сутнасці мовы як дынамічнай сістэмы, у цэнтры якой стаіць чалавек. Антрапацэнтрычны падыход да вывучэння мовы абумоўлівае павышаную ўвагу даследчыкаў якраз да лінгвакультуралагічнага і кагнітыўнага аспектаў, бо мова – гэта не толькі сродак, з дапамогай якога людзі наладжваюць сувязі, абменьваюцца інфармацыяй, але і своеасаблівае люстэрка жыцця і працы народа, яго грамадскага і культурнага развіцця. Калі грамадства параўнаць з жывым арганізмам, то мову можна назваць нервовай сістэмай, якая наладжвае ў арганізме сувязі паміж яго клеткамі.

Чалавек здольны разумець свет і самога сябе дзякуючы мове, якая з’яўляецца галоўным спосабам фарміравання і існавання ведаў пра навакольную рэчаіснасць. У мове вызначаецца адзіная, самабытная і непаўторная карціна адлюстравання нацыянальнай рэчаіснасці. Кожная нацыянальная мова па-свойму адлюстроўвае свет і выражае тое, што не здольна выразіць іншая. Кожная нацыянальная культура мае такія моўны матэрыял, які дазваляе ёй перадаць гістарычны вопыт свайго народа, асаблівасці яго мыслення і псіхікі, маральна-этычныя і эстэтычныя нормы наступным пакаленням. Мова з’яўляецца крыніцай інфармацыі, назапашанай этнічным калектывам, які жыве ў пэўным прыродным асяроддзі і сацыяльных умовах.

Адзначым, што ўспрыманне свету ў кожнага народа па-свойму спецыфічнае. Сукупнасць ведаў пра свет, якія выражаны ў моўнай форме, называецца *моўнай карцінай свету*. На сучасным этапе развіцця мовазнаўства адсутнічае адзіны погляд на вызначэнне тэрміна *моўная карціна свету*, які з'яўляецца стрыжнёвым тэрмінам лінгвакультуралогіі і які, па словах В.А. Маславай, “не больш, чым метафара, бо ў рэальнасці спецыфічныя асаблівасці нацыянальнай мовы, у якіх зафіксаваны ўнікальны грамадска-гістарычны вопыт пэўнай нацыянальнай супольнасці людзей, ствараюць для носбітаў гэтай мовы не якую-небудзь іншую, непаўторную карціну свету, адрозную ад аб'ектыўнай, а толькі спецыфічную “афарбоўку” гэтага свету, абумоўленую нацыянальнай значнасцю прадметаў, з'яў, працэсаў, выбіральнасцю адносін да іх, якія спараджаюцца спецыфікай дзейнасці, ладу жыцця і нацыянальнай культуры дадзенага народа” [95, с. 50].

А.Л. Садоўская заўважае, што функцыянаванне мовы не абмежавана толькі афармленнем жыццёвага вопыту людзей. Прадстаўнікі пэўнай этнічнай супольнасці ўспрымаюць свет праз катэгорыі іх уласнай мовы. Многімі сучаснымі лінгвістамі моўная карціна свету ўспрымаецца сёння як зафіксаваная ў мове інтэрпрэтацыя рэчаіснасці ў выглядзе сукупнасці меркаванняў пра свет [гл. 124, с. 98, 100]. На думку іншых даследчыкаў, “моўная карціна свету – гэта прадукт свядомасці, вынік узаемадзеяння мыслення, аб'ектыўнай рэальнасці і мовы як сродку выражэння думак пра свет, ... гэта выяўленая з дапамогай моўных сродкаў сістэмна ўпарадкаваная інфармацыя пра навакольны свет” [80, с. 7]. Сёння, як адзначае В.К. Шчэрбін, “працэс асваення лінгвістыкай тэрміна *карціна свету* не спыніўся, і поруч з тэрмінамі *моўная (наіўная) карціна свету* выкарыстоўваюцца і іншыя блізкія па змесце тэрміны *моўная мадэль свету, канцэптуальная мадэль свету* і інш.” [144, с. 199]. Акрамя названых, у мовазнаўстве сустракаюцца такія назвы моўнай карціны свету, як *моўная рэпрэзентацыя свету, моўны вобраз свету, моўны прамежкавы свет*.

Як вядома, *культура* – гэта сукупнасць ведаў, мастацтва, маралі, права, звычаяў і іншых асаблівасцей, уласцівых чалавеку як члену грамадства. *Этнічная культура* з'яўляецца найважнейшым кампанентам культуры этнасу, у якую ўваходзяць таксама элементы культур іншых этнасаў. Слова “культура” ўпершыню з'явілася больш за дзвесце гадоў таму назад (1793 г.) у адным з нямецкіх слоўнікаў, а першае навуковае азначэнне гэтаму паняццю даў у 1871 г. знакаміты этнограф Э. Тэйлор. Тэрмін “культура” ўжываецца сёння ў шырокім і вузкім сэнсе. У шырокім значэнні пад культурай разумеюць сукупнасць усіх матэрыяльных і духоўных каштоўнасцей чалавечага грамадства. У сувязі з гэтым культура падзяляецца на матэрыяльную і

духоўную. Культура матэрыяльная – гэта сукупнасць матэрыяльных каштоўнасцей, створаных людзьмі (прылады працы, адзенне, посуд, ежа, пабудовы і інш.). У вузкім сэнсе тэрмін “культура” часцей выкарыстоўваецца ў дачыненні да духоўнага жыцця народа. Культура этнасу – гэта найперш духоўны змест людской жыццядзейнасці, уласныя традыцыі, вераванні, звычаі і асаблівасці рытуалаў народа.

Найважнейшым складнікам нацыянальнай культуры з’яўляецца мова. У ёй знаходзяць адлюстраванне здабыткі духоўнай і матэрыяльнай спадчыны народа, яго гісторыя, звычаі і абрады. Разам з працай, творчасцю і мысленнем яна адносіцца да ўзаемаабумоўленых атрыбутаў культуры. Чалавечае маўленне, вобразы, сімвалы і паняцці мовы фіксуюць усю жыццядзейнасць чалавечага грамадства, увасобленую ў яго культурных здабытках. Сувязі мовы выяўляюцца найперш з культурай духоўнай. Так, найбольш цесныя стасункі мова мае з літаратурай.

Заўважым, што змены ў матэрыяльнай і духоўнай культуры людзей выклікаюць змены ў мове. Суадносіны паміж мовай і культурай у іх гістарычным развіцці неадназначныя і супярэчлівыя. Спачатку, у дапісьмовы перыяд, у культуры адбываецца інтэнсіўны працэс моватворчасці, народная мова нясе на сабе прыкметы шматлікіх міфаў. Міфалогія і мова – асноўныя формы духоўнай культуры на досвітку чалавечага самапазнання ў глыбокай старажытнасці. З узнікненнем пісьменства працэсы стыхійнай моватворчасці запавольваюцца, развіццё мовы адбываецца ў адпаведнасці з ускладненнем культуры (напрыклад, развіццё яе вобразнасці, з’яўленне слоў з абстрактным значэннем і інш.). На ўсіх этапах развіцця нацыянальнай культуры мова адыгрывае выключна важную ролю.

Мова і культура – непарыўна звязаныя кампаненты чалавечага жыцця. Некалі рускі мысліцель С. Булгакаў пісаў: “Нацыянальнасць праяўляецца ў культурнай творчасці. Самае магутнае дрэва культуры, у якім адбываецца душа нацыянальнасці, ёсць мова... У мове мы маем невычэрпную скарбніцу магчымасцей культуры, а разам з тым і адлюстраванне, і стварэнне душы народнай” [68, с. 9]. Па словах А.Л. Садоўскай, “мова і культура – характарыстычныя, вызначальныя рысы кожнага этнасу. Яны адрозніваюць этнас адзін ад другога, з’яўляюцца сродкам этнічнай ідэнтыфікацыі” [129, с. 3]. Як адзначае філосаф У. Конан, “гістарычны вопыт сведчыць, што мова народа – гэта знакавае, вобразнае і сімвалічнае адлюстраванне яго быцця і культуры, дакладнае, хоць часта і “зашыфраванае”, выяўленне яго асноўных этнаграфічных характарыстык, культурных запазычанняў і ўплываў” [75, с. 357].

Такім чынам, сэння можна дакладна сцвярджаць: мова – гэта “цэнтр” культуры, якую мы атрымліваем у спадчыну ад сваіх продкаў. Разам з тым, мова ёсць асноўны “інструмент”, з дапамогай якога мы

засвойваем культуру. Больш за тое, мова ёсць найважнейшая з усіх праяў культуры, бо засвоіць ці вывучыць навуку, рэлігію, літаратуру можна толькі праз мову. У той жа час заўважым, што мова даволі аўтаномная ў адносінах да культуры ў цэлым, бо яна можа разглядацца як незалежная, знакавая сістэма, г.зн. асобна ад культуры, што і характэрна для традыцыйнай лінгвістыкі.

“Народ выражае сябе найпаўней і найдакладней у мове сваёй, – пісаў у XIX ст. вядомы рускі лінгвіст І.І. Сразнеўскі. – Народ і мову нельга ўявіць адно без аднаго”. З пакалення ў пакаленне беларускі народ замацоўваў у мове сваё бачанне свету і свой вопыт яго пазнання. Прырода і геаграфічныя ўмовы краіны, сацыяльнае асяроддзе і стасункі з іншымі народамі, характар грамадскай думкі, мастацтва – усе асаблівасці жыцця нашага народа адлюстраваліся ў яго мове. Моўная культура беларускага народа надзвычай багатая і самабытная. Яна ўвасоблена ў песнях, легендах і паданнях, адмысловых загадках і магічна-таямнічых замовах, трапных народных выслоўях і казачным эпасе, праявічых і паэтычных творах мастацкай літаратуры. Водгукі мінулага знаходзяць сваё адлюстраванне таксама слоўнікавым складзе, шматлікіх фразеалагізмах, прыказках і прымаўках. Гэтыя моўныя скарбы раскрываюць нашу гісторыю, далучаюць нас да маральных і эстэтычных каштоўнасцей, створаных беларусамі за стагоддзі, дапамагаюць зразумець іх філасофію, асаблівасці менталітэту і каштоўнасцяў арыенціры.

Захоўваючы духоўную спадчыну народа ў слове, мова яднае продкаў і нашчадкаў, звязвае мінулае з сучасным і будучым. Як адзначаў вядомы этнограф і фалькларыст пачатку XX ст. А.К. Сержпутоўскі, “каб ясна зразумець сучаснае жыццё людзей, трэба азірнуцца назад у глыбіню вякоў, падглядзець і падслухаць, як даўней жыў, думаў і верыў старажытны чалавек... Хоць цяпер гэтыя людскія паняцці і розніцца ад нашых і здаюцца нам недарэчнымі, але некалі яны былі тым маленькім зярняткам, з якога вырасла вялікае дрэва сучаснай цывілізацыі і культуры” [133, с. 22].

Падыход да фразеалагічных адзінак як да моўнага матэрыялу, непасрэдна звязанага з традыцыйным народным светапоглядам, мае ў славістыцы даўнюю і трывалую традыцыю. На думку М.І. Талстога, “першая і адносна ранняя цікавасць да фразеалогіі ў славян была выклікана якраз імкненнем убачыць у фразеалагізмах адбіткі ці рэшткі старога побыту, абрадаў і вераванняў” [141, с. 373]. Як заўважае А.Л. Садоўская, “нямала “культуралагічных тлумачэнняў “можна знайсці, напрыклад, у зборніках рускіх даследчыкаў У.І. Даля, Ф.І. Буслаева, І.М. Снегірова. Шмат каштоўных, унікальных звестак пра беларускую народную духоўную спадчыну змяшчаюць працы такіх айчынных фалькларыстаў, этнографістаў і моваведаў, як І.І. Насовіч,

Е.Р. Раманаў, М.Я. Нікіфароўскі, М.М. Нікольскі, А.К. Сержпутоўскі, Я.А. Ляцкі, Я.Ф. Карскі” [129, с. 5]. Па словах даследчыцы, “сёння пытанні адлюстравання пазамоўнай рэчаіснасці ў семантыцы моўных адзінак, а таксама пошуку “этнакультурнага кампанента” як састаўной часткі значэння фразеалагізмаў сталі аб’ектам вывучэння новых, прыярытэтных напрамкаў сучаснага мовазнаўства, такіх, як этналінгвістыка, лінгвакультуралогія, кагнітыўная лінгвістыка, лінгвакраіназнаўства і інш., у межах якіх сфарміраваліся і новыя падыходы да аналізу фразеалагічных рэсурсаў у этнакультурным кантэксце” [130, с. 35]. Да таго ж, як адзначае В.А. Ляшчынская, “станаўленне і развіццё сучасных кагнітыўных даследаванняў дазваляе перайсці да вывучэння фразеалагізмаў з новых пазіцый, разгледзець іх не толькі як крыніцу нацыянальна-культурнай інфармацыі, але і як крыніцу для разумення кагнітыўных працэсаў, якія забяспечваюць фразеалагізацыю” [90, с. 83].

Даследаванне фразеалогіі і парэміялогіі ў кантэксце культуры асабліва актывізавалася ў апошнія два дзесяцігоддзі. Вывучэнне фразеалагічнага і парэміялагічнага зместу беларускай мовы ў этналінгвістычным аспекце невыпадковае, бо этналінгвістыка накіравана на паглыбленае засваенне генетычнай сутнасці этнакультурнага моўнага матэрыялу, на далучэнне нашага сучасніка да засваення маральна-этычных каштоўнасцей свайго народа праз роднае слова, родную мову. На сучасным этапе, калі сацыяльна-культурны статус беларускай мовы патрабуе абароны і падтрымкі, даследаванне нацыянальнай, глыбіннай сутнасці моўнай адзінкі – слова, фразеалагізма – з’яўляецца для лінгвістаў надзённай задачай, бо матэрыяльная і духоўная культура народа вельмі выразна праяўляецца праз сімваліку моўнага знака.

Актуальнасць этналінгвістычнага аналізу фразем і парэмій абумоўлена іх моцным нацыянальна-культурным патэнцыялам. Фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі рэпрэзентуюць у сваёй семантыцы інфармацыю праз успрыманне чалавекам навакольнай прасторы, якая з’яўляецца важным складнікам мадэлі свету. У навуковых працах этналінгвістычнага кірунку нацыянальна-культурная інтэрпрэтацыя фразеалагічных і парэміялагічных адзінак адбываецца ў прасторы народнай мудрасці. Пры гэтым улічваецца сістэма эталонаў і стэрэатыпаў самасвядомасці той ці іншай лінгвакультурнай супольнасці і яе каштоўнасця арыенціры. Заўважым, што тэрмін “этнафразеалогія” ўжываецца сёння ў двух значэннях: 1) лінгвістычны кірунак, які вывучае ўстойлівыя словазлучэнні ў этналінгвістычным аспекце; 2) сукупнасць фразеалагічных адзінак, паходжанне якіх звязана са сферай народнай духоўнай культуры. Задачай этнафразеалогіі з’яўляецца выяўленне своеасаблівасцей фразеалогіі як моўнай крыніцы інфармацыі пра духоўную культуру народа [гл.: 129, с. 10].

Пытанні комплекснага апісання фразеалогіі рускай мовы праз адлюстраванне ў ёй традыцыйных народных вераванняў знайшлі месца ў працах І.А. Падзюкова, які разглядае народную фразеалогію як “вынік і адначасова спосаб культурна-нацыянальнага светабачання”, “комплекс культурных субстратаў” у сувязі не толькі са звычаямі, абрадамі і павер’ямі, але і з народным этыкетам, ацэнкай фізічных і маральных якасцей чалавека [114, с. 76]. Этнакультурная спецыфіка мовы актыўна распрацоўваецца ў працах украінскага даследчыка А.А. Іўчанкі, які грунтоўна апісаў украінскую фразеалогію ў арэальным і этымалагічным аспектах.

Даследаванню фразеалагічных і парэміялагічных адзінак беларускай мовы ў плане адлюстравання ў іх змесце традыцыйнай народнай культуры беларусаў, асаблівасцей іх светапогляду і менталітэту, “аналізу таго, як міфалагічныя веды праяўляюць сябе ў семантыцы фразеалагізмаў” [90, с. 82], прысвечаны навуковыя працы У.І. Коваля, В.А. Маславай, Т.В. Валодзінай, А.Л. Садоўскай, А.У. Даніч і іншых даследчыкаў. У айчыннай лінгвістыцы найбольш поўна этналінгвістычная праблематыка прадстаўлена ў навуковых даследаваннях гомельскага мовазнаўца У.І. Коваля [69], [70], [71], [72]. У яго манаграфіі “Усходнеславянская этнафразеалогія: дэрывацыя, семантыка, паходжанне” (на рускай мове) [69] праведзены сістэмны аналіз фразеалагізмаў, якія адносяцца да сферы народнай духоўнай культуры. Фразеалагізмы беларускай мовы, генетычна звязаныя з народна-міфалагічнымі ўяўленнямі пра жывёл, расліны і неадушаўлёныя прадметы, аналізуюцца ў этналінгвістычным аспекце ў навукова-папулярным выданні У.І. Коваля “Чым адгукаецца слова: фразеалогія ў павер’ях, абрадах і звычаях” [72]. Этнафразеалогія як аб’ект лінгвакультуралогіі даследавана ў навуковых артыкулах В.А. Маславай “Адбіткі міфаў у беларускіх фразеалагізмах” [93], “Міф і яго адлюстраванне ў семантыцы фразеалагічных адзінак” [97], у працы “Паданні “старыны глыбокай” у лютэрку мовы” (на рускай мове) [99] і іншых яе навуковых даробках [94], [96], [101]. Асаблівай ўвагі заслугоўвае адна з апошніх манаграфій даследчыцы “Нацыянальны характар праз прызму мовы” (на рускай мове) [98], прысвечаная выяўленню характару чалавека па дадзеных мовы і тэкстаў малых жанраў (прыказак, прымавак, анекдотаў, тостаў і інш).

На матэрыяле саматычнай фразеалогіі вобраз чалавека ў рускай моўнай карціне свету даследавала ў кандыдацкай дысертацыі Г.Я. Аксянчук [110]. Даследаванню лінгвістычнага аспекту культурна-нацыянальнай спецыфікі паводзін на матэрыяле рускай і беларускай фразеалогіі прысвечана дысертацыйнае даследаванне А.У. Даніч [38]. Пэўны ўклад у распрацоўку пытанняў этнафразеалогіі ўнесла таксама яе манаграфія “Менталітэт беларусаў і рускіх. Адлюстраванне ў

міфалогіі, фальклоры, фразеалогіі” (на рускай мове) [39]. Аўтарам дастаткова вялікай колькасці навуковых артыкулаў (звыш за 40), прысвечаных аналізу этнакультурнага зместу беларускіх фразеалагічных і парэміялагічных адзінак, у тым ліку і тых, якія семантызуюць розныя аспекты характару і паводзін чалавека, з’яўляецца даследчыца А.Л. Садоўская. Так, напрыклад, ёй належаць навуковыя артыкулы “Лінгвакультуралагічны падыход да аналізу фразеалагізаваных рэсурсаў мовы” [123], “Нацыянальна-культурная спецыфіка фразеалагізмаў [124], “Паняцце канатацыі ў сучаснай лінгвістыцы і яго роля ў плане вывучэння культурна-нацыянальнай спецыфікі фразеалагізмаў” [126], “Фразеалогія ў кантэксце культуры: этналінгвістычны падыход да вывучэння” [130], “Лексіка-семантычная характарыстыка беларускіх фразеалагізмаў тэматычнага кола ‘разумовая дзейнасць чалавека’ (у суаўтарстве) [122], “Адлюстраванне гендарных адносін у беларускай, рускай і сербскай парэміялогіі” (у суаўтарстве) [119], “Кагнітыўны патэнцыял беларускіх фразеалагізмаў з кампанентамі *бацька, маці*” [120], “Каханне ў моўнай карціне свету беларусаў” [121] і інш. Матэрыялы распрацаванага ёй факультатыўнага курса для студэнтаў-філолагаў “Нацыянальна-культурны кампанент беларускай фразеалогіі” рэгулярна друкуюцца ў часопісе “Роднае слова”. Самым значным навуковым дорабкам А.Л. Садоўскай можна лічыць манаграфію “Фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам у беларускай мове: этналінгвістычны аспект” [129], напісаную на матэрыяле кандыдацкай дысертацыі і прысвечаную даследаванню ў этналінгвістычным аспекце фразеалагізмаў беларускай мовы з кампанентам-арнітонімам. Пытанніямі этнафразеалогіі актыўна займаецца ў апошні час прафесар Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф. Скарыны В.А. Ляшчынская. Яна з’яўляецца аўтарам вучэбнага дапаможніка “Сучасная беларуская мова: фразеалогія” [90], у якім значная ўвага надаецца кагнітыўнаму аспекту фразеалогіі, а таксама аналізу фразеалагічных адзінак з лінгвакультуралагічнага боку. Адзначым, што кагнітыўная арыентацыя даследавання фразеалагічнага матэрыялу беларускай мовы з’яўляецца дастаткова новай у айчыннай лінгвістыцы. Дадзены дапаможнік з’яўляецца своечасовым і проста неабходным у працэсе рэалізацыі лінгвакультуралагічнага падыходу да выкладання беларускай мовы на розных узроўнях адукацыі.

Пры вывучэнні моўнай карціны свету таго ці іншага народа аб’ектам увагі лінгвістаў неаднаразова становілася адлюстраванне маўленчых паводзін чалавека ў народных выслоўях, бо, як заўважае С. Клундук, “сістэма правіл паводзін абумоўлена культурай, традыцыямі і, урэшце, нормамі маралі кожнага народа” [67, с. 92]. Пытанні нацыянальна-культурнай спецыфікі маўленчых паводзін

знайшлі тэарэтычнае асэнсаванне ў доктарскай дысертацыі “Этнакультурныя стэрэатыпы камунікатыўных паводзін” (на рускай мове) і манаграфіі “Этналінгвістыка і этнаграфія зносін” (на рускай мове) мінскай даследчыцы І.І. Токаравай [139], [140], дзе аўтар прыходзіць да высновы, што мова аказвае ўплыў на фарміраванне паводзін этнасаў. Правілы маўленчых паводзін і асаблівасці іх адлюстравання ў фразеалогіі і парэміялогіі разглядаліся таксама ў навуковых публікацыях Ж. Селюжыцкай [132], С. Клундук [67]. Рэпрэзентацыі разнастайных этнапсіхалагічных адзнак, адметных рыс характару і паводзін, светапогляду і менталітэту беларусаў прысвечаны навуковыя публікацыі іншых лінгвістаў [25], [59], [117], [112], [135].

Характарыстыцы беларускіх саматычных фразеалагічных адзнак на фоне англійскіх у структурна-семантычным і лінгвакультуралагічным аспектах прысвечана дысертацыйная праца Л.У. Кулік [79]. Даследаванне нацыянальна-культурнай спецыфікі парэміялагічных адзнак беларускай мовы праведзена таксама ў асобных навуковых артыкулах А. Наркевіча [107], [108], Т. Валодзінай [26], [27], [28] і іншых мовазнаўцаў. Нацыянальна-культурны кампанент мовы ў фразеалагізмах, прыказках і прымаўках, якія рэпрэзентуюць эмацыйны і пачуццёвы стан чалавека, рысы яго характару, рэлігійны светапогляд, асаблівасці маральна-этычных і маўленчых паводзін прааналізаваны ў навуковых артыкулах А.С. Дзядовай [42], [43], [44], [45], [46], [47], [48], [49], [50], [51], [52], [53], [54], [55].

Такім чынам, згодна з антрапалагічнай парадыгмай вывучэння мовы, у цэнтры ўвагі сучасных даследчыкаў знаходзіцца комплекс праблем, звязаных з узаемадзеяннем чалавека і мовы. Рост цікавасці да гэтых пытанняў звязаны не толькі з працэсамі нацыянальнай ідэнтыфікацыі ў сучасным грамадстве, але і з пашырэннем міжнародных кантактаў, якія робяць актуальнымі пытанні міжкультурнай камунікацыі. Апошнім часам пытанні даследавання фразеалагічных і парэміялагічных адзнак у лінгвакультуралагічным аспекце абмяркоўваліся айчыннымі мовазнаўцамі на міжнародных навуковых канферэнцыях “Куляшоўскія чытанні” (Магілёў, 24 красавіка 2009 г.); “Беларуска-руско-польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства” (Віцебск, кастрычнік 2009 г.); “Беларуская мова ў культурнай і моўнай прасторы Славіі” (Мінск, лістапад 2009 г.); “Скарына і наш час” (кастрычнік 2011 г.), а таксама на рэспубліканскіх навуковых і навукова-практычных канферэнцыях “Актуальныя праблемы мовазнаўства і лінгвадыдактыкі: да 70-годдзя з дня нараджэння прафесара Г.М. Малажай” (Брэст, сакавік 2008 г.); “Беларуская фразеалогія і еўрапейскі моўны кантэкст” (Брэст, красавік 2009 г.); “Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксце” (Віцебск, кастрычнік 2010 г.); “Нацыянальна-культурны кампанент у дыялектнай і літаратурнай мове” (Брэст,

кастрычнік 2012 г.); “Берасцейшчына: моўна-культурная прастора” (Брэст, сакавік 2013 г.) і інш.

1.2 Фразеалагічныя і парэміялагічныя адзінкі як крыніца нацыянальна-культурнай інфармацыі

Каб паказаць свой твар Сусвету, нацыянальная культура мае такі моўны матэрыял, які дазваляе ёй перадаць вопыт свайго народа і вопыт чалавецтва ў цэлым. Нацыянальна-культурная адметнасць мовы, абумоўленая адметнасцю культуры, выяўляецца найперш праз лексіку, фразеалогію і парэміялогію, якія найбольш чуйна і хутка рэагуюць на змены пазамоўнай рэчаіснасці. Семантыка этнакультурнай прасторы даволі выразна мадэліруецца ў межах фразеалагічных і парэміялагічных адзінак, што з’яўляюцца свайго роду мастацка-гістарычным летапісам, з дапамогай якога можна зразумець матэрыяльнае і духоўнае жыццё пэўнай этнічнай супольнасці.

Адной з асаблівасцей фразеалагізмаў, прыказак і прымавак з’яўляецца тое, што яны маюць антрапацэнтрычны характар, бо непасрэдна звязаны з чалавекам і семантызуюць розныя бакі яго жыцця і дзейнасці. Фразеалагічныя і парэміялагічныя адзінкі ствараюць выключную магчымасць пранікнуць ва ўнутраны свет чалавека, выявіць яго асноўныя культурныя, маральныя каштоўнасці, традыцыі, якія складаюцца з адчуванняў, мыслення, паводзін і навыкаў, звычаяў і культурных дасягненняў і ўяўляюць сабой каштоўнасць для будучых пакаленняў.

Многія збіральнікі фальклору, этнографы, гісторыкі, моваведы ўжо больш за дзвесце гадоў спрабуюць раскрыць паходжанне тых або іншых фразеалагізмаў, прыказак і прымавак, убачыць за імі вытокі нацыянальнай культуры ці побытавых з’яў і, па словах В.М. Макіенкі, “прачытаць скрыжалі забытага мінулага” [105, с. 3]. Сапраўды, у фразеалагізмах, прыказках і прымаўках надзвычай шырока і поўна адбіліся рысы міфалагічнага светапогляду беларускага народа, асаблівасці яго жыцця ў старажытнасці, асноўныя рысы нацыянальнага характару. В.А. Маслава называе ўстойлівыя моўныя адзінкі з нацыянальна-культурнай семантыкай “транслятарамі культурнай інфармацыі” [94, с. 11], “люстэркам жыцця нацыі” [100, с. 63], “фразеалагізмамі-міфалагэмамі, у якіх можна ўбачыць і расшыфраваць этнакультурную інфармацыю” [94, с. 89]. Праводзячы свае даследаванні на матэрыяле рускай фразеалогіі, В.М. Тэлія заўважае, што фразеалагічны склад мовы – гэта “люстра, у якім лінгвакультурная супольнасць ідэнтыфікуе сваю нацыянальную самасвядомасць” [96, с. 9]. Сістэма вобразаў і эталонаў, замацаваных у

фразеалагізмах, можа служыць паказчыкам нацыянальна-культурнага вопыту і традыцый таго ці іншага народа.

У фразеалагічных і парэміялагічных адзінках, якія ўяўляюць сабой комплекс народных субстратаў, па-свойму інтэрпрэтуюцца архаічныя вобразы народнай культуры. Вялікі пласт народнай фразеалогіі і парэміялогіі звязаны сваёй семантыкай са звычаямі, абрадамі і павер'ямі нашых продкаў. Па словах В.А. Маславай, “фразеалагічныя адзінкі, адлюстроўваючы ў сваёй семантыцы працяглы працэс развіцця культуры народа і яго светапогляду, фіксуюць і перадаюць з пакалення ў пакаленне ўстаноўкі і стэрэатыпы, эталоны і архетыпы” [96, с. 82].

Фразеалогія і парэміялогія з'яўляюцца часткамі моўнай карціны пэўнага народа. Фраземы і парэміі сваім зместам заўсёды звернуты да суб'екта: яны не столькі апісваюць свет, колькі інтэрпрэтуюць, ацэньваюць, выражаюць да яго суб'ектыўныя адносіны. Фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі былі і застаюцца ў мове на працягу ўсёй яе гісторыі, пра што сведчаць і помнікі старажытнага пісьменства, і сучасныя літаратурныя творы, і запісы жывой гутарковай мовы. У фразеалагічным і парэміялагічным фондзе мовы захаваны багаты гістарычны вопыт народа, адлюстраваны ўяўленні, звязаныя з працоўнай дзейнасцю, паводзінамі людзей у розных сферах, каштоўнаснымі арыенцірамі грамадства на пэўных этапах яго развіцця.

Нацыянальная карціна свету беларусаў, адлюстраваная праз прызму фразем і парэмій, з'яўляецца моўным феноменам нацыянальна-культурнай спадчыны нашага народа. Устойлівыя спалучэнні слоў адлюстроўваюць своеасаблівае бачанне свету, той ці іншай сітуацыі носьбітамі мовы, нясуць звесткі пра побыт беларусаў, напрыклад: *дроў у печ надкладаць* ‘ускладняць, абвастраць складаныя адносіны’; дыял. *гола васар* ‘нямоцная самагонка’; *цешчын мёд* ‘гарчыца’; *хоць на нос надзявай* ‘цесны, малога памеру’; рус. і бел. *таўчы ваду ў ступе* ‘займацца чымсьці бескарысным, марна траціць час’ і інш. Праз семантыку фразеалагічных і парэміялагічных адзінак мы даведваемся пра розныя аспекты чалавечых паводзін, напрыклад: *шылам кашы ўханіўшы* ‘пагнаўшыся за чым-небудзь, зведаць няўдачу’; *вадзіць дзяды* ‘драмаць седзячы’; традыцыі і звычаі народа: *гарохавы вянок* ‘сімвал марных намераў жаніха’; *даць гарбуза* ‘адмовіць хлопцу ў жаніцьбе’; *закідаць зайца* ‘перагароджваць дарогу вясельнаму абраду жэрдкай ці вяроўкай’ і інш.

Фразеалагічны і парэміялагічны фонд беларускай мовы змяшчае ў сабе маральна ўзважаны, мудры погляд на жыццё як на сістэму адносін чалавека да свету прыроды, грамадства, сям'і, родных і блізкіх.

Р А З Д З Е Л ІІ СЕМАНТЫЗАЦЫЯ ЭМОЦЫЙ І ПАЧУЦЦЯЎ ЧАЛАВЕКА

Як адзначалася вышэй, фразеалагічныя і парэміялагічныя адзінкі любой мовы, у тым ліку і беларускай, з'яўляюцца адным з асноўных спосабаў перадачы нацыянальных стэрэатыпаў – адносна ўстойлівых уяўленняў, якія склаліся гістарычна і семантызуюць фізічныя, псіхічныя і маральныя ўласцівасці прадстаўнікоў пэўнай этнічнай супольнасці.

2.1 Злосць як адмоўная псіхалагічная характарыстыка

Чалавек, як жывая істота, якая валодае дарам мыслення і маўлення, здольнасцю ствараць прылады працы і мэтанакіравана выкарыстоўваць іх у працэсе грамадскай дзейнасці, з'яўляецца сёння аб'ектам даследавання многіх навук: біялогіі і сацыялогіі, псіхалогіі і лінгвістыкі. Як заўважае праф. В.А. Маслава, “у цэнтры свету стаіць ЧАЛАВЕК як асоба, якая мае цела, душу, маўленне, г. зн. чалавек з яго пачуццямі і станамі, думкамі і словамі, учынкамі і эмоцыямі, чалавек добры, злы, грэшны, святы, дурны, геніяльны і г. д.” [94, с. 147]. Пры даследаванні моўнай карціны свету таго ці іншага народа аб'ектам увагі лінгвістаў неаднаразова становілася мова эмоцый і пачуццяў чалавека ў яго непаўторных узорах вусна-пазтычнай творчасці. Як заўважае Ж. Кучменава, “эмоцыі – адна з самых складаных ступеней узаемаадносін чалавека са светам (больш складанае толькі маўленне), бо ва ўзнікненні, развіцці, праяўленні эмоцый прымаюць удзел практычна ўсе астатнія сістэмы чалавека – успрыманне, фізіялагічныя рэакцыі, інтэлект, фізічныя сістэмы (мысленне і маўленне)” [80, с. 9].

Усё, што ўяўляе каштоўнасць для чалавека, рэпрэзентуецца ў мове. У тым ліку эмоцыі і пачуцці, пад якімі трэба разумець душэўныя перажыванні чалавека, а таксама здольнасць адчуваць і ўспрымаць з'явы аб'ектыўнай рэчаіснасці. Дэнататыўнае поле эмоцый і пачуццяў у мове ўяўляе сабой этнічна і культурна абумоўленае структурна-сэнсавое і, як правіла, лексічна і фразеалагічна вербалізаванае ўтварэнне. Эмацыйна-пачуццёвая сфера псіхікі чалавека семантызуецца ў фразеалагічнай і парэміялагічнай сістэме беларускай мовы праз такія эмоцыі і пачуцці, як **злосць, страх, плач, смех, радасць** і інш.

У беларускай фразеалогіі, якая ўвабрала ў сябе самыя разнастайныя праяўленні чалавечых эмоцый і пачуццяў, асабліва выразна прадстаўлены вобраз злога чалавека. Трэба адзначыць, што семантызацыя эмоцыі злосці ў фразеалагічных адзінках беларускай мовы рэпрэзентуе *зло* як маральна-этычную катэгорыю ў моўнай карціне свету беларусаў. Заўважым, што дабро і зло з’яўляюцца фундаментальнымі катэгорыямі свядомасці людзей, а таму “няма ў свеце грамадства, якое ў самых агульных рысах не прадвызначала б сістэму поглядаў на дабро і зло” [25, с. 215–216]. “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы” кваліфікуе слова *зло* ў адцягненым значэнні, таму пры аналізе не будзе збытковым разгледзець этымалогію гэтага прыметніка, які ўзыходзіць да праславянскага *zъlъ, што, верагодна, мела значэнне ‘кепскі’. У сваю чаргу, *zъlъ бярэ пачатак ад індаеўрапейскага *g’huel, што значыць ‘згінацца’ (у тым ліку духоўна) [146, с. 53]. Згодна з “Тлумачальным слоўнікам беларускай літаратурнай мовы”, *зло* – гэта 1) ‘усё шкоднае, благое’; 2) ‘бяда, няшчасце, непрыемнасць’; 2) ‘прыкрасць, злосць (разм.) [гл.: 137, с. 243].

Згодна з хрысціянскай рэлігіяй, **злосць** – адзін з сямі смяротных грахоў. Гэта адна з самых “страшных” эмоцый, часам не падуладных кантролю чалавека. Далёка не кожны можа стрымаць свой гнеў і *не даць яму волю*. Звычайна лёгка паддаецца на “правакацыю” злу чалавек, *у гарачай вадзе купаны* ‘вельмі запальчывы, або які заводзіцца з паўабароту’ вельмі хутка даходзіць да ўзбуджанасці, узрушанасці, хвалявання’.

Сярод фразеалагізмаў, унутры якіх рэпрэзентавана пачуццё злосці як адмоўнай псіхалагічнай характарыстыкі чалавека, часта сустракаюцца ідыёмы з назоўнікам **вочы**: *ставіць калом вочы* ‘злосна, выяўляючы варожасць, глядзець на каго-небудзь’; *бліскаць вачамі* ‘пазіраючы, выяўляць пачуццё гневу, незадавальнення’. Як бачым, злосць можа выражацца ў поглядзе чалавека. Асабліва ўвага ў фраземах акцэнтуюцца на позірку злога чалавека, на тым, як ён глядзіць на суразмоўцу ў той ці іншай сітуацыі: *глядзець коса*; *крывіцца (касіцца) як серада на пятніцу* ‘пазіраць з вялікім незадавальненнем’; *як тры грошы даў* ‘злосна, з непрыязнасцю (паглядзець)’ і інш. Злосць – гэта негатыўная эмоцыя, якая заўсёды прыносіць пакуты іншым, а таму яна асацыіруецца з нечым вострым, здольным укалоць: *калоць вочы (у вочы)* ‘раздражняць, злаваць каго-небудзь’.

Яшчэ адным сэнсавым “цэнтрам” у фразеалагічных адзінках семантычнага поля “злосць” выступае лексема **зубы**. Чалавек, які злуецца, нагадвае часам сваімі паводзінамі жывёл, якія, раззлаваныя, заўсёды шчэраць зубы. Як і жывёлы, людзі ад злосці пачынаюць *скрыгатаць зубамі* ‘выяўляць моцную злосць, нянавісць’. Некаторыя фразеалагізмы ўяўляюць сабой метафарычна перасэнсаваныя сва-

бодныя словазлучэнні: *наказваць зубы* ‘выяўляць непрыязнасць, варожасць, гатоўнасць даць адпор’; *мець зуб* ‘тайна ненавідзець каго-небудзь, адчуваць непрыхільнасць’.

Для абазначэння эмоцыі злосці ў складзе фразеалагізмаў ужываецца таксама саматызм *зубы (губа)*: *крывіць губы, капыліць (закапыліць) губу* ‘крывіцца, выражаючы незадавальненне, злосць’. У стане нервовай узбуджанасці чалавек можа з *пенай на губах даказваць (абараняць, гаварыць)* ‘вельмі горача, запальчыва’. Злосць звычайна заўсёды “выходзіць наверх”, бо чалавеку вельмі складана стрымаць гэтае пачуццё ўнутры сябе. Бываюць сітуацыі, калі злосць поўнасцю “авалодвае” цэлам чалавека, робячы яго раз’юшаным, шалёным, здольным на самыя неадэкватныя ўчынкі, калі ў парыве злосці ён можа ўдарыць, таму небяспечна *пападацца пад гарачую руку ці пад злую руку* ‘ў хвіліну злосці, раздражнення, у самы непрыдатны момант’. Пра вельмі злога, запальчывага чалавека, які лёгка ўзбуджаецца і прыходзіць у раздражненне, гнеў, кажуць, што ў яго *злосці поўныя косці*. Злосць можа давесці чалавека да “крайняга” псіхічнага стану, што і семантызуюць фразеалагізмы *рваць на сабе валасы* ‘вельмі моцна гневацца’; *ламаць сабе рукі* ‘даходзіць да адчаю, узрушэння’; *лезці на сцяну* ‘крайне раздражняцца, злавацца’. Бывае, што нават хочацца *зямлю грызці* ‘затаіўшы злосць, ледзьве стрымліваць свае пачуцці’. Беларусы заўважылі, што ад злосці можа *кідаць у жар ці закіпаць кроў у жылах*. Выразнай прыкметай агрэсіі, гневу з’яўляецца чырвоны твар: *налівацца кроўю* ‘чырванець ад прыліву крыві’. Гнеў чалавека даволі выразна семантызуецца ў фразеалагізмах з назоўнікавым кампанентам *сэрца*: *з сэрцам сказаць (крыкнуць)* ‘сярдзіта, раззлавана’; *мець сэрца* ‘злавацца на каго-небудзь’; *абуць сэрца ў лаці* ‘страціўшы цярдзенне, раззлавацца’. Намер даняць, раззлаваць каго-небудзь, зрабіць непрыемнасць перадаюць фраземы *на злосць(на зло), дражніць гусей* і інш.

Структура фразеалагізмаў, у межах якіх семантызуецца эмацыійнае праяўленне злосці, дазваляе вылучыць сярод іх устойлівыя спалучэнні слоў, пабудаваныя па мадэлі ‘дзеяслоў са значэннем актыўнага фізічнага ўздзеяння + назоўнік *нервы*’: *дзеінічаць на нервы* ‘раздражняць, злаваць, хваляваць каго-небудзь’; *тузаць (рваць) нервы* ‘моцна хвалявацца, злавацца’. У народзе прыкмецілі, што ўменне ўвесці ў гнеў патрабуе ад чалавека пэўнай практыкі ці нават вывучкі, нібы ігра па нотах на музычным інструменце: трэба ведаць, якія “ноты” крануць: *іграць на нервах* ‘наўмысна раздражняць, нерваваць каго-небудзь’. У народнай свядомасці беларусаў сфарміравалася ўяўленне, што злы чалавек – гэта чалавек у абліччы жывёлы: *ваўком падшыты* ‘вельмі сярдзіты, з затоенай злосцю’. Ён можа, як кот, *наказваць кітцюрэ* ‘выяўляць непрыязнасць, варожасць, гатоўнасць даць

адпор'. Сустрадаюцца ў складзе фразеалагічных адзінак параўнанні злога чалавека з мышшу і асой: *надзьмуцца (насуціцца)* як *мышц на крупы* 'затойваць злосць у сабе'; *кідацца асой у вочы* 'раптоўна накідвацца на каго-небудзь з папрокамі'. Пра чалавека, які занадта раззлаваўся і гарачыцца, гавораць, што яго *нібы шалёная муха ўкусіла*. Вельмі злосныя людзі параўноўваюцца з сабакам, у якога *чорна ў роце* 'вельмі злы, люты'. Назіранні беларусаў за паводзінамі свойскіх жывёл падчас іх "канфліктаў" прывялі да ўзнікнення фразеалагізма *брацца (ісці) у рожкі* 'выяўляючы сваю самастойнасць, незалежнасць, задзірацца, спрачацца, сутыкацца'. Зааморфная метафара экспліцытна указвае на падабенства злога чалавека да жывёлы.

Гнеў аказвае ўплыў і на інтанацыю голасу чалавека, таму пры размове ён можа *падымаць (навышаць) голас* 'гаворачы з раздражненнем, гучней, чым звычайна, прабіраць каго-небудзь', а таксама *на высокай ноце гаварыць* 'вельмі гучна і нядобразычліва', *з жарам гаварыць (даказваць)* 'вельмі гарача, запальчыва'. Злосць, як правіла, "выліваецца" ў крык і выяўляе сябе ў маўленчых паводзінах: *драць горла (глотку)*; *рваць горла (глотку)* 'вельмі моцна гаварыць, крычаць'; *рэдзьку драць* 'злосна сварыцца' і інш. У аснове апошняй фразеалагічнай адзінкі ляжыць вобразнае пераасэнсаванне: калі хутка церці рэдзьку, то яна будзе разлятацца ва ўсе бакі. Так і злосныя словы пры сварцы людзей, калі яны не кантралююць свае паводзіны, "ляцяць" направа і налева. У фразеалагізмах крык злога чалавека параўноўваецца нярэдка з крыкам, стогнам падранка: *крычаць (храпіць) як недарэзаны* 'вельмі моцна, гучна, нястрымана'. Але ў той жа час чалавек не дужа разгневаны можа *(сабе) пад нос бубніць (мармытаць)* 'гаварыць вельмі ціха, невыразна', выказваючы такім чынам сваю незадаволенасць кім-ці чым-небудзь.

Асобна вылучаюцца фразеалагічныя адзінкі, у семантыцы якіх дамінуе сема маўленчай дзейнасці 'крычаць, лаяцца': *благім матам крычаць* 'вельмі гучна, ашалела'; з *апошніх слоў лаяць* 'вельмі непрыстойна'; *на чым свет (стаіць) лаяць (клясці, крыць)* 'вельмі моцна, нястрымна'; *(як) іерыхонская (ерыхонская) труба* 'вельмі гучна, моцна грымець (крычаць)'. А гэта яшчэ раз пацвярджае, што злосць "выяўляе сябе" найперш праз вербальныя паводзіны чалавека. Апошняя ідыёма, у семантыцы якой эмацыійная сема злосці адыходзіць на другі план, мае біблейскае паходжанне. Гэта фразема бярэ пачатак з біблейскага тэксту ("Кніга Ісуса Навіна"), у якім апавядаецца, як ізраільцяне, вызваліўшыся з егіпецкага палону, накіраваліся ў Палесціну і па дарозе асадзілі горад Іерыхон. Сцены горада былі вельмі моцныя, і, здавалася, іх немагчыма было разбурыць. Але па волі Божай, калі свяшчэннікі затрубілі ў трубы, а ўвесь народ усклікнуў гучным голасам, сцены паваліліся, і горад быў узяты [гл. 82, с. 4].

Семантыка фразем дадзенага тэматычнага кола сведчыць пра тое, што выклікаць, “справакаваць” злосць можа надакучлівы чалавек, які параўноўваецца з косткай, што засела ў горле: *стаяць косткай ў горле; стаяць панярок (упонерак) горла* ‘вельмі перашкаджаць, выклікаючы ў каго-небудзь неспакой, хваляванне, раздражненне’. Заўважым, што ў фразеалагічнай сістэме беларускай мовы адмоўныя эмоцыі, у тым ліку і злосць, семантызуюцца яшчэ як цёмныя, негатыўна афарбаваныя. Таму зразумелай з’яўляецца семантыка ідыёмы *хадзіць хмара хмарай* ‘быць у кепскім настроі, панурым, сярдзітым, злосным’.

Моцнае хваляванне, злосць, раздражненне чалавека могуць нашкодзіць яму самому, прывесці да самапакарання, што і семантызуе фразема *зводзіць (звесці) з розуму*. Пад уздзеяннем пачуцця гневу, не кантралюючы саміх сябе, людзі гатовы *кідацца (кінуцца) у амбіцыю* ‘раскрыўдзіўшыся, востра рэагаваць, выказваць нязгоду, незадавальненне’, што паказвае на іх “крайні” псіхічны стан. У пэўнай сітуацыі злосць можа *даводзіць (распякаць) да белага калення* ‘да поўнага адчаю, да поўнай самавалодання’ – гэта ўсё роўна як моцна нагрэты метал змяняе колер і становіцца амаль белым. Аднак бываюць выпадкі, калі “выгнаць” сваю злосць чалавек можа адным жэстам: *паказаць дулю (фігу, кукіш)*, але і гэта азначае маральнае прыніжэнне іншага чалавека. Нярэдка зласлівасць людзей не мае пад сабой апраўданай прычыны для ўзнікнення. Як бессэнсоўна *лезці (палезці) у пузыр, лезці (палезці) у бутэльку*, бо дна ўсё роўна пальцам не дастаць, так бессэнсоўна і раздражняцца, злавацца беспадстаўна.

Даследаванне лінгвакультурнай спецыфікі фразеалагізмаў, якія рэпрэзентуюць злосць як негатыўную эмоцыю, дазваляе сцвярджаць, што гэтая адзнака псіхалагічнага стану чалавека ў моўнай карціне свету беларусаў характарызуецца адмоўнай канатацыяй. Названая эмоцыя, згодна са стэрэатыпамі самасвядомасці носьбітаў беларускай мовы, негатыўна сказваецца на паводзінах, маўленні чалавека, выводзіць яго дзеянні з-пад кантролю.

Фразеалагізацыя эмоцый адбываецца, як правіла, шляхам метафарычнага пераносу, а гэта значыць, што ў семантычнай структуры ўстойлівых спалучэнняў слоў дамінуюць вобразна-ацэнныя кампаненты. Даволі распаўсюджаным з’яўляецца дзеяслоўны тып метафары, бо дзеяслоў, як самы дынамічны клас слоў, найбольш эфектыўна перадае эмацыйны стан чалавека. Апрача таго, выражэнне эмоцый злосці ў ідыёмах нярэдка адбываецца праз народныя параўнанні, а таксама дзякуючы такім саматычным назоўніковым кампанентам, як *горла, нервы, вочы, кроў, рука*.

Прыказкі і прымаўкі, у структуры якіх семантызуецца злосць, як адна з самых амаль непадуладных волі чалавека эмоцый, у

парэміялагічным фондзе беларускай мовы прадстаўлены ў меншай колькасці, чым фразеалагізмы. Эмоцыі злосці ў пераважнай большасці трапных народных выслоўяў не характарызуюцца, а проста называюцца. Ужыванне саматычных кампанентаў у складзе парэміялагічных адзінак для выражэння злосці як характарыстыкі ўнутранага стану чалавека сустракаецца рэдка. Так, адзіным выяўленым у працэсе даследавання саматызмам з’яўляецца назоўнік *косці*. Ва ўяўленні беларусаў злосць “жыве” ў касцях чалавека і прыносіць яму боль: *ад злосці бяляць косці*. Злосць аказвае дрэннае ўздзеянне на арганізм індывіда, адбіраючы ў яго здароўе: *злосці поўныя косці, а шыя як бычыны хвост*. Часам людзей здзіўляе, як можа ў фізічна слабым, худым чалавеку змяшчацца столькі негатыўных эмоцый: *толькі косці, а поўныя злосці*.

У якасці вобраза, які выкарыстоўваецца носьбітамі беларускай мовы для разумення гэтага эмацыйнага феномена, у парэміях выкарыстоўваецца ўніверсальны архетып “агонь”. Нашы продкі даволі ўдала, трапна і, думаецца, невыпадкова параўноўвалі злосць з агнём, які можа “спаліць”, знішчыць усё ўнутры чалавека: *не злуй вельмі: вантробы перагараць*; з іскрай: *злая іскра ўсё спаліць і сама загіне*. Жыццёвыя назіранні беларусаў прывялі іх да высновы, што злосць перашкаджае чалавеку ў жыцці: *на людзей крыўдаваць (сердаваць) – толькі сабе замінаць*. Ад ліхога, нядобрага чалавека ў любы момант можна чакаць зла, напасці, як ад гадзюкі ўкусу: *у гадзюкі няма іншай навукі, як кусаць*, дзе назоўнік *гадзюка*, як і ў моўнай карціне рускага народа, выступае як зааморфны сімвал зла. Разам з тым нельга не адзначыць, што злосць – вельмі слабая зброя ў “змаганні” з іншымі: *сіла злога на аднога; сілаю злы не даступіцца*. Між тым, у некаторых парэміях семантызуецца думка, што гнеў чалавека, выкліканы злосцю, бывае вельмі складана спыніць: *на гнеў не рублен хлёў; на гэты гнеў яшчэ не збудаваны хлёў!* Аднак можа здарыцца так, што знойдуць і на гняўлівага чалавека ўправу: *на гнеў агароджаны хлёў*.

У шэрагу парэміялагічных адзінак змяшчаюцца мудрыя парады, як можна пазбавіцца ад гневу, знайсці сілы пераадолець яго. Добрай дапамогай чалавеку пры ўзнікненні складаных сітуацый ва ўзаемаадносінах з іншымі людзьмі з’яўляецца маўчанне, уменне своечасова стрымаць сваю злосць у сабе, бо *маўчанка гнеў тушыць*. Сустракаюцца і гумарыстычныя парады: *укусі ката за хвост – пройдзе злосць*, а гэта значыць, што пакуль пабегаеш за катом, каб яго злавіць, то і пачуццё злосці аслабее, уціхамірыцца.

Згодна з народным меркаваннем, за праяўленне злосці ў адносінах да іншых чалавек можа быць пакараны, бо ўсім вядома простая ісціна: як ты адносішся да людзей, так і людзі да цябе будуць

адносіцца. Таму невыпадкова ў народзе кажуць: *з ложка (з пасцелі) устае сярдзіты, а лажыцца набіты.*

Беларусы-хрысціяне перакананы: усё добрае, што адбываецца ў жыцці чалавека, ідзе ад Бога, а злое “спасылаецца” д’яблам, нячыстай сілай. Чорт, як увасабленне цемры, зла, не прымае нічога, што звязана з Богам. Так, згодна з міфалагічнымі ўяўленнямі, чорта вельмі злуе праўда. Таму ў парэміялагічных адзінках нярэдка праводзяцца паралелі паміж злым чалавекам і чортам: *чорт праўды не любіць* ‘пра таго, хто злуе, калі кажуць праўду’. Беларусамі адзначаецца, што злаваць пасланнікау д’ябла небяспечна: *бога хвалі, але і чорта не гняві.* Малітва, зварот да Бога можа не толькі ўратаваць чалавека ад гневу чорта, але і згладзіць любую сварку паміж людзьмі, пазбавіўшы іх ад пачуцця злосці: *не злуй, не сварыся, а богу маліся.* Усё гэта сведчыць пра набожнасць беларусаў, пацвярджаючы тое, што ў сваіх паводзінах і адносінах з іншымі яны кіруюцца Божымі заповедзямі і рэлігійна-маральнымі прадпісаннямі. Выражэнне эмоцыі злосці ў прыказках і прымаўках адбываецца, у асноўным, дзякуючы вербалізацыі. А таму, як і ў фразеалагізмах, тут шырока ўжываюцца дзеясловы маўленчай дзейнасці: *хто ўмее – робіць, а хто не ўмее – крычыць і вучыць.*

Прааналізаваныя фразеалагічныя і парэміялагічныя адзінкі ў моўнай карціне свету беларусаў “не толькі ўзнаўляюць пэўныя старажытныя міфалагічныя ўяўленні, але і прэзентуюць духоўныя каштоўнасці і арыенціры беларусаў... Разам з тым, яны адлюстроўваюць традыцыйнае мысленне беларусаў, якое абумоўлена культурна-нацыянальным светабачаннем і ментальнымі асаблівасцямі характару...” [25, с. 218]. Менавіта моўная спецыфіка фразем і парэмій сведчыць пра асаблівасці этычных уяўленняў і маральныя прадпісанні нашага народа.

2.2 Страх як характарыстыка псіхалагічнага стану

Прадстаўнікі адной і той жа этнакультуры могуць беспамылкова ўспрымаць і ацэньваць выраз чалавечага твару, вызначаць па ім такія эмоцыі, як злосць, страх, радасць, здзіўленне, смутак і інш. Вельмі часта пад уздзеяннем пэўных абставін чалавек страчвае магчымасць кіраваць сваёй воляй і трапляе пад уплыў эмоцый. У моўнай карціне свету беларусаў пачуццё страху дастаткова поўна выражана ў семантыцы фразем. Страх – гэта боязь, пачуццё і стан вельмі моцнага сполаху. Для фразеалагізацыі гэтага эмацыйна-пачуццёвага феномена вельмі часта выкарыстоўваюцца назвы частак цела чалавека. Асноўным кампанентам для перадачы страху, як псіхалагічнага адчування, у фразеалагічных адзінках выступае назоўнік *вочы*, які, па словах В.А. Маславай, з’яўляецца “найважнейшай часткай галавы і твару

чалавека” [96, с. 150]. Пад уздзеяннем страху *цямнее (зялянее) у вачах* ‘становіцца дрэнна, блага’; *вочы на лоб лезуць*, ‘вочы вялікімі робяцца’; чалавек *лытае вачамі* ‘бяссэнсава глядзіць ад страху’.

У шматлікіх традыцыйных абрадах і рытуалах нашага народа яшчэ са старажытных часоў вялікае значэнне надавалася **валасам**. Лічылася, што яны могуць сведчыць пра сілу, моц, вопыт, а таксама розум і волю чалавека. Фразеалагізм *валасы становяцца (падымаюцца, устаюць) дыбам* ‘адчуваць моцны страх, жах’ беларусы ўжываюць тады, калі трэба сказаць, што страх паралізуе волю чалавека, авалодвае ім поўнасцю і індывід ўжо не можа кантраляваць свае дзеянні і ўчынкі. Структурнымі кампанентамі фразеалагізмаў семантычнага поля “страх” з’яўляюцца таксама назвы “адказных” за маўленне органаў – **язык**: *язык прысох (прыліп)* ‘хто-небудзь страціў здольнасць гаварыць’; *язык не паварочваецца* ‘баяцца, не адважвацца, саромецца ці не мець ахвоты (сказаць, запытаць)”; **зуб**: *зуб на зуб не пападае (не трапляе)* ‘дрыжаць ад страху’ і інш.

Адчуванне страху, моцнага сполаху вельмі выразна адлюстроўваецца на твары чалавека: *твару няма* ‘вельмі бледны ад страху’; *кроў адхлынула (адышла, адліла) ад твару* ‘збялець, пабляднець’. Дарэчы, як сведчаць устойлівыя спалучэнні слоў, **кроў** чалавека, якім авалодаў страх, можа нават “змяняць свой стан”, ледзянецць: *кроў у жылах стыне; кроў ледзянее* ‘адчуваць моцны страх, жах’. Заўважым, што праславянскае па сваім паходжанні слова *страх* набліжаецца па сэнсе з падобным па гучанні літоўскім дзеясловам *stregti*, што азначае ‘ператварыцца ў лёд, змярцвець, анямець’. Халодным ад страху становіцца і **пот**: *кідае ў (халодны) пот* ‘пра адчуванне моцнага страху, узрушэння’. Па-за кантролем чалавека з прычыны моцнага сполаху ці хвалявання застаюцца і ногі: *калені (лыткі) дрыжаць (трасуцца)* ‘вельмі спалохацца’; *паджылкі трасуцца* ‘адчуваць вялікае хваляванне, вельмі спалохацца’, а часам і ўсё цела, у тым ліку спіна і скура: *мурашкі бегаюць па спіне (па скуры, па целе)* ‘адчуваць дрыжкі ад моцнага страху, хвалявання’; *мароз па скуры прабягае (ходзіць, дзярэ)* ‘узнікненне непрыемнага адчування ад раптоўнага страху, хвалявання’; *скура шэрхне* ‘адчуванне моцнага страху, жаху’. Як бачым, семантызацыя страху ў прыведзеных прыкладах адбываецца праз перанос назваў з аб’ектаў фізічнага свету, з’яў прыроды на фізіялогію чалавека, а затым на яго ментальнасць. Непрыемнае адчуванне, якое ўзнікае ў душы чалавека, нечым падобнае да непрыемнага адчування пры моцным уздзеянні холаду на яго цела.

З даўніх часоў агонь сімвалізаваў як добрае (жыццёвае цяпло), так і дрэннае (разбурэнне і спальванне) [гл. 99, с. 93]. Сімволіка агню ў традыцыйнай народнай культуры амбівалентная: гэтая прыродная стыхія валодае як стваральнай, так і разбуральнай сілай. Агонь

з'яўляецца адной з асноўных стыхій-першаэлементаў Сусвету, якая ўдзельнічала ў фарміраванні прыроднага і культурнага наваколля чалавека. Агню баяліся і яго шанавалі адначасова. Дваістае ўспрыманне агню з прычыны яго знішчальнай сілы і шанавання (у большасці міфалагічных традыцый агонь лічыўся вынікам боскай дзейнасці) ляжыць у аснове рытуалаў пакланення агню. Яго неўтаймаваная сіла магла выклікаць яшчэ ў нашых продкаў страх і паніку: як *агну баяцца* 'вельмі моцна, панічна баяцца'. Чалавек, якога апанаваў страх, баіцца ўсяго, што знаходзіцца побач з ім, нават свайго ценю: *неба з аўчынку здаецца* 'становіцца нязносна цяжка ад страху'; *баяцца свайго (уласнага) ценю* 'трымацца занадта асцярожна, палахліва'. Пачуццё страху можа выклікаць адказнасць чалавека ў адносінах да нейкай справы. Калі нехта з нас стараецца ўхіліцца ад адказнасці, то пачынае шукаць месца, дзе можна пераседзец, перачакаць, схаватца, напрыклад: *глядзець (пазіраць) у кусты* 'палохаючыся, старацца ўхіліцца ад адказнасці, ад справы'.

Асобныя фразеалагічныя адзінкі, у структуры якіх семантызавана адчуванне страху чалавекам, утрымліваюць назвы жывёл, частак іх цела, асаблівасцей паводзін. Як адзначае У.І. Коваль, "чалавек мінулага разглядаў і ацэньваў сябе ў непарыўнай сувязі з навакольным светам, у тым ліку з жывёламі" [72, с. 4]. Таму назіранні над жывёламі і іх паводзінамі атрымалі рэпрэзентацыю і ў фразеалагічным фондзе нашай мовы: *сядзець як мыш пад венікам (пад мятлой)* 'спалохана'; *падтульваць (паціскаць) хвост* 'спалохаўшыся, станавіцца больш асцярожным, траціць самаўпэўненасць'; *труса святкаваць; задаваць труса* 'баяцца, палохацца'. Душа баязлівага чалавека параўноўваецца з заячай душой: *заячая (заечая) душа* 'вельмі баязлівы чалавек'. У фразеалагізмах такога тыпу, на думку В.В. Маршэўскай, трэба бачыць "адгалоскі эвалюцыйнай тэорыі Ч. Дарвіна, згодна з якой, знешняе выражэнне розных эмацыянальных станаў у жывёл і людзей мае шмат агульнага" [92, с. 26].

Шматлікія фразеалагізмы даследаванага семантычнага поля выяўляюць рэлігійныя погляды беларусаў на свет. Вядома, што чалавек, які хрысціцца, знаходзіцца пад абаронай Бога, адганяе ад сябе нячыстыя сілы. Крыж і ладан вельмі палохаюць чорта. Таму невыпадковым для перадачы інтэнсіўнасці страху ў фраземах з'яўляецца параўнанне чалавека з **чортам**: *баяцца як чорт крыжа, баяцца як чорт ладану* 'вельмі моцна баяцца'. Пачуццё страху можа надаць людзям незвычайную сілу: ахопленыя гэтым пачуццём, яны здольныя зрабіць тое, што нават складана ўявіць: *хадзіць па нітачцы, хадзіць па струнцы, хадзіць па адной маснічыне* 'дрыжаць перад кім-небудзь, без агаворак падпарадкоўвацца ва ўсім'.

Найбольш ужывальнымі структурнымі кампанентамі фразеалагізмаў дадзенай тэматычнай групы выступаюць лексемы *сэрца* і *душа*. В.А. Маслава адзначае, што “сэрца лічыцца месцам знаходжання душы чалавека і канцэнтрацыі яго жыццёвай сілы” [99, с. 84]. Зазначым, што назоўнікі *сэрца* і *душа* іграюць важную ролю практычна ва ўсіх моўных карцінах свету, у тым ліку і ў рускай, як крыніца і ўмяшчальня розных эмацыянальных перажыванняў і пачуццяў. Галоўнае прызначэнне, функцыя сэрца – прымушаць кроў рухацца па целе чалавека, “напаўняць жыццём” яго арганізм. Але, як паказваюць фраземы з назоўнікавым кампанентам *сэрца*, ад страху жыццёвы цэнтр чалавека на момант можа спыніць сваю дзейнасць: *сэрца замірае (замірала)* ‘нечакана ахоплівае хваляванне ці трывога, неспакой’; *з заміраннем сэрца* ‘адчуваючы моцнае хваляванне, трывогу, чакаць (сачыць, глядзець)’; *сэрца ёкнула* ‘нечакана ахоплівае хваляванне, неспакой’. З прыведзеных прыкладаў вынікае, што сэрца, нібы жывая істота, можа “рухацца”: *сэрца пераварочваецца (перавярнулася)* ‘адчуванне глыбокага смутку, шкадавання, цяжкае перажыванне чаго-небудзь’; *сэрца абарвалася (упала, апала)* ‘адчуванне моцнага страху, трывогі, раптоўны адчай’; *сэрца як не выскачыць (не выскачыла)* ‘непакоіцца, трывожыцца ў чаканні нечага страшнага’. Ад страху сэрца можа “змяняць сваю форму”: *сэрца сціскаецца (сціскалася)* ‘нязносна цяжка ад душэўнага болю, перажывання за каго-небудзь’ ці нават “замярзаць”, пра што ішла гаворка вышэй: *сэрца ледзянее (ледзянела)* ‘адчуванне моцнага страху, жаху’; *ледзяніць сэрца* ‘выклікаць жах, здранцвенне’; *сэрца заходзіцца (зайшлося)* ‘перажыванне моцнай трывогі, хвалявання’.

Душа ва ўяўленні беларусаў, таксама як і сэрца, валодае магчымасцю перамяшчацца. Яшчэ ў старажытнасці нашы продкі верылі ў тое, што душы памерлых людзей адлятаюць у замагільны свет, дзе трапляюць або ў пекла, або ў рай. Вельмі спалоханы чалавек нагадвае нябожчыка, якога пакінула душа: *без душы* ‘вельмі спалохана’. У целе жывога чалавека душа можа ў адзін момант з прычыны раптоўнага адчування страху перамяніць сваё месца знаходжання, “пераляцеўшы” ў пяткі: *душа ў пятках* ‘вельмі спалохацца’; *душа ў пяткі (схавалася, ускочыла)* ‘каго-небудзь ахоплівае моцны страх’ або проста не знаходзіць сабе месца ад нечаканага перапалоху: *душа не на месцы* ‘адчуванне неспакою, трывогі’. Семантычна тоесным да назоўніка *душа* выступае ў фразеалагізмах аднакаранёвая лексема *дух*, якая можа ўжываецца ў значэнні нячыстай сілы: *чуць дух* ‘баяцца’, а можа сімвалізаваць фізічную моц чалавека і смеласць: *збірацца (сабрацца) з духам* ‘пераадольваць страх, няўпэўненасць’; *набірацца (набрацца) духу* ‘перамагаць страх, хваляванне, асмельвацца, адважвацца на што-небудзь’. Фізіялагічнае праяўленне страху перададзена ў наступных

фраземах: *займае (займала, заняло, зойме) дух; забівае (забівала) дух* ‘становіцца цяжка дыхаць (ад хвалявання, перажывання)’, з якіх вынікае, што ад страху ў чалавека можа нават спыніцца на момант дыханне.

Як адзначалася вышэй, узнікненне тых ці іншых фразеалагічных адзінак і іх структурна-кампанентны склад нярэдка абумоўлены асаблівасцямі этнакультурнага развіцця пэўнага народа. Так, пачуццё страху даволі часта семантызуецца ва ўстойлівых слоўных комплексах беларускай мовы праз выкарыстанне назваў прадметаў побыту, звязаных з працоўнай і гаспадарчай дзейнасцю беларусаў, напрыклад, *гайка*: *аслаблі гайкі* ‘пра таго, хто страціў волю, здольнасць дзейнічаць’; *ўтора*: *ўторы ослабелі* ‘хто-небудзь спалохаўся і адступае ад пачатай справы’, дзе *ўтора* – унутраная нарэзка, у якую ўстаўлена дно ў бочцы, цэбры і інш. У структуры асобных фразем даследаванага тэматычнага кола сустракаюцца параўнанні баязлівага чалавека з асінавым лістом: як *асінавы ліст калаціцца (дрыжаць, трымцець)* ‘вельмі моцна’.

Што да рэпрэзентацыі эмацыйна-пачуццёвага феномена страху ў семантыцы беларускіх прыказак і прымавак, то нельга не заўважыць, што многія з іх адлюстроўваюць жыццёвы вопыт беларусаў, іх мудры, узважаны погляд на жыццё, а таксама самыя разнастайныя назіранні за раслінным і жывёльным светам: *баючыся трэску, і ў лес не трэба хадзіць; баяцца ваўка – у лес не хадзіць*. Асобна трэба сказаць пра трапныя народныя выслоўі, заснаваныя на параўнанні чалавека з птушкамі ці жывёламі – варонай, канём, баранам, сабакам: *напалоханая варона і вераб’я байца; ратаваны з вады конь і лужы байца; авечку стрыгуць, а баран дрыжыць і інш.* У моўнай спадчыне беларусаў сустракаюцца прыказкі і прымаўкі, у якіх акцэнтуюцца ўвага на побытавых прадметах ці рэаліях, што на самай справе ніяк не могуць напалохаць чалавека: *напалохаў мех, дык і торба страшна*.

Спецыфіка семантычнага зместу парэміялагічных адзінак сведчыць пра тое, што калі чалавек па сваім характары палахлівы, дык ім мацней авалодвае страх. І тады нават самыя звычайныя рэчы могуць выклікаць пачуццё боязі: *баязліваму адзін пень за тры ваўкі здаецца; палахліваму ўсе пні здаюцца ваўкамі ці разбойнікамі; баязліваму і корч – мядзведзь; баязліваму і свой цень страшны; баяцца свайго ценю*. Між тым, страх – пачуццё супярэчлівае: *байца, а ліха робіць; ваўка страшыць, а сам у кусты хаваецца*. Аднак нават і ў тым выпадку, калі ты па характары і смелы, і адважны, пэўныя жыццёвыя сітуацыі ці абставіны ўсё роўна могуць выклікаць страх ці боязь: *певень нашто адважны, а і той каршуна байца*.

Нямала прыказак і прымавак, у якіх даюцца мудрыя парады адносна таго, як паводзіць сябе ў тых ці іншых сітуацыях, каб на цябе

знянацку не напаў страх, а таксама філасофскія развагі, прадпісанні і пажаданні чалавеку адносна правіл паводзін з іншымі: *на печы не храбрыся, а ў бойцы не дрыжы; баяцца не цівуна, а яго бізуна; не бойся ліхога, а бойся ціхога; не бойся зьяглівага, а бойся куслівага; добра таго страшыць, хто байца; не бяры чужога і не бойся нікога; ад баяні мала прыязні*. Некаторыя трапныя народныя выслоўі рэпрэзентуюць асаблівасці сямейнага ўкладу беларусаў, адносіны паміж мужам і жонкай у сям'і: *як за мужа завалюся, дык нікога не баюся; шумеў бы я, каб жонкі не баяўся*.

Знайшлі адлюстраванне ў даследаваных парэміялагічных адзінках і адметнасці хрысціянскага светапогляду беларусаў. Павага і пашана да Усявышняга, боязь нагнашыць, зрабіць нешта не так, як гэтага патрабуюць хрысціянскія традыцыі – усё гэта адбілася ў моўнай карціне свету нашага народа, у тым ліку і ў прыказках: *дай божа з тым біцца, хто бога байца*.

Як і ў фразеалагічным фондзе, так і ў парэміялагічным матэрыяле пачуццё страху, уласцівае чалавеку, даволі часта семантызуецца дзякуючы ўжыванню саматызма **вочы**. Актыўнае выкарыстанне гэтага структурнага кампанента, мабыць, можна растлумачыць тым, што адчуванне страху змяняе форму і памер вачэй, робячы шырока адкрытымі і вялікімі. Насамрэч, першымі рэагуюць на страх вочы, што і пацвярджаюць наступныя парэміі: *у страху вочы па яблыку; страх мае вялікія вочы; баяліўу страх у вочы лезе*. Пачуццё моцнага страху можа выклікаць нават дрыжкі ў нагах: *не ступай надта шырока: лыткі задрыжаць*.

Асобнае месца сярод парэміялагічных адзінак, якія рэпрэзентуюць страх як моцнае псіхалагічнае перажыванне, займаюць трапныя народныя выслоўі, што характарызуюць людзей смелых, непалахлівых, якім нічога не страшна, нават пекла: *салдат не байца і пекла* (бо падчас ваенных сутычак можна зведаць і куды больш страшныя “рэчы”, як пекла); *дружнай грамадзе і воўк не страшны* (усім разам, грамадой лягчэй перамагчы страх); *адважны не байца няўдачы* (смелы чалавек заўсёды аптымістычна пазірае ў будучыню і ўпэўнены, што ў яго ўсё атрымаецца); *голы разбою не байца; беднаму часам і астрогу не боязна* (калі чалавек жыве бедна, у нястачы, дык яму няма чаго і баяцца, што ён нешта страціць); *мыш капы не байца* (як мыш не напалохае капа, у якой яна можа схвацца і ўратаваць сабе жыццё, так і чалавек, дасведчаны ў пэўнай справе, упэўнены ў сабе, не байца ніякіх цяжкасцей і перашкод на сваім шляху).

Як сведчыць прааналізаваны моўны матэрыял, большасць фразеалагічных і парэміялагічных адзінак рэпрэзентуе жыццёвы вопыт беларусаў, іх хрысціянскі светапогляд, мудрыя назіранні за прыродай, асаблівасці міфалогіі, народных традыцый і нормаў паводзін у

грамадстве. Аналіз лінгвакультурнага феномена страху, як псіхічнага адчування, у фраземах і парэміях беларускай мовы дазваляе зрабіць вывады, што вобразная аснова значнай колькасці ўстойлівых слоўных выказаў і трапных народных выслоўяў заснавана на параўнанні чалавека з прадстаўнікамі жывёльнага і птушынага свету. Фразеалагізацыя эмацыйна-пачуццёвага выяўлення страху часцей адбываецца шляхам метафарызацыі. Пры гэтым найбольш ужывальнымі структурнымі кампанентамі з'яўляюцца такія назоўнікі-саматызмы, як *сэрца*, *вочы*, *язык*, *кроў*, *твар*, *валасы*, *зубы*, *спіна*, а таксама назоўнік *душа*. Семантычнае поле “страх” даволі часта знаходзіць сваю рэалізацыю ў межах фразем праз наступныя структурныя мадэлі: “назоўнік *сэрца* + дзеяслоў са значэннем руху”.

2.3 Плач як выяўленне эмацыйна-пачуццёвай сферы псіхікі

Фразеалагізмы, у якіх рэпрэзентаваны **плач**, як асаблівасць моцных перажыванняў чалавека, выражаюць яго псіхічны стан падчас пэўнай жыццёвай сітуацыі, звязанай з фізічнымі або душэўнымі пакутамі. Часцей за ўсё плач у чалавека бывае выкліканы сітуацыяй няшчасця або гора, якое заўсёды нечакана ўрываецца ў жыццё людзей, і суправаджаецца слязьмі. Але слёзы на вачах могуць з'яўляцца і ад радасці.

Найбольш ужывальным кампанентам фразеалагічных адзінак для абазначэння плачу з'яўляецца назоўнік *слёзы*. У моўнай карціне свету беларусаў слязам даволі часта прыпісваюцца ўласцівасці вады: іх можна глытаць, ліць, а таксама ўмывацца, аблівацца імі, пра што і сведчаць наступныя ўстойлівыя выразы: *аблівацца (залівацца) слязамі (слязьмі)* ‘горка, няўцешна плакаць’; *умывацца (умыцца) слязамі (слязой, слязьмі)*; *ліць (праліваць) слёзы* ‘горка плакаць’. Але ж у большасці выпадкаў чалавек, калі захоча, можа стрымаць свае эмоцыі і не даць волю слязам. Пацвярджэнне гэтаму знаходзім у фраземе *глытаць (праглынуць) слёзы* ‘старацца стрымаць плач’. Бывае, што слёзы могуць разжаліць іншых людзей, выклікаць у іх спачуванне: *пускаць (пусціць) слязу*. У бязвыхаднай сітуацыі плачуць яшчэ і таму, што *сляза слязу выганяе (гоніць)* ‘хто-небудзь горка і няспынна плача’. Але ж часам здараюцца і такія жыццёвыя сітуацыі, калі даводзіцца плакаць напаказ – *ліць (праліваць) кракадзілавы слёзы* ‘двудушна, прытворна або няшчыра скардзіцца, плакаць’.

Яшчэ адным семантычным “цэнтрам” ідыём, якія рэпрэзентуюць плач як асаблівасць псіхалагічнага стану чалавека, як і ў папярэдняй тэматычнай групе фразеалагізмаў, з'яўляецца назоўнік *вочы*: *выплакаць (праплакаць) (усе) вочы* ‘вельмі многа і часта плакаць’; *вочы*

на мокрым месцы ‘хто-небудзь часта плача ці гатовы заплакаць’; ва-чэй не асушваць ‘несуцешна і часта плакаць’. У сінанімічных адносінах да вышэй разгледжаных фразем знаходзіцца ідыёма распускаць (распусціць) нюні ‘плакаць, пачынаць плакаць; надакучліва скардзіцца, жаліцца’.

Паходжанне некаторых фразеалагічных адзінак, у структуры якіх семантызаваны плач, цесна звязана з вусна-паэтычнай творчасцю нашага народа, дзе часта можна ўбачыць, як з прычыны няшчаснага кахання маладыя дзяўчаты становяцца дрэўцамі і на працягу ўсяго жыцця выплакваюць сваё гора: бярозаю ліцца ‘горка плакаць’.

У колькасных адносінах значнае месца сярод выяўленых фразем семантычнага поля “плач” займаюць моўныя адзінкі з назоўніковым кампанентам душа. Душу нельга ўбачыць, бо яна мае нематэрыяльную абалонку. З рэлігійнага пункту гледжання, душа звязвае чалавека з духоўным пачаткам – Богам. Яна атаясамліваецца з чалавекам, яго ўнутраным светам і вельмі цесна звязана з целаю як умяшчальнай душы. Душа – гэта нібы дваінік чалавека, таму калі плача чалавек, то плача і мучыцца яго душа: душа ные (ныла); душа баліць ‘моцна хвалявацца, адчуваць трывогу, перажываць з прычыны чаго-небудзь’; кошкі на душы скрабуць (скраблі); кошкі душу скрабуць ‘адчуванне моцнага неспакою, хвалявання, трывогі’; душа крывёй абліваецца (аблілася) ‘зазнаць пачуццё глыбокай спагады, жалю; каму-небудзь вельмі тужліва, невыносна цяжка’; душа разрываецца (рвецца) на часткі (на кусках, на кавалкі) ‘адчуванне глыбокага смутку, шкадавання; цяжкае перажыванне чаго-небудзь’; з цяжкай душой ‘адчуваць боль, хварэць’; балець (хварэць) душой ‘моцна перажываць, хвалявацца, трывожыцца’; рваць сабе душу ‘моцна хвалявацца, трывожыцца, мучыцца’; вярэдзіць (развярэдзіць) душу ‘выклікаць неспакой, хваляванне, трывогу’; выварочваць (вывернуць) душу (нутро) ‘моцна трывожыць, хваляваць, мучыць’; Душа і сэрца з’яўляюцца вытокаю ўсіх пачуццяў і эмоцый чалавека: выліваць (выліць) душу ‘шчыра дзяліцца з кім-небудзь пра тое, што набалела’; выкладаць (выкладваць) (сваю) душу; выкласці сваю душу ‘шчыра дзяліцца з кім-небудзь сваімі думкамі, пачуццямі, перажываннямі’; даваць (даць) волю (свайму) сэрцу ‘дазволіць сабе расчуліцца’.

Як паказваюць даследавання фразеалагізмы, вялікая і нечаканая бяда, гора, глыбокі жаль ці смутак выклікае ў чалавека плач, які нярэдка суправаджаецца галашэннем, а то і шалёным крыкам. Таму ў фраземах, у межах якіх семантызаваны эмоцыі плачу, пераважаюць такія дзеясловы маўленчай дзейнасці, як крычаць, вішчаць, галасіць, верашчаць, пець: немым голасам крычаць (закрычаць), вішчаць (завішчаць); не сваім голасам крычаць (закрычаць), галасіць ‘вельмі гучна, з распаччу, шалёна’; пець (запець) рэпку ‘галасіць ад распачы,

адчаю’; *на поўную моц (сілу); на ўвесь (поўны) голас* ‘вельмі гучна, моцна (крычаць, плакаць, галасіць)’.

Паводле традыцыйных меркаванняў, вышцё дзікіх ці свойскіх жывёл заўсёды прадвясчае людзям нейкае гора ці бяду, якія выклікаюць у чалавека на іх адпаведную рэакцыю – плач. Згодна з народнымі прыкметамі, калі выюць сабакі ці ваўкі на месяц у небе – быць пажару. Такім чынам жывёлы “аплакваюць” бяду, якая ходзіць зусім блізка. Чалавек, як і жывёла, ад бяды можа *ваўком (воўкам) завьць* ‘горка скардзіцца на якія-небудзь нягоды, пакуты’.

Па словах А. Рачкоўскай, “замест дакладных абазначэнняў змен твару пры адчуванні гора, адлюстроўвалася абазначэнне агульнага выразу твару” [117, с. 29]. Выяўленне эмоцый плачу ў прыказках і прымаўках, як і ў фразеалагізмах, даволі часта адбываецца за кошт ужывання такіх саматычных кампанентаў, як *вочы: чаго вочы не бачаць, пра тое не плачуць; рот: з песні слова не выкінеш, а плачучы рота не направиш; валасы: згубіўшы галаву, на валасах не плачуць*. Значная колькасць парэміялагічных адзінак, якія семантызуюць плач, як выяўленне душэўных перажыванняў або пакут чалавека, заснаваны на супастаўленні “супрацьлеглых” псіхічных праяўленняў: з аднаго боку, гора, жальбы, смутку і вяселлі, радасці, з другога боку. Так, паводле назіранняў беларусаў, на вачах адначасова могуць выяўляцца эмоцыі плачу і смеху: *адны вочы і плачуць і смяюцца*. Плач і смех могуць чаргавацца, змяняючы адзін аднаго: *часам плачаш, часам скачаш*. Даследаваны парэміялагічны матэрыял сведчыць пра тое, што для большасці беларусаў характэрна хуткая зменлівасць настрою і не ўласцівы працяглы ў часе стан смутку ці суму.

Вядома, што вызначальнай рысай беларусаў як этнічнай супольнасці з’яўляецца працавітасць. Гэта адлюстравалася і ў залацінках народнай мудрасці. Нярэдка ў прыказках і прымаўках выяўляецца асуджэнне празмернай, несвоечасовай забавы ці ляюты чалавека. Багаты працоўны вопыт і жыццёвыя назіранні беларусаў, правераныя часам, паказваюць, што жаданне чалавека больш часу праводзіць у гульнях і забавах тады, калі адбываецца, напрыклад, нарыхтоўка зімовых прыпасаў, прывядзе да таго, што прыйдзецца з часам і паплакаць: *увесну плача, хто увосень скача* або *гулі плачам канчаюцца; сваволя плачам канчаецца*. Негатыўна ўспрымаюцца беларусамі такія якасці характару чалавека, як бяздушнасць: *ніхто не бача, як сірата плача, але ўсякі бача, як сірата скача*; абьякавасць да бедных людзей, да сірот з боку тых, хто жыве ў матэрыяльным дастатку: *сірата сіраце жаліцца, што хата валіцца*.

Сэнсавы змест выяўленых парэмій сведчыць пра тое, што вельмі важная роля ў сям’і сялян-беларусаў належала ў мінулыя часы менавіта мужчыну-гаспадару, яго ўменню весці гаспадарку: *няхай са-*

бе гаспадар з лапаць, абы за ім не плакаць. Калі ж гаспадар быў п'яніца ці рана паміраў, то ў такім выпадку ўся адказнасць па вядзенні гаспадаркі клалася на жонку: калі гаспадар у карчме скача, то гаспадыня ў дварэ плача ці матка плача па дзіцяці ад веку да веку, а жонка па гаспадару ад рання да змяркання. Здаўна лічылася, што рабіць цяжкую мужчынскую працу па гаспадарцы вельмі складана для любой гаспадыні, а займацца хатнімі справамі было нязвыклым для гаспадара. Таму, каб быў парадак у гаспадарцы, кожны ў сям'і павінен выконваць свае абавязкі, пра што і сведчаць наступныя парэміялагічныя адзінкі: хата без гаспадыні плача; гумно плача без гаспадара, а хата без гаспадыні. Адносна невялікая група прыказак і прымавак, у якіх семантызаваны эмацыйны феномен плачу, выяўляе адносіны паміж бацькамі і дзецьмі. Павага ці непавага з боку дзяцей да сваіх бацькоў, ушанаванне памяці пра іх добра бачна па тым, як дзеці паводзяць сябе: хто як хоча, так па сваім бацьку плача; як хто хоча, так па сваім бацьку плача – хто ў кулак, а хто ніяк; па-рознаму па бацьках плачуць – хто ў кулак, а хто ніяк. Адлюстроўваюцца ў парэміялагічных адзінках дадзенай тэматычнай групы і адносіны паміж маладымі дзяўчатамі і хлопцамі. Так, дзяўчына можа плакаць з прычыны адсутнасці ўзаемнага кахання: здагадайся, хлапчына, чаго плача дзяўчына. Асобна трэба сказаць пра парэміі, якія семантызуюць “матчыны слёзы”, паказваючы бязмежную, бескарыслівую любоў маці да сваіх дзяцей: нічыя такія слёзы, як матчыны: яны і ўтопяць, яны і шчасця выпрасяць.

У парэміялагічным фондзе беларускай мовы сустракаецца нямала прыказак і прымавак, у якіх псіхічнае праяўленне плачу семантызуецца ў кантэксце сямейнай абраднасці і звычайў беларусаў. Так, у парэміях нярэдка ўзгадваецца абрад вяселля, а таксама рэгламентуюцца нормы і правілы сямейнага жыцця пасля замужжа дзяўчыны, адзначаецца, што разлад у сям'і часта прыводзіць да слёз: жэняцца – скачучы, разводзяцца – плачучы; як да каханага ішла – то ўсё скачучы, а як да хаты – усё плачучы; вяселле славіцца песнямі, хайтуры – плачам і інш.

Бяда і гора, як было заўважана вышэй, заўсёды спараджаюць у жыцці людзей адмоўныя эмоцыі, якія выяўляюцца праз плач: не я плачу – бяда плача; гора плача і скача. Душэўны і фізічны боль, плач душы могуць выклікаць успаміны чалавека пра нешта непрыемнае ў жыцці ці набалелае: калі баліць, той крычыць. Некаторыя парэміялагічныя адзінкі канстатуюць недахоп жыццёвага вопыту, нерацыянальныя адносіны беларусаў да жыцця: што маем – не шануем, а як страцім – плачам. Значная колькасць прыказак і прымавак рэпрэзентуе агульнапрызнаную носьбітамі іншых этнакультур жыццёвую мудрасць і памяркоўнасць нашага народа: так на свеце вядзецца: адзін плача, другі смяецца; нябітаму няма чаго плакаць; гэты свет і

плачучы не пераплачаш, а той і скачучы не пераскачаш; па няволі ніхто не плача; ці плач, ці галасі, дык рады не дасі; не па шэрсці плакаць, калі скуру пачнуць драпаць; добра плакаць, калі ёсць чым слёзы уцерці; спрачайся да слёз, але ў бойку не лезь. Спецыфіка семантыкі парэміялагічных адзінак паказвае, што мы, беларусы, не прывыклі скардзіцца на жыццё, а заўсёды з аптымізмам пазіраем у будучыню. Народная мудрасць сцвярджае, што менавіта аптымістычны погляд на свет, жыццярэадаснае светаадчуванне, вера ў лепшае можа наладзіць усё ў жыцці і “задобрыць” Бога: *плакаў, плакаў – усё бог аднакаў, а як стаў спяваць – стаў бог даваць.*

Такім чынам, даследаванне спецыфікі эмоцыі плачу ў беларускай фразеалогіі і парэміялогіі дазваляе сцвярджаць, што часцей за ўсё плач у чалавека бывае выкліканы сітуацыяй няшчасця або гора, якое ў адно імгненне можа змяніць твар чалавека, яго позірк, інтанацыю голасу, дзеянні, выклікаць слёзы, шалёны крык, што і знайшло выяўленне ў семантычнай структуры вобразна-ацэначных кампанентаў у межах прааналізаванага моўнага матэрыялу.

2.4 Смех як характарыстыка эмацыйнага стану

Смех, як праяўленне эмацыйнай сферы паводзін чалавека, з’яўляецца семантычна супрацьпастаўленым псіхалагічным пачуццём у адносінах да плачу. У фразеалагічным фондзе беларускай мовы даволі часта сустракаюцца моўныя адзінкі з агульным кампанентам значэння ‘смяцца’. Найбольш выразным праяўленнем дадзенай эмоцыі з’яўляецца ўсмешка чалавека. Назіраюцца самыя разнастайныя яе віды: ледзь прыкметная ўсмешка, шырокая ўсмешка і нават смех, які пераходзіць у рогат. Пры шчырай усмешцы на твары ў чалавека, як сведчыць народная мудрасць, *рот становіцца да вушэй* ‘што-небудзь выразам твару выказвае выключнае задавальненне’. Пра чалавека з добразычлівай усмешкай беларусы кажуць, што ён усміхаецца *на ўвесь рот* ‘шырока, прыветліва’. Але ўсмешка далёка не заўсёды бывае шчырай: у ёй нярэдка могуць быць прыхаванымі злосць, гнеў, зайздрасць і нават пагарда ці хітрасць. Спецыфіка семантыкі такіх фразеалагічных адзінак у тым, што чалавек выступае ў іх як аб’ект высмейвання. Напрыклад, заўсёды адчуваюцца непрыязныя адносіны да таго, хто ў *кулак смяецца (хіхікае)* ці ў *вус (вусы) смяецца (пасміхаецца)* ‘смяецца ціха, непрыкметна’. Негатыўна ў моўнай карціне свету нашага народа ўспрымаецца і фразеалагізм *падымаць на смех* ‘высмейваць каго-небудзь ці што-небудзь’, бо такія паводзіны наносяць маральны ўрон таму, з каго смяюцца.

Шырокая, адкрытая ўсмешка, як правіла, дазваляе ўбачыць зубы чалавека. Таму невыпадкова, што адным з кампанентаў

фразеалагічных адзінак семантычнага поля “смех” з’яўляецца назоўнік *зубы*. Думаецца, не трэба тлумачыць сітуацыю, калі носьбітамі беларускай (як і рускай) этнакультуры выкарыстоўваецца фразема *на ўсе трыццаць два (зубы)* ‘шырока, прыветліва (смяецца, усміхацца); шырокая, прыветлівая ўсмешка’. Калі пры ўсмешцы чалавека відаць амаль усе зубы, то гэта сведчыць пра шчырасць яго эмоцыі, адкрытасць і непадробнасць пачуццяў.

Як адзначае Т. Валодзіна, “нашы продкі веды пра свет “прымяралі” да сябе, да свайго вопыту і таму надзялялі “чалавечымі” асаблівасцямі як з’явы, так і прадметы” [28, с. 35]. Семантызацыя смеху, як станоўчага праяўлення эмацыянальнага свету чалавека, у фраземе *на ўсе застаўкі* ‘шырока, прыветліва (смяецца, усміхацца)’ адбываецца шляхам метафарызацыі: зубы чалавека параўноўваюцца з застаўкамі – малюнкамі на шырыню старонкі ў пачатку кнігі ці раздзела – своеасаблівай “візітнай карткай” друкаванага выдання. Заўважым, што параўнанне цела чалавека і яго частак з прадметамі і рэаліямі, якія часта выкарыстоўваліся ў паўсядзённым жыцці, традыцыйнае для беларусаў. Таму праведзеная паралель паміж малюнкамі ў кнізе і зубамі чалавека – свайго роду “візітнай карткай” твару – не выглядае дзіўнай і нязвычайнай для моўнай карціны свету нашага народа.

У адрозненне ад папярэдніх устойлівых выказаў, фразеалагізмы *выскаляць (выскаліць) зубы, скаліць (наскаліць) зубы* ‘смяецца, рагатаць, насміхацца’, у якіх рэпрэзентуецца даследуемая эмоцыя, маюць адмоўную канатацыю. Такія прадстаўнікі жывёльнага свету, як воўк ці сабака, шчэраць, выскаляюць зубы, калі праяўляюць агрэсію, рыхтуючыся да нападения або абароны. Перанос гэтых фізіялагічных праяўленняў паводзін жывёл на чалавека не можа характарызаваць яго станоўча. І гэта зразумела: людзі, што “скаляць зубы”, смеючыся з каго-небудзь, атрымліваюць сапраўдную асалоду, як і жывёлы, якія адчуваюць сваю перавагу над іншымі, больш слабымі прадстаўнікамі фаўны.

Іншы раз чалавек можа смяецца і без прычыны. Пра яго шырокую ўсмешку, якая адкрывае, паказвае ўсе зубы, у такім выпадку кажуць, што той *прадае зубы* ‘весела, беспрычынна смяецца’ або *сушыць зубы* ці *грэе зубы на сонцы* ‘весела смяецца, рагоча, не займаючыся справай’. Чалавек, які смяецца вельмі моцна, аж заліваецца, можа адчуць боль у жываце ці ў баку. Таму бывае, што ў парыве смеху людзі хапаюцца за жывот, падтрымліваючы яго рукамі, бо можна *надарваць (панадрываць) жывот ад смеху* або *бакі парваць (панадрываць) ад смеху* ‘вельмі моцна і доўга, да знямогі смяецца’. Іншы раз гэтая эмоцыя праяўляецца з такой сілай, што прымушае чалавека нават *качацца (класціся, кіснуць) са смеху, пакаціцца ад смеху* ‘моцна, да

знямогі смяцца’, а то і *паехаць ад смеху (ад рогату, з рогату)* ‘гучна і нястрымна засмяцца, зарагатаць’. Моцны смех у нейкай ступені забірае ў чалавека фізічныя сілы, выклікаючы стомленасць, а часам і бяссіллі. Таму трэба быць асцярожным і смяцца ў меру, каб не памерці часам: *памерці (паміраць) ад (са) смеху* ‘гучна і нястрымна, да знямогі смяцца’.

Парэміялагічныя адзінкі, у значэнні якіх рэпрэзентуецца смех, як уласцівае толькі чалавеку псіхалагічнае пачуццё, характарызуецца, у асноўным, адмоўнай канатацыяй. Станоўча эмоцыі смеху ацэньваюцца беларусамі толькі ў тым выпадку, калі дапамагаюць у нейкіх справах ці жыццёвых клопатах і не маюць на мэце высмейванне іншых. Лінгвакультурны феномен смеху ў прыказках і прымаўках паказвае, што нашы продкі часцей смяюцца з сябе, а не з іншых. Таму асноўным кампанентам даследаванага парэміялагічнага матэрыялу выступае спалучэнне зваротнага дзеяслова *смяцца* ў загадным ладзе з адмоўнай часціцай *не*. Семантыка такіх прыказак і прымавак утрымлівае пэўную перасцярогу, бо той, хто насміхаецца з іншых, насмешкай паказваючы свае адмоўныя адносіны да некага, рана ці позна ўсё роўна будзе пакараны: *хто (з каго) смяецца, таму не мінецца; той смяецца, хто будзе смяцца апошнім*. Больш за ўсё асуджаюць беларусы зламыснасць, зласлівасць, смех з чужой бяды: *з чужой бяды (з чужога гора) не смейся; не смейся з чужое бяды: свая за гоні (блізка) ад барады; не смейся чужой бядзе: свая на градзе; не смейся з людзей – смейся з сябе ці сваіх дзяцей; не смейся, брат: будзеш сам салдат; не смейся, рабе, бо давядзецца і табе*. У сінанімічных адносінах да разгледжаных вышэй узораў народнай вусна-паэтычнай творчасці з дзеяслоўным кампанентам *не смейся* знаходзіцца парэмія *не цешся чужой бядзе, бо свая ідзе*. Не прымаюцца беларусамі такія негатыўныя паводзіны і ўчынкі людзей, як паспешлівасць: *скоры паспех, людзям на смех; паспяшыш – людзей насмяшыш*, а таксама непавага да роднай мовы: *калі хто ў школе з матчынай гаворкі пасмяецца, то на старасці ад маці адрачэцца*. Крытыкуюцца таксама людзі, якія імкнуцца жыць толькі для сябе: *як папу ўдаецца, дык і пападдзя смяецца*. Чужую бяду заўважае далёка не кожны, і спачуванне яна выклікае не заўсёды, а некаторыя людзі схільны нават цешыцца з яе: *чужая болька – людзям смех*. Як сведчыць народная мудрасць, з чужой бяды смяецца той, хто не мае сваёй: *каму нямецца, дык той смяецца; хай смяецца, каму добра жывецца* і інш. У народзе заўважылі, што маладым дзяўчатам, для якіх уласціва высокая самаацэнка, высакамерныя адносіны да прадстаўнікоў супрацьлеглага полу, небяспечна

высмейваць хлопцаў, бо бывае і так: з каго кпіла, смяялася, таму і сама дасталася.

Многія парэміі ўтрымліваюць у сваім складзе назвы прадметаў паўсядзённага карыстання і сялянскага побыту беларусаў – **чыгун, кацёл, гаршчок** і інш.: пасмяяўся чыгун з катла, а абодва ж чорныя; кацёл з гаршка не насмяецца, бо абодва чорныя. Праз вышэй памянёныя побытавыя рэаліі ў фразеалагізмах ствараецца праўдзівая карціна сялянскага жыцця, даецца ўяўленне пра штодзённыя гаспадарчыя клопаты беларусаў.

Часта беларускія прыказкі і прымаўкі, у якіх семантызаваны эмоцыі смеху, даюць нам жыццёвыя парады. Адна з іх такая: ніколі не трэба насміхацца з таго, хто фізічна мацнейшы за цябе. Звернемся да прыкладу: жартаваў воўк, ды ў жмені зубы панёс. Тым не менш, беларусы зазначаюць, што без смеху і гумару нельга абысціся ў цяжкіх жыццёвых сітуацыях: каб не смяліся і не цешыліся, дык даўно навесіліся б; лепей жартаваць, чымся гараваць, што характарызуе прадстаўнікоў беларускага этнасу як аптымістаў і жыццёва-дабрадушных людзей. Заўважым, што, згодна з рэлігійнымі ўяўленнямі, смех лічыцца грахам, але і смутак, туга, песімізм таксама не прымаюцца Богам. Людзі заўважылі, што чалавеку, які з радасцю, лёгка ідзе па жыцці, з надзеяй і аптымизмам пазірае наперад, Бог заўсёды дапамагае: смех на грэх, а галавы не вешай.

Асобна вылучаецца група парэмій з назоўнікавым кампанентам дурань: знайшоў дурань чарапок і смяецца; дурня па смеху пазнаеш; чужы дурань – смех, а свой дурань – сорам. Прыведзеныя прыклады сведчаць, што “пусты”, беспрычынны смех (параўн. руск. *смех без причины – признак дурачины*) у свядомасці носьбітаў беларускай мовы ацэньваецца адмоўна і лічыцца ў народзе адзнакай прыдуркаватасці.

Даследаванне лінгвакультурнага феномена эмоцыі смеху ў межах беларускамоўнага фразеалагічнага і парэміялагічнага фонду сведчыць, што для беларусаў уласціва даволі высокая ступень маральнасці: яны ў сваёй большасці не любяць смяцца з іншых, бо высмейванне людзей лічыцца адмоўнай рысай і не адпавядае маральна-этычным нормам паводзін нашага народа. Смех у свядомасці беларусаў, як правіла, выклікае негатыўную рэакцыю, успрымаецца як здзек, з’яўляючыся сведчаннем злосці ці гневу. Найбольш распаўсюджаным праяўленнем эмоцыі смеху ў семантыцы фразеалагізмаў, прыказак і прымавак даследаванай тэматычнай групы з’яўляецца ўсмешка, а іх базавым саматычным кампанентам выступае назоўнік *зубы*.

2.5 Радасць і здзіўленне як праяўленні эмацыйных пачуццяў

Радасць – гэта сапраўды светлае пачуццё, адчуванне вялікага ўнутранага, душэўнага задавальнення, выкліканае поспехамі ў дзейнасці чалавека. Радасць з’яўляецца крыніцай натхнення, станоўчай эмоцыяй для кожнага з нас. Пачуццё радасці – гэта адчуванне ўнутранай гармоніі, якая ўзнікае ў выніку ўзаемадзеяння чалавека з навакольным асяроддзем і іншымі людзьмі. Чым больш востра, пранікнёна рэагуе чалавек на свет, тым больш ярка выражаны яго эмоцыі. Таму чым больш задавальнення атрымлівае чалавек ад жыцця, тым большым з’яўляецца пачуццё радасці.

Дабрыня і гасціннасць здаўна лічыліся асноўнымі рысамі характару нашага народа. Беларус з радасцю сустракае ўсіх, хто пераступае парог яго хаты. Таму госць нам заўсёды ў *радасць* ‘дае задавальненне, прыносіць шчасце, радасць’. Прыветлівы і гасцінны беларус-гаспадар можа *сустракаць з абдымкамі, сустракаць з распрасцёртымі рукамі* ‘прыветна, гасцінна, з вялікім задавальненнем’. *На радасцях* ‘з нагоды якой-небудзь удачы, радаснай падзеі’ людзі могуць нават *кідацца (кінуцца) на шыю*, што сведчыць пра непадкупную шчырасць, адкрытасць і непасрэднасць эмоцый нашых землякоў. Апошні прыведзены фразеалагізм семантызуе яшчэ і праяўленне “крайняга” псіхічнага стану людзей. Ад радасці можа *кроў гарэць (у жылах)* ‘хто-небудзь ахоплены парывам пачуццяў’, а чалавек будзе адчуваць сябе *як на сто коней сеў* ‘быць радасным, задаволеным’. Бывае, радасць надае людзям неверагодную фізічную сілу, дзякуючы якой яны могуць “адрывацца” ад зямлі і “ляцець”. У такім выпадку ты настолькі ахоплены гэтым пачуццём, што не памятаеш сябе на той момант, а таму здаецца, што *зямлі не чуеш пад сабой, не чуеш ног пад сабой* ‘моцна хвалюешся, знаходзішся ў захапленні, добрым настроі’.

Калі радасць прыходзіць да чалавека нечакана, яна здольна аказаць на яго моцны ўплыў, паралізаваўшы волю і дзеянні. Пачуццё радасці здзіўляе і захапляе адначасова. Яно можа нават “адключыць” маўленне людзей на нейкі час. Бывае, што чалавек ад радасці не можа нічога сказаць, бо *камяк падкаціўся (падступіў) да горла* ‘спазмы сціскаюць горла пры адчуванні моцнай радасці’. Калі чалавек перажывае вялікае задавальненне, радасць ад поспеху ў якой-небудзь справе, пра яго ў народзе кажуць, што ён *пацірае рукі*, бо праца, якая ў цябе атрымліваецца, заўсёды прыносіць радасць і маральнае задавальненне, пра што сведчыць яшчэ адна фразеалагічная адзінка: *як маслам па душы* ‘вельмі падабаецца, вельмі прыемна’. У адносінах да стараннага і руплівага чалавека беларусы зазначаюць, што той *працуе з аганьком (з агеньчыкам, з душой)* ‘старанна, з вялікім уздымам, захапленнем’.

Ва ўяўленні беларусаў сэрца і душа ўспрымаюцца не толькі як “эмацыйныя цэнтры”, але і атаясамліваюцца з пэўным ідэалам, маральнай чысцінёй чалавека. Таму фразеалагізмы з кампанентамі-назоўнікамі *сэрца* і *душа* семантызуюць найлепшыя чалавечыя якасці – шчырасць, адкрытасць, даверлівасць, каханне, напрыклад: *ад чыстага (шчырага) сэрца* ‘з усёй шчырасцю, непрытворствам, адкрыта, чыстасардэчна’; *ад (усяго, самага) сэрца* ‘з усёй шчырасцю, адкрытасцю’; *усім сэрцам* ‘бязмежна, шчыра, сардэчна любіць (кахаць, верыць, ганарыцца)’; *усёй душой* ‘шчыра, сардэчна’; *з усёй душой* ‘з вялікай радасцю, ахвотай (даваць, адносіцца, частаваць)’; *ад (усёй) душы* ‘з усёй шчырасцю, адкрытасцю, сардэчнасцю’. Радасць можа прыносіць душэўную раўнавагу, супакоенне, палёгка сэрцу і душы чалавека: *адлягло ад сэрца*; *адлягло ад душы* ‘адчуванне палёгкі, супакоенасці’.

Шчаслівы, радасны чалавек пачынае гаварыць, расказваць без запінкі, бойка, гладка, *як па нотах*. Інтанацыя, сіла голасу, яго тэмбр дапамагаюць зразумець псіхічныя адчуванні. Ад нечаканай радасці чалавек можа закрычаць, заспяваць *на поўныя (на ўсе) грудзі* ‘вельмі моцна (крычаць, спяваць)’. У шчаслівыя, радасныя моманты жыцця тое ж самае адбываецца і з яго душой: *душа спявае (радуецца)* ‘каго-небудзь ахоплівае радаснае хваляванне’. У народзе заўважылі, што прыемнае для слыху, мілагучнае маўленне нагадвае птушыны спеў. У традыцыйным народным успрыманні з усіх птушак вылучаецца сваёй песняй салавей. Таму зразумелым у моўнай карціне свету беларусаў і рускіх з’яўляецца ўжыванне фразеалагічнай адзінкі *залівацца (заліцца) салаўём* ‘гаварыць красамоўна, з вялікім захапленнем’.

Між тым, бываюць жыццёвыя сітуацыі, калі радасць чалавека – неапраўданая эмоцыя. Можна проста зрабіць выгляд, што табе радасна, весела, але гэта будзе толькі знешняя, уяўная, неапраўданая веселасць, што і семантызуе наступная фразема: *вясёлая (добрая) міна пры дрэннай гульні* ‘маскіроўка свайго незадавальнення, непрыемнасцей знешнім спакоем, веселасцю’.

Як сведчыць прыведзены моўны матэрыял, фраземы, у якіх рэпрэзентуецца семантычнае поле радасці, маюць, у асноўным, станоўчую канатацыю і выяўляюць гэтую асаблівасць псіхалагічнага стану чалавека праз пэўныя яго дзеянні, рухі і жэсты. Для стварэння вобразна-асацыятыўнага ўяўлення даволі рэгулярна выкарыстоўваюцца прыёмы метафарызацыі і параўнання.

Лінгвакультуралагічны аналіз семантыкі эмацыйнага праяўлення радасці ў парэміялагічных адзінках дазваляе канстатаваць, што названая эмоцыя – адна з найбольш выражаных у характары добразычлівых і гасцінных беларусаў: *добрым людзям і мы рады будзем*. Прадстаўнікам беларускай нацыі, як правіла, не ўласціва сквапнасць: яны гатовы падзяліцца апошнім, аддаць лепшае, што маюць. Просты і шчыры ў адносінах да іншых гаспадар, які першым прапануе і з’есці, і выпіць,

дазваляе свабодна адчуваць сябе гасцям у сваёй хаце: *і госць рад, калі сам гаспадар дасць прыклад*.

Беларусы – вельмі цярплівы народ, які не прывык скардзіцца на цяжкі лёс, складаныя жыццёвыя сітуацыі ці адсутнасць матэрыяльных выгод. Яны ўмеюць радавацца таму, што маюць: *чым багаты, тым і рады; хто каб салоўку паслухаць, а хто дзеркачовай песні рад; хто новага не меў, той і латанаму рад; хто новага не бачыў, той старому рад, добра ўсведамляючы, што сапраўдная радасць – не ў грошах: радасць не ў дастатку і шчасце не ў багацці. Не дае радасці чалавеку і старасць, калі чалавек становіцца нямоглым, фізічна слабым, хваравітым: старасць – не радасць, доўг – не карысць; старасць – не радасць, а смерць – не пацеха; старасць не радасць, і горб не карысць. Традыцыйна лічыцца, што няма радасці і ў дзяўчат, якія доўга не могуць выйсці замуж і ўладкаваць сваё асабістае жыццё: *у дзеўках сівеючы не будзем радавацца*. Як паказвае жыццёвы вопыт беларусаў, багаты чалавек хоць і мае высокі ўзровень матэрыяльнага дабрабыту, але, як правіла, не атрымлівае ад жыцця асалоду: багаты нікому не _____ рады. А вось той, хто жыве сціпла, без матэрыяльнага дастатку, весялей і прасцей пазірае на свет: *хоць голыя, ды вясёлыя або рада мама за пана, але пан не бярэ; бедны беднага не цураецца*.*

Пачуццё радасці ў нашых землякоў традыцыйна выклікае лад і парадак у гаспадарцы. Калі гаспадар сам умее добра арганізаваць сваю працу, весці ўсе справы, то і гаспадыня рада такому мужу: *гаспадар мой муку сее, а я рада, што ўмее*. Праца, якая спорыцца, на тхняе, прыносіць задавальненне працаўніку: *як раса, тады весялей ходзіць каса*. Радасць адчувае гаспадар, калі бачыць у зборы ўсю сваю сям’ю, дзе пануе лад, згода і ўзаемаразуменне: *сядзем у рад – тата будзе рад*. Некаторыя прыказкі і прымаўкі, якія выражаюць “эмацыйны свет” радасці, маюць адмоўную канатацыю. Так, у іх асуджаюцца паводзіны чалавека, які нячэсным спосабам зарабляе грошы: *усякі (кожны) гад чужому грошу рад*, не адабраецца і сквапнасць: *рад бы госцю – хлеба шкода*.

Як заўважалася вышэй, пры спасціжэнні навакольнага свету людзі праводзяць пэўныя паралелі з тым, што добра вядома, напрыклад, з часткамі цела чалавека або жывёлы, таму саматызмы сталі адной з асноў фразеалагічных адзінак [гл. 60, с. 53]. Многія чалавечыя эмоцыі рэпрэзентуюцца ў складзе фразеалагізмаў адразу праз некалькі саматызмаў. Так, на выражэнне эмоцыі здзіўлення, якая характарызуе пачуццёвы бок псіхікі чалавека “працуюць” твар, вочы, рот, плечы. Як адзначае А. Рачкоўская, “фразеалогія зрабіла галоўнай прыкметай зацікаўленасці менавіта вочы. Вочы – гэта орган успрымання, і ступень іх расплюшчанасці сведчыць пра жаданне атрымаць як мага больш інфармацыі. Нярэдка разам з шырока расплюшчанымі вачыма можна ўбачаць і адкрыты рот, што выдае імкненне нічога не

прапусціць, калі ўсе органы ўспрымання прыведзены ў аптымальную гатоўнасць” [117, с. 29]. Думаецца, такое апісанне вельмі дакладна характарызуе выраз твару чалавека ў той час, калі ён чым-небудзь дужа зацікаўлены або здзіўлены. Але ў адрозненне ад эмоцый зацікаўленасці, здзіўленне – больш “хуткая” эмоцыя. І ў момант выяўлення апошняй чалавеку складана ўспрымаць і асэнсоўваць нават самую цікавую інфармацыю.

Здзіўленне, як псіхалагічная характарыстыка чалавека, знаходзіць выразненне ў наступных фразеалагічных адзінках са структурнымі кампанентамі-саматызмамі: *твар* *выцягнуўся* ‘хто-небудзь вельмі здзіўлены, расчараваны’; *разяўляць (разявіць) рот* ‘крайне здзіўляцца, быць моцна ўражаным’; *рабіць (зрабіць) вялікія вочы* ‘выражаць крайняе здзіўленне’; *паціскаць (паціснуць) плячамі* ‘выказваць здзіўленне, неразуменне’. Пачуццё здзіўлення, моцнае ўражанне ад нечага нечаканага, дзіўнага, незразумелага можа прымусіць нават *затаіць (стаіць) дыханне* ‘прыціхнуць у вялікім напружанні, здзіўленні’.

Здзіўленне імгненна прыводзіць чалавека ў стан збянтэжанасці, прымушае часам не даваць сваім органам пачуццяў: *не даваць веры сваім вачам* ‘вельмі здзіўляцца, пачуўшы што-небудзь нечаканае’; *не даваць веры сваім вушам* ‘вельмі здзіўляцца, убачыўшы што-небудзь нечаканае’. Здзіўленне можа быць настолькі вялікім, што хочацца на момант “адключыцца” – *вытасці ў асадак* ‘празмерна здзівіцца, востра адраагаваўшы на што-небудзь недарэчнае, дзіўнае, смешнае’. Беларусы прыкмецілі, што здзіўлены чалавек можа нагадаць гусь: *як гусь на бліскавіцу глядзець* ‘нічога не разумеючы, здзіўлена, разгублена’; *дзіву давацца (дацца)* ‘крайне здзіўляцца’ ці часам адчуваць, паводзіць сябе як *дзядзька ў Вільні* ‘збянтэжана, непрывычна, ніякавата’. Апошняя фразема ўжываецца для характарыстыкі вельмі здзіўленага чалавека, які трапляе ў няёмкую сітуацыю, незнаёмае акружэнне, нібы ў мясціну, у якой дагэтуль ніколі не быў. Адзначым, што дадзены ўстойлівы слоўны выраз “абавязаны” сваім узнікненнем паэме Якуба Коласа “Новая зямля” (раздел “Дзядзька ў Вільні”), дзе фразеалагізм сустракаецца ўпершыню.

Такім чынам, разгледжаныя намі прыказкі і прымаўкі дадзенага семантычнага тыпу дазваляюць зрабіць вывад адносна таго, што радасць, як станоўчая эмоцыя, у беларусаў атаясамліваецца з гасцямі, сям’ёй, працай на роднай зямлі. А гэта характарызуе іх як добразычлівых, гасцінных, шчырых, цяплівых і працавітых людзей. Эмацыйнае пачуццё радасці ў структуры парэміялагічных адзінак характарызуецца як станоўчай, так і адмоўнай канатацыяй і часта рэпрэзентуецца дзякуючы семантычнай апазіцыі прыметнікаў *багаты – бедны*. Даследаванне лінгвакультурнай спецыфікі фразем, якія семантызуюць здзіўленне чалавека, паказвае, што пераважная большасць устойлівых слоўных выразаў характарызуе гэтую эмоцыю, не называючы яе. Асноўнымі структурнымі кампанентамі, праз якія адбыва-

ещца рэпрэзентацыя дадзенай эмоцыі ў межах фразеалагічных адзінак, з’яўляюцца назоўнікі *твар, вочы, рот*, якія з’яўляюцца намінацыямі частак чалавечага цела ці органаў успрыняцця.

2.6 Каханне як пачуццёва-эмацыйны стан чалавека

У розныя перыяды развіцця грамадства каханне, як з’ява духоўнага, культурнага і сацыяльнага жыцця, інтэрпрэтавалася па-рознаму. Сучасная псіхалогія дае азначэнне каханню як інтымнаму пачуццю, якое накіравана на іншага чалавека. Каханне ўяўляе сабой павышаны пачуццёва-эмацыйны стан чалавечай псіхікі, які накіраваны на прадмет сваёй сімпатыі – асобу процілеглага полу. Каханне абавязкова ўключае ў сябе парыў і волю чалавека да сталасці, што афармляецца ў этычнае патрабаванне да вернасці.

Непадкантрольнасць, немагчымасць схваць свае пачуцці – універсальная “якасць” кахання. Гэта і знайшло адлюстраванне ў наступных парэміях: *закахацца проста, расставацца трудна; з каханнем, як і з кашлем, не схавашся*. Каханне ўспрымаецца беларусамі як пачуццё, якое ўзнікае “стыхійна”, а таму яно непадкантрольнае розуму. У прыказках і прымаўках гэта рэпрэзентуецца праз параўнанне кахання з пажарам: *любоў – не пажар, загарыцца – не патушыш*.

У свядомасці нашага народа бытуе думка, што кахаць можна і трэба толькі падобнага ці роўнага сабе па фізіялагічных ці псіхалагічных адзнаках, узросце, сацыяльным статусе. Гэта рэпрэзентуюць наступныя прыказкі: *агонь з вадою ў адной хаце не жыве; выйду замуж за старога – красу у чобаце знашу; колькі вутцы не мудрыць, а за лебедзем ёй не быць* і інш. Пачуццё кахання знаходзіць сваё адлюстраванне ў парэміялагічных адзінках на сямейную тэматыку, у якіх семантызуецца лёс замужняй жанчыны і паводзіны дзяцей, унутрысямейныя адносіны. У сферы сямейных стасункаў беларусы заўсёды лічылі, што стварэнне сям’і – гэта вельмі адказная справа. Паводле народнага светапогляду, муж – гэта той чалавек, які можа зрабіць жонку шчаслівай або няшчаснай на ўсё жыццё. У беларускім парэміялагічным фондзе сустракаецца вялікая колькасць трапных народных выслоўяў, якія сцвярджаюць, што шчасце мужчыны і жанчыны – у каханні, узаемнай павазе і падтрымцы: *не тая любоў, што сушыць, а тая, што любіць; глянь на мяне, на фэст ідучы, убач мяне і лён тручы*.

Вусная народная творчасць беларусаў, аперыруючы паняццямі *краса (красата)*, асэнсоўвае іх з дзявоцтвам, маладосцю, шчаслівым дашлюбным жыццём і часам ураўнаважвае каштоўнасць красы і статусу незамужняй дзяўчыны. У народнай свядомасці беларусаў трывала ўмацавалася думка, што для жонкі краса – не галоўнае. Гэта семантызавана ў вялікай колькасці парэмій: *з красы хлеба не есці; не шукай*

красаты, а шукай дабраты; з тварам да вянца, а з розумам да канца; хараство прыгледзіцца, а розум спатрэбіцца; статуі не кахаюць і інш. Відавочна, што ў прадстаўнікоў моцнай паловы беларускага этнасу заўсёды ў пашане былі такія жаночыя якасці, як розум, дабрывя, пяшчота, жаноцкасць.

Варта адзначыць, што ў свядомасці большай часткі беларускай этнічнай супольнасці духоўны пачатак пераважае над матэрыяльным. Так, напрыклад, у асобных прыказках і прымаўках сцвярджаецца, што багацце нявесты не гарантуе шчасця ў сямейным жыцці. Гэта семантызуюць наступныя парэміі: *хоць у будане з лапак жыць, абы з каханым быць; не з прыданым жыць, а з чалавекам*. Часта ў якасці структурнага кампанента ў парэміях выступае назоўнік *багацце*, які ўступае ў семантычную апазіцыю з назоўнікамі *дабро* і *шчасце*: *за багаццем пагонішся – добра не будзе; багацце нявесты на шчасце не пераробіш*.

Станоўчым сэнсавым арэолам у сістэме сямейнай абраднасці і жыццёвых каштоўнасцей беларусаў акружана такая падзея, як замужжа. Стварэнне сям’і спрадвеку лічылася адным з галоўных этапаў на жыццёвым шляху чалавека (пра гэта пойдзе гаворка ніжэй). Варта адзначыць, што, паводле народных поглядаў, замужняя жанчына (нават у выпадку няўдалага замужжа) карыстаецца большай павагай сярод людзей і мае больш высокі сацыяльны статус, чым адзінокая, незамужняя: *Які б ні быў Паницлей, а жыць весялей*. У моўнай карціне свету беларусаў з замужжам звязваюць росквіт жаночай прыгажосці: *дзявочы век карочы, замужам даўжэй век; была, што чырвоная роза, а стала, што белая бяроза і інш*. Дзяўчыну, якая не выйшла своечасова замуж, беларусы асуджаюць: *дасядзела да сёвай касы*. А старога нежанатага мужчыну называюць старой савой: *лепей палюбіць маладога арла, чым старую саву*. Калізіі сямейнага жыцця вельмі складаныя. Далёка не ўсе сустракаюць сваё каханне ці захоўваюць яго, аднойчы знойдзенае, на ўсё жыццё. Жыццё жанчыны з нялюбым мужам становіцца з часам невыносным, поўным пакут: *дзеўка была – плакала, замуж выйшла – завыла; дзень гульбы, век журбы*.

У вуснай народнай творчасці беларусаў распаўсюджаным з’яўляецца матыў нявернасці мужа і значна радзей – жонкі. У моўнай свядомасці нашага народа ўвасобілася думка, што жанчына больш адданая мужу, чым муж жонцы. Любоў да дзяцей і мужа, строгія прадпісанні народных традыцый і, урэшце, перажыткі патрыярхальнага ўкладу ў мінулыя часы – усё гэта стрымлівае яе ад шлюбнай здрады. А для мужа ў народзе таксама існуюць прадпісанні, якія семантызуюцца ў наступнай прыказцы: *маючы жончыну падушку, чужой мякчэйшай не шукай*. На жаль, нярэдкамі з’яўляюцца выпадкі, калі мужчына (часта пад уплывам каханкі) адракаецца не толькі ад першай жонкі, але і ад сваіх дзяцей: *калі мілая другая жонка, не мілыя пер-*

шыя дзеці. Паводле народных уяўленняў, другая жонка выступае ў ролі разлучніцы. У народзе яе называюць *шэльмай*: *першая жонка дзяцей гадала, а другая, шэльма, разагнала*. Відавочна, што ў моўнай карціне свету беларусаў адносіны да першай жонкі станоўчыя. Так, яе параўноўваюць з зорачкай на небе: *першая жонка як на небе зорачка, а другая жонка як у садзе пчолачка, а трэцяя жанішча як у лесе савішча*. Толькі негатыўна беларусы ставяцца да трэцяй жонкі. Гэта выяўляецца праз ужыванне назоўнікаў *жанішча, савішча* з суфіксам *-ішч-*, які мае зневажальнае адценне. У структуры прыведзенай парэміі трэцяя жонка параўноўваецца з са-вой. І гэта невыпадкова: згодна з міфалагічнымі ўяўленнямі, сава сімвалізуе нячыстую сілу, смутак, смерць. Мабыць таму ў парэміях падкрэслівацца сувязь трэцяй жонкі з нячыстай сілай, чортам: *першая жонка ад бога, другая ад людзей, а трэцяя ад чорта прынесена*. У моўнай свядомасці беларусаў існуе ўяўленне, што першы шлюб павінен быць адзіным і на ўсё жыццё. Гэта рэпрэзентуюць наступныя парэміі: *хай будзе люб твой шлюб і каб да смерці без брака; пакахала – была маладзенькая, цешыцца і сёння ўжо старэнькая*.

Каханне, як выяўленне эмацыйна-пачуццёвай сферы чалавека, у некаторых парэміялагічных адзінках семантызуецца шляхам выкарыстання такіх прыёмаў, як правядзенне паралеляў ці супрацьпастаўленне паміж пэўнымі рэаліямі. Вобразная аснова такіх парэмій ствараецца дзякуючы “ўвядзенню” ў парэміялагічны кантэкст назваў адзення ці яго частак, абутку. Напрыклад, *бот*: *жонка – не бот, не скінеш; рукаў*: *жонка – не рукаво, не адпораш; жонка – не лапаць, з нагі не скінеш; лапаць*: *мужык хай хоць лапаць, абы мне не плакаць*. У апошняй парэміі выразна выяўляецца думка пра памяркоўнасць жонкі ў адносінах да несамавітага мужа. Пра жонку і мужа, якія не ўступаюць адно аднаму па сваіх якасцях характару, часцей адмоўных, вельмі трапна сказана ў наступнай парэміялагічнай адзінцы: *чорт не адну пару лапцэй стаптаў, пакуль такую пару сабраў*. Выкарыстанне вышэй адзначаных прыёмаў робіць прыказкі і прымаўкі больш вобразнымі і эмацыянальнымі, а моўную карціну свету беларусаў – больш поўнай і ёмістай.

У якасці структурнага кампанента ў парэміях, якія семантызуюць каханне, як і ў папярэдніх прааналізаваных тэматычных групам, выступаюць назвы свойскіх жывёл. Так, муж параўноўваецца з валом ці пеўнем, а жонка – з каровай або курыцай. Гэта знайшло выяўленне ў наступных прыказках: *бедная тая дамова, дзе вала коле карова; бяда ў тым доме, дзе куры пяюць, а пеўням волі не даюць*. Відавочна, што прадстаўнікі беларускага этнасу ў сваёй большасці негатыўна адносяцца да слабахарактарных, бязвольных мужчын, якія пасля жаніцьбы трапляюць ў поўную залежнасць ад жонкі. Нежанатага хлопца

параўноўваюць з бясхвостым сабакам, а жанатага – з багатым панам: *сядзіць халасты, як сабака бясхвосты, а жанаты, што пан багаты.*

Варта адзначыць, што дастаткова часта ў якасці сэнсаўтваральнага кампанента ў парэміях тэматычнага кола “каханне” выступае прыметнік *ціхі*: *калі сям’я ціхая, то маеш шчасце; у нашых Байлюках ціхія сем’і любяць.* Відавочна, што беларусы шчаслівымі лічаць тыя сем’і, дзе муж і жонка жывуць у каханні, ціха і спакойна, а паміж сямейнікамі пануе згода і ўзаемаразуменне. Гэта тлумачыць наступная акалічнасць: у характары беларусаў спрадвечу адзначаецца схільнасць да бесканфліктнага вырашэння жыццёвых праблем, да кампрамісаў, да таго, каб заўсёды была “згода”. Мажліва, меў рацыю А. Цвікевіч, калі сцвярджаў, што нацыянальная рыса беларусаў – агіда да гвалту – з’яўляецца слабасцю беларускага народа ў мінулым, у перыяд працяглай дэнацыяналізацыі і прыгнечання, але гэтая якасць будзе складаць яго сілу і гордасць у будучым [99, с. 105].

Праведзены аналіз этнакультурнай спецыфікі прыказак і прымавак семантычнага поля “каханне” дазваляе канстатаваць, што каханне, як эмацыйнае пачуццё чалавека, у парэміялагічных адзінках беларускай мовы вызначаецца станоўчай канатацыяй. У свядомасці беларусаў каханне – гэта свайго роду “падмурак”, на якім павінна трымацца сям’я. У змесце даследаваных прыказак і прымавак знайшла сваё адлюстраванне спецыфіка нацыянальнага побыту, а таксама шматвяковыя назіранні беларусаў за жывёльным светам, што семантызуецца праз выкарыстанне адпаведных структурных кампанентаў.

Вывады

Даследаванне лінгвакультурнага феномена эмоцый у моўнай карціне свету беларусаў на матэрыяле фразеалагічных і парэміялагічных адзінак сведчыць пра тое, што разгледжаны моўны матэрыял дапамагае не толькі вызначыць спектр эмоцый, уласцівых характару беларусаў, але і прэзентуе духоўныя каштоўнасці і арыенціры нашых продкаў, адлюстроўвае іх традыцыйнае мысленне, якое абумоўлена нацыянальна-культурным светабачаннем і ментальнымі асаблівасцямі беларускага народа, паказвае асаблівасці яго светаўспрымання.

Аналіз эмоцый і пачуццяў у моўнай карціне свету беларусаў на фразеалагічным і парэміялагічным матэрыяле дазваляе сцвярджаць, што праз семантыку структурных кампанентаў фразем і парэмій дастаткова поўна і выразна рэпрэзентуецца ўнутраны свет і выяўляюцца эмоцыі і перажыванні чалавека. У межах даследаваных фразеалагічных адзінак найбольш шырока прадстаўлены эмоцыі злосці і страху. У меншай колькасці выяўлены эмацыйныя пачуцці плачу, радасці, смеху, здзіўлення. У змесце прааналізаваных парэміялагічных адзінак таксама

знайшлі адлюстраванне такіх чалавечых эмоцый і пачуццi, як плач, каханне, страх, смех, радасць, злосць.

Рэпрэзентацыя эмацыйна-пачуццёвай сферы чалавека ў фразеалагічных і парэміялагічных адзінках беларускай мовы адбываецца часцей за ўсё дзякуючы працэсу метафарызацыі, які перадае вобразна-асацыятыўныя ўяўленні. У пераважнай большасці прыкладаў пераважаюць метафарычна пераасэнсаваныя свабодныя словазлучэнні. Актыўна ўжываюцца ў фраземах і парэміях народныя параўнанні. У семантыцы большасці разгледжаных ідыём, а таксама у прыказках і прымаўках пераважае сема маўленчай дзейнасці ‘крычаць, лаяцца’ (для знешняга выяўлення злосці), ‘крычаць, вішчаць, галасіць, верашчаць’ (для знешняга выяўлення плачу). Даследаваныя моўныя адзінкі характарызуюцца як станоўчай, так і адмоўнай канатацыяй. Станоўчую канатацыю, як правіла, маюць фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі, якія семантызуюць радасць; толькі адмоўную – якія рэпрэзентуюць злосць.

Вобразны змест фразеалагізмаў, прыказак і прымавак з’яўляецца паказчыкам нацыянальна-культурнай спецыфікі паводзін беларусаў, адлюстраваннем іх адметных якасцей і рыс характару. Аналіз чалавечых эмоцый і пачуццяў у межах фразеалагічнага і парэміялагічнага фонду беларускай мовы дазваляе ў агульных рысах выявіць, што для прадстаўнікоў беларускага народа складае сферу агульнапрынятых у грамадстве паводзін. Этнакультурная спецыфіка даследаванага моўнага матэрыялу сведчыць: для нашых землякоў характэрны гасціннасць, добразычлівасць, шчырасць і адкрытасць у адносінах да іншых людзей. Негатыўна ўспрымаюцца і ацэньваюцца такія рысы характару, як хітрасць, ганарлівасць, пагардлівасць і інш. Злосць у моўнай карціне свету нашага народа характарызуецца адмоўна, бо, згодна са стэрэатыпам самасвядомасці беларусаў, яна негатыўна сказваецца на паводзінах, маўленні чалавека, выводзячы яго дзеянні з-пад кантролю. Смех у свядомасці беларусаў не заўсёды з’яўляецца станоўчай эмоцыяй: нярэдка ён выклікае негатыўную рэакцыю і, з’яўляючыся сведчаннем злосці ці гневу, успрымаецца як здзек.

Такім чынам, у мове прааналізаваных устойлівых слоўных выказаў і трапных народных выслоўяў выразна прадстаўлена духоўная і матэрыяльная культура нашага народа, яго звычаі, традыцыі, асаблівасці духоўнага свету і эстэтычныя погляды.

Р А З Д З Е Л ІІІ РЭПРЭЗЕНТАЦЫЯ МАЎЛЕНЧАЙ ДЗЕЙНАСЦІ ЧАЛАВЕКА

3.1 Фразеалагічныя адзінкі са значэннем маўленчых паводзін

Для адлюстравання менталітэту беларусаў у моўнай карціне свету вялікае значэнне маюць фразеалагізмы з ідэаграфічным полем маўленчых паводзін. Як адзначалася вышэй, большасць фразеалагічных адзінак, якія характарызуюць чалавека ў пэўных адносінах, утварылася ў выніку метафарызацыі вобразнай асновы. Сувязь метафары з культурным фонам у лінгвістычнай літаратуры падкрэслівалася неаднаразова. Яшчэ Дж. Віго сцвярджаў, што метафара ўдзельнічае ў моўнай міфатворчасці і што яна ўяўляецца як вузел, што звязаў мову з мысленнем і культурай у яе нацыянальна-часовай спецыфіцы. Аналіз вобразнай асновы фразеалагізмаў дазваляе выявіць пэўныя асаблівасці ў адлюстраванні маўленчых паводзін народа.

Чалавекам даўно была заўважана вялікая сіла слова, якое магло зрабіць яго шчаслівым, прагнаць хваробы, спыніць дзеянне злых духаў, а магло і загубіць, параніць мацней за зброю. Як заўважае І.М. Снегіроў, “...слова з духам народным злучана непарыўным і тайным саюзам, як цела з душою” [134, с. 8]. Помнікамі гэтай веры ва ўсемагутнасць слова засталіся замовы, пры дапамозе якіх людзі жадалі набыць багацце, пазбавіцца хвароб і небяспекі, прываражыць да сябе, забяспечыць добры ўраджай ці нараджэнне здаровых нашчадкаў. Хто зразумеў таямнічае значэнне слова, той бяспечны ў бітве і на моры. З верай у незвычайную сілу слова звязана ўжыванне ў тэкстах замоў вялікай колькасці дзеясловаў: *загрызаю грыжу*, *пасылаю хваробу* і інш. Ужо само вымаўленне гэтых слоў ёсць дзеянне. Успрыманне слова па сваёй прыродзе архетыпічнае, што знайшло адлюстраванне ў старажытных міфах і біблейскай трактоўцы: “На пачатку было Слова, і Слова было ў Бога, і Слова было Бог”. Верай у магічную сілу слова прасякнуты тэкст Бібліі. У Пасланні Іакава апостал параўноўвае язык з рулём карабля: калі рулём кіраваць правільна, то карабель будзе цэлым і непашкоджаным. Калі ж рулём кіруюць няўмела і няўпэўнена, то карабель чакае крушэнне [гл. 94, с. 186].

Беларусы ва ўсе часы верылі ў магічную сілу слова, што і знайшло адлюстраванне ва ўстойлівых спалучэннях *рабіць з мухі слана*, *з камара каня рабіць* ‘беспадстаўна перабольшваць што-небудзь’; *з ветру вярхоўкі* віць ‘пляткарыць, выдумваць’ і інш. Даволі цікавым з’яўляецца паходжанне фразеалагізма *на ўзвей вецер гаварыць*

‘пустасловіць’, у аснове якога ляжыць міф пра тое, што праз вецер з дапамогай чараўніцтва (вымаўлення дрэнных слоў падчас парыву ветру) можна насылаць хваробы. У некаторых фразеалагізмах са значэннем маўленчай дзейнасці словы набываюць якасці звычайных рэчаў. Так, напрыклад, **слова**, як прадукт моўнай дзейнасці, уяўляецца ва ўстойлівых адзінках беларускай мовы як рэч, якую можна даваць: *даваць слова* ‘цвёрда абяцаць, запэўніваць у чым-небудзь’; браць: *браць словы назад* ‘адмаўляцца ад сказанага’; кідаць: *кідаць у твар* ‘гаварыць рэзка і адкрыта, не ўтойваючы’; *закідаць слова* ‘хадайнічаць за каго-небудзь, аказваць яму падтрымку’; лавіць: *лавіць на словы* ‘скарываючы пачутае, прымушаць каго-небудзь выканаць абяцанае, сказанае’; дарыць: *дар слова* ‘здольнасць гаварыць свабодна, выразна, прыгожа’; каціць: *каціць бочкі* ‘несправядліва абвінавачваць, нагаворваць, паклёпнічаць на каго-небудзь’; звязваць: *двух слоў не звязваць* ‘не ўмець звязна, прыгожа выказаць свае думкі’; Апрача таго, слова ў моўнай свядомасці беларусаў можа ўяўляцца як вадкасць: *перамываць костачкі* ‘абгаворваць каго-небудзь, пляткарыць’; *смалы (масла) у агонь падліваць* ‘абвастраць адносіны ў працэсе гаворкі’ ці цацка для гульні: *гульнія слоў* ‘дасціпны, каламбурны выраз’. Нярэдка слову прыпісваюцца якасці жывой істоты. У такім выпадку слова можа быць жывым: *жывое слова* ‘вуснае маўленне ў адрозненне ад пісьмовага’; добрым: *дзякаваць на добрым слове* ‘дзякаваць за добрае пажаданне, каштоўную думку’; сваім: *сваімі словамі (расказваць)* ‘нелітаральна, не даслоўна, а перадаючы галоўны сэнс’; чужым: з *чужых слоў (гаварыць)* ‘на падставе не сваіх ведаў, а гаворкі, расказу другіх людзей’. Як адзначае Т. Валодзіна, “нашы продкі веды пра свет “прымяралі” да сябе, да свайго вопыту і таму надзялялі “чалавечымі” асаблівасцямі, як з’явы, так і прадметы” [28, с. 35].

Для абазначэння маўленчых паводзін беларусаў, што маюць на мэце пэўнае ўздзеянне на адрасата, у беларускай мове выкарыстоўваюцца наступныя фразеалагізмы: *аб’ядаць (аб’есці) вушы* ‘надакучліва прыставаць з размовамі пра адно і тое ж’; *дзяўбіці (удзяўбіці) у галаву* ‘настойліва пераконваць у чым-небудзь’; *капаць на мазгі* ‘пастаянна гаварыць адно і тое ж’ і інш. Вербальныя паводзіны, калі пры суразмоўніцтве ў час даволі напружанай, нервовай атмасферы, якая набліжаецца да сваркі, людзі знаходзяць словы, што спрыяюць яшчэ большаму разладу, адлюстраваліся ў наступных фраземах: *дроў у печ падкладаць* ‘ускладняць, абвастраць складаныя адносіны’; *саломы ў агонь падкладаць*; *смалы ў агонь падліваць* ‘т.с.’

Фразеалагізмы, у семантыцы якіх рэпрэзентаваны маўленчыя паводзіны, служаць не толькі для апісання дзеяння з пункту гледжання суб’екта мовы, але і ўжываюцца для характарыстыкі становішча чалавека, якое выклікана канфліктамі паміж людзьмі ці іх дрэннымі

ўчынками. Экспрэсіўнасць фразеалагізмаў са значэннем маўленчых паводзін, у адрозненне ад лексічных адзінак, звязана з адлюстраваннем нарматыўнай карціны свету таго ці іншага народа, у якой замацаваны пэўны гістарычны вопыт і асаблівасці светабачання, а таксама з выражэннем адносін людзей да падману, абразы і іншых парушэнняў маральна-этычных нормаў. Так, у носьбітаў беларускай мовы асуджаецца падман, што знайшло адлюстраванне ў фразеалагізмах: *брыдзіць светам* ‘хітраваць, гаворачы няпраўду’; *запраўляць арапа* ‘знарок уводзіць у зман’; *брэша як лён чэша* ‘пра таго, хто, падманваючы, складна гаворыць’; *ліса фарбаваць* ‘падманваць’; *малоць не падсяваючы* ‘гаварыць глупства, пустасловіць’; *гарадзіць плот* ‘выкручваючыся ў размове, гаварыць глупства, выдумляць’; *гнуць дугі* ‘падманваць каго-небудзь, гаворачы няпраўду’; *плесці кашалі* ‘гаварыць абы-што, выдумваць’ і інш. Наадварот, праўдзівасць, шчырасць і адкрытасць у размове заўсёды вітаюцца: *без задняй думкі* ‘гаварыць шчыра, без скрытага намеру’; *як перад богам* ‘вельмі шчыра, нічога не ўтойваючы (гаварыць)’; *паклаўшы руку на сэрца* ‘гаварыць з усёй шчырасцю, праўдзіва’.

Забараняецца вербальна чыніць адрасату маральны ўрон – *таптаць у гразь* ‘усяляк чарніць, прыніжаць, няславіць каго-небудзь, зневажальна адзвацца, несправядліва абвінавачваючы’; *выліваць бруд* ‘несправядліва абвінавачваць, незаслужана зневажаць каго-небудзь’. Гэта вынікае з хрысціянскіх традыцый: “І сказаў ім: нікога не крыўдзіце, не паклёпнічайце” [21, с. 785]. Аналіз семантыкі фразеалагізмаў, якія абазначаюць нанясенне маральнага ўрону вербальна, дазваляе вылучыць у іх складзе лексему *гразь*, якая даволі рэгулярна паўтараецца і мае ў сваёй семантыцы адмоўны канататыўны кампанент значэння. Жыццёвы вопыт нашага народа паказвае, што злы чалавек атрымлівае асалоду, супакойваецца, калі ў працэсе маўлення маральна прыніжае іншых: *мяшаць з гразцю*; *мяшаць з зямлёй* ‘усяляк прыніжаць, ляць груба, ганьбіць, несправядліва абвінавачваць’. У нарматыўнай карціне свету прадстаўнікоў беларускай этнічнай супольнасці нанясенне вербальна маральнага ўрону чалавеку з’яўляецца парушэннем правіл паводзін паміж людзьмі. Як адзначае А.У. Даніч, “гразь – сімвал маральнай нечысціні. Таму чалавек, які стаў ахвярай паклёпу, прыніжэння, несправядлівага абвінавачвання, робіцца ва ўяўленнях рускіх і беларусаў як бы выпаканым...” [38, с. 8, 14]. У моўнай свядомасці носьбітаў беларускай мовы сімвалам маральнай нечысціні з’яўляюцца таксама назоўнікі *памыі* і *дзёгаць*: *выліваць памыі* ‘несправядліва абвінавачваць, незаслужана зневажаць’; *мазаць дзёгцем* ‘незаслужана зневажаць, чарніць’. Значэнне апошняга фразеалагізма трэба разглядаць як вынік пашырэння семантыкі канкрэтнага звычаю:

у мінулыя часы дзёгцем ноччу мазалі вароты хаты, дзе жыла дзяўчына, якая страціла цнатлівасць да замужжа, або нехта з членаў сям’і, хто меў якую-небудзь правіннасць.

Негатыўную ацэнку ў беларусаў атрымлівае такая рыса характару, як балбатлівасць і пустаслоўе: *пусты млын; пустая малатарня* ‘чалавек, які займаецца пустымі размовамі; пустаслоў, балабатун’; *плот гарадзіць* ‘выкручваючыся ў размове, гаварыць глупства, выдумляць што-небудзь’; *нагаварыць бочку арыштантаў* ‘нагаварыць вельмі многа і абы-чаго’; *мох з балотам несці* ‘т. с.’; *пераліваць з пустога ў парожняе* ‘весці пустыя размовы, займацца балбатнёй, пустасловіць’; *разводзіць тары-бары* ‘весці пустыя, непатрэбныя размовы’; *тачыць лясы (балясы)* ‘займацца пустымі размовамі, пустасловіць’. Паходжанне апошняга фразеалагізма звязваюць з пераасэнсаваннем свабоднага словазлучэння *тачыць балясы*, гэта значыць выточваць з дрэва балясы – фігурныя слупкі, якія ішлі на ўпрыгожванне лесвічных поручняў або агароджы балконаў, тэрас і інш. Майстры ж падчас гэтай няцяжкай працы займаліся вясёлымі размовамі, пустасловілі. Адсюль і пайшоў гэты даволі ўжывальны сёння ў жывой гутарковай мове фразеалагізм.

Характарызуючы маўленчыя паводзіны чалавека, які расказвае небыліцы, носьбіты беларускай мовы выкарыстоўваюць фразеалагізмы, кампанентны склад якіх змяшчае словы з розных семантычных палёў. Метафарычны перанос у такіх ідыёмах уяўляе сабой “сумяшчэнне несумяшчаемага”, напрыклад: *шышкі на вярбе* ‘недарэчнасць, бязглуздзіца’; *снег саломая тушыць* ‘хлусіць, выдумляць’; *казу лабатую плесці* ‘выдумляць, расказваць небыліцы’; *пра жураўля на хвойцы расказваць* ‘неймаверна хлусіць, выдумляць, расказваць небыліцы’; *бобу ў гаросе шукаць* ‘т. с.’ і інш.

Часам разам з балбатлівасцю праяўляецца такая загана чалавечага характару, як пляткарства. Пра тых, хто займаецца пляткарствам, нашы продкі казалі: *гаворыць за вуглом* ‘употай, скрытна, каб ніхто не чуў, не бачыў, не ведаў’; *у вушы ўводзіць* ‘расказваць, перадаваць, паведамляць; даводзіць да ведама’; *мыць языком* ‘абгаворваць, бэсціць’; *мяціць языком* ‘распаўсюджваць плёткі, абгаворваць’. У моўнай карціне свету беларусаў адмоўна ацэньваюцца таксама “аматары” надакучаць сваімі размовамі, зацягваць гаворку ці “зацямяць” яе змест, гаварыць што-небудзь лішняе ці недарэчнае: *казань казаць*; *малебны правіць* ‘т.с.’; *вярзці грушы на вярбе* ‘гаварыць небыліцы, недарэчнасць’; *смаловы дуб плесці* ‘т.с.’ і інш. Станоўча ўспрымаецца сур’ёзная, канкрэтная гаворка чалавека: *гаварыць на кароткіх хвалях* ‘вельмі сур’ёзна і не дапускаючы пярэчанняў’; *гаварыць на поўным сур’ёзе* ‘зусім сур’ёзна’; *ставіць пытанне рубам* ‘заяўляць, гаварыць пра што-небудзь катэгарычна, рашуча’.

Пры характарыстыцы маўленчых паводзін чалавека ў тых ці іншых сітуацыях у беларускай мове выкарыстоўваецца вялікая колькасць фразеалагічных адзінак, якія ахопліваюць шматлікія бакі ўзаемаадносін паміж людзьмі, у тым ліку ўзаемаразуменне ці непаразуменне падчас гутаркі: *агульная мова* ‘поўнае ўзаемаразуменне, поўная дамоўленасць’; *у тон* ‘у тым жа духу, манеры (гаварыць)’; *гаварыць як гусь з парасём* ‘не разумеючы адзін аднаго, па-рознаму адносячыся да прадмета размовы’; *гаварыць на розных мовах* ‘т.с.’; *хто ў лес, хто па дрывы* ‘гаварыць нязладжана, нядружна, уразброд’; *сыпаць бісер перад свіннямі* ‘дарэмна гаварыць ці даказваць што-небудзь таму, хто не здольны або не хоча зразумець гэта’. Як бачым, у прыведзеных фразеалагізмах супастаўляюцца зусім несумяшчальныя паміж сабой рэаліі, з’явы і паняцці – бісер і свінні, гусь і парася і інш.

Сярод фразеалагізмаў семантычнага поля “маўленне” даволі значную групу складаюць фразеалагізмы, якія характарызуюць такі тып маўленчых паводзін, пры якім суразмоўца можа сказаць нешта не падумаўшы, калі слова “вырываецца” ў яго ненаўмысна: *зрывацца з языка* ‘міжвольна, нечакана вымаўляцца’; *як лапцем па цымбалах (лягнуць)* ‘вельмі недарэчна і нетактоўна’; *чорт цягнуў за язык* ‘знянацку і недарэчы хацелася сказаць што-небудзь; выказванне шкадавання з прычыны сказанага’; *што сліна на язык прынясе* ‘гаварыць абы-што, зусім не думаючы’; *як з ружжа* ‘сказаць вельмі хутка і нечакана’.

Станоўча ацэньваецца носьбітамі беларускай мовы такі тып маўленчых паводзін, які характарызуецца стрыманасцю: *трымаць язык за зубамі* ‘не гаварыць нічога лішняга, быць асцярожным у выказваннях; маўчаць, калі трэба’; *павесіць замок на рот* ‘прымусіць сябе маўчаць, не гаварыць’; шчырасцю: *як на споведзі*; *як на духу* ‘гаварыць вельмі шчыра, нічога не ўтойваючы’. У народзе заслугоўвае адабрэння таксама яснасць, прастата, лагічнасць выказвання: *гаварыць да ладу* ‘грунтоўна, дакладна, талкова’; *расказаць да макулінкі* ‘абсалютна ўсё’. Беларусы заўсёды з павагай ставіліся да людзей, якія ўмелі складна гаварыць і “па слова ў кішэнь не лезлі”: *меле як гарох сыпле*; *гаворыць як макама сыпле*; *гаворыць як крыніца булькоча*; *гаворыць як у скрыпку грае* ‘пра таго, хто бойка, складна, без запінкі гаворыць’; *як рэпу грызці* ‘гаварыць бойка, гладка, без запінкі’; *як на пісаным* ‘т.с.’; *язык добра падвешаны* ‘пра таго, хто ўмее свабодна, лёгка і прыгожа гаварыць’; *слова не пазычае* ‘знаходлівы, дасціпны ў размове’. Пра чалавека, які не ўмее або па нейкай прычыне не можа свабодна і прыгожа выказваць думкі, у моўнай карціне свету беларусаў замацавалася дрэннае ўяўленне: *язык дрэнна падвешаны* ‘пра таго, хто не валодае майстэрствам лёгка і прыгожа гаварыць’; *язык блытаецца* ‘пра таго, хто не можа выразна гаварыць, сказаць што-небудзь’; *лыка не вяжа* ‘такі п’яны, што ледзь гаворыць’.

Прааналізаваны моўны матэрыял сведчыць пра тое, што ў семантыцы фразеалагічных адзінак са значэннем маўленчых паводзін даволі выразна даецца характарыстыка этнапсіхалагічных адзнак беларускага народа, такіх, як шчырасць і балбатлівасць, пляткарства і дакучлівасць, стрыманасць і красамоўства. Значная колькасць фразеалагізмаў з адмоўнай канатацыяй пацвярджае тое, што беларускі народ заўсёды імкнуўся падкрэсліць негатыўнае ў маўленні чалавека для таго, каб гэта выправіць.

Фразеалагізмы са значэннем маўленчых паводзін нясуць у сабе закадзіраваную інфармацыю пра духоўныя адметнасці і рэлігійны светапогляд беларусаў. Як вядома, прыкметны след у гістарычным развіцці нашага народа пакінула язычніцкая вера, рэшткі якой адлюстраваліся ў фразеалогіі. Яўны адгалосак старажытных язычніцкіх уяўленняў нашых продкаў – іх веры ў Перуна – выяўляюць фразеалагізмы *даваць перуноў* ‘гнеўна, з абурэннем гаварыць, пагражаць’; *ляснуць як Пярун у зацэрку* ‘сказаць нешта недарэчна і нетактоўна’. Як бачым, гнеўнае або не да месца сказанае слова параўноўваецца з богам грому і маланкі ва ўходніх славян, бо яно такое ж небяспечнае, як і названая прыродная стыхія.

Даволі часта ў фразеалагізмах са значэннем маўленчай дзейнасці чалавека ўжываецца лексема *душа (дух)*. З рэлігійнага пункту гледжання, душа звязвае чалавека з вышэйшым духоўным пачаткам. А.М. Афанасьеў адзначаў, што “славяне прызнавалі ў душы нешта асобнае ад цела, тое, што мае сваё самастойнае быццё” [9, с. 100]. Ва ўяўленнях беларусаў душа лакалізавана ў целе чалавека, мае сваё месца і ўяўляе сабой асобную матэрыю. Пра гэта сведчыць такі фразеалагізм, як *пагаварыць на душах* ‘шчыра, чыстасардэчна, не тоячыся’, дзе непасрэдна “адлюстраваны кантакт” не паміж асобнымі індывідамі, а паміж іх душамі. Значная колькасць фразеалагічных адзінак з лексічным кампанентам *душа* выяўляе адносіны людзей паміж сабой. Беларусы заўсёды аддавалі перавагу шчырасці ва ўзаемаадносінах, спачуванню і спагадзе: *расказваць як на духу* ‘вельмі шчыра, нічога не ўтойваючы’; *гаварыць у адзін дух* ‘аднадушна, дружна, згодна’.

Са смерцю, як завяршальным этапам чалавечага існавання, звязаны шматлікія вераванні і ўяўленні славян, у тым ліку і беларусаў. Смерці баяліся, пра яе часта гаварылі з асцярогай і бояззю, каб, як сцвярджае даследчык беларускай культуры Я. Крук, не наклікаць бяду на сваю сям’ю [гл.78, с. 76]. Менавіта таму лічылася, што памерлага чалавека трэба заўсёды *памінаць добрым словам* ‘успамінаючы, добра, з удзячнасцю адгукацца, думаць, гаварыць’. Ідыёма *перамываць костачкі* ‘абгаворваць, бэсціць кагосьці’ мае ў славянскіх народаў сувязь з абрадам другаснага пахавання нябожчыкаў. Так, менавіта дру-

гаснага, таму што ў старажытнасці некаторых нябожчыкаў хавалі двойчы: першы раз – звычайна, як і ўсіх смяротных, а другі раз – калі гэты нябожчык і пасля сваёй фізічнай смерці дакучаў людзям. Гэты абрад распаўсюджваўся толькі на тых, каго пры жыцці лічылі чараўніком або ведзьмай. Такія нябожчыкі, паводле народных уяўленняў, маглі не толькі пужаць сваім выглядам жывых, але і прыносіць ім шкоду: неўраджай, хваробу, эпідэмію і інш. Каб пазбавіць такіх нябожчыкаў магчымасці шкодзіць, і праводзіўся абрад другаснага пахавання: прах вяртаўся “на свет божы”, і косці нябожчыка перабіралі і перамывалі, абменьваючыся пры гэтым, зразумела, думкамі наконт характару і паводзін памерлага, інакш кажучы, абгаворваючы яго. Абрад з цягам часу страціў свой магічны сэнс, разбурыўся, а фразеалагізм, звязаны па паходжанні з гэтым абрадам, пашырыў сферу свайго ўжывання і набыў іншае, больш шырокае, “не-абрадавае” значэнне – абгаворваць, бэсціць кагосьці.

У фразеалагізмах беларускай мовы сустракаюцца і іншыя лексічныя кампаненты, семантыка якіх звязана з хрысціянскай абраднасцю, напрыклад: *як на споведзі* ‘расказваць вельмі шчыра, нічога не ўтойваючы’; *пець асанну* ‘празмерна ўсхваляць, узносіць каго-небудзь’; *гавары з чортам пацеры* ‘выказванне абурэння, незадавальнення тым, з кім немагчыма весці размову, ніяк нельга дамовіцца’.

Універсальнасць і адначасова ўнікальнасць успрымання навакольнага свету беларусамі, думаецца, будзе цікава прасачыць на матэрыяле фразеалагічных адзінак з саматычнымі кампанентамі, праз якія рэпрэзентуюцца эталоны і стэрэатыпы, шляхі і спосабы пазнання чалавекам свету праз самога сябе, культурныя здабыткі прадстаўнікоў беларускай нацыі. Кампаненты-саматызмы фразеалагічных адзінак беларускай мовы, якія семантызуюць маўленне як псіхалагічную адзнаку, называюць розныя органы і часткі цела чалавека. У якасці найбольш распаўсюджаных кампанентаў фразем ужываюцца назвы органаў моўнага апарату. Так, для абазначэння маўленчай дзейнасці ў складзе даследаваных устойлівых спалучэнняў слоў даволі часта сустракаюцца саматызмы *рот, вусны, губы*, напрыклад: *адкрываць рот* ці *разяўляць рот* ‘пачынаць гаварыць, выказваць свае думкі’. Пры гэтым словы чалавека могуць непасрэдна знаходзіцца *на вуснах* ‘пастаянна паўтарацца, абмяркоўвацца’, перадавацца іншым *з вуснаў* у *вусны* ‘ў вуснай форме, ад аднаго да другога’ або шляхам “укладвання”: *укладаць у вусны* ‘прымушаць каго-небудзь гаварыць’. Па “актыўнасці ўдзелу” вуснаў чалавека ў маўленні мяркуюць пра яго як пра суразмоўцу: *і пары з рота не пусціць* ‘не гаварыць нічога лішняга, захаваць у тайне’; *як вады ў рот набраў* ‘упарта, зацята маўчаць’; *рот ніколі не закрываецца* ‘хто-небудзь любіць многа гаварыць ці спяваць’; *гаварыць з пенай на губах (на вуснах)* ‘вельмі гарача,

запальчыва; у гневе і раз'юшанасці'. Залішне гаваркому чалавеку, які выяўляе схільнасць да размоў і ахвочы заўсёды з табою паразмаўляць, часам прыходзіцца закрываць рот 'прымушаць маўчаць'.

Яшчэ адным семантычным "цэнтрам" у фразеалагічных адзінках, якія выражаюць маўленчыя паводзіны чалавека, выступае назоўнік зубы. Фразеалагізмы з дадзеным структурным кампанентам валодаюць у сваёй большасці адмоўнай канатацыяй. Так, дрэнна ўспрымаецца гаворка чалавека праз зубы 'невывразна, або ледзь чутна (гаварыць)', дзе зубы з'яўляюцца своеасаблівым "бар'ерам" для вымаўлення слоў. Незайздросны лёс таго чалавека, які каму-небудзь пападае на зуб 'становіцца прадметам увагі, крытыкі, ганення'. Для таго, каб падмануць чалавека, яму звычайна імкнуча загаварыць зубы 'хітруючы, пабочнымі размовамі адцягнуць увагу ад чаго-небудзь важнага'. Як вядома, у старажытнасці гэта дзеянне ўжывалася ў замках знахараў, калі загаворваўся зубны боль, і пры гэтым хворы забываўся на яго і менш пакутаваў. Падчас сваркі чалавек падобна жывёле можа скаліць зубы 'абурацца, гневацца'.

Для характарыстыкі маўленчай дзейнасці ў фразеалагічных адзінках беларускай мовы ў якасці аднаго даволі ўжывальнага структурнага кампанента выкарыстоўваецца назоўнік язык. З'яўляючыся часткай унутранай формы фразем, гэтая лексічная адзінка не страчвае сувязі з абазначаемай рэаліяй – органам моўнага апарату, хоць пры гэтым і актуалізуюцца розныя аспекты як самой рэаліі, так і яе ролі ў працэсе маўлення. Устойлівыя слоўныя комплексы з назоўнікавым кампанентам язык абазначаюць перш за ўсё здольнасць чалавека гаварыць: варочаць языком 'вымаўляць словы, гаварыць'; даваць волю языку 'дазваляць сабе гаварыць лішняе; ляцацца'; мазоліць язык 'гаварыць упустую, пустасловіць', малоць языком 'т.с.' і інш. Можна сказаць, што язык з'яўляецца свайго роду "інструментам" мовы, "сімвалізуе" маўленне. Заўважым, што гэтая сімвалізацыя мае анталагічны статус. У моўнай карціне свету беларусаў знайшло адлюстраванне і тое, як язык удзельнічае ў маўленні. Так, маўленне можа ўзнікаць у выніку пэўных рухаў языка, напрыклад: біць язык аб зубы. Такія адвольныя, нічым не абмежаваныя рухі языка ўспрымаюцца як непатрэбныя, што і замацавалася ў іх значэнні – гаварыць пустое, непатрэбнае. Апрача таго, у фраземах з дадзеным назоўнікам даецца ацэнка маўленчым здольнасцям чалавека: бойкі на язык; востры на язык 'знаходлівы ў размове, дасціпны'; жаба на языку не спячэцца; язык па-за вушамі ходзіць 'празмерна балбатлівы, гаворыць многа лішняга'; язык дрэнна падвешаны 'не ўмее свабодна, лёгка і прыгожа гаварыць'. Асобна хочацца сказаць пра фразеалагізм языком аперазацца, у семантыцы якога выяўлена такая рыса гэтага "інструмента" маўлення, як яго даўжыня. Носьбіты

беларускай мовы адзначылі, што ў выніку непатрэбных, лішніх рухаў язык становіцца такім доўгім, што ім можна нават аперазацца. Дарэчы, у беларускай мове сустракаецца даволі значная група фразеалагізмаў, якія змяшчаюць параўнанне языка з пэўнымі прадметамі ці рэаліямі па розных якасцях – даўжыні, вастрынні, форме і інш.: *язык як дзедава пуга* ‘здольнасць востра і дасціпна гаварыць’; *язык як брытва*; *з языком як з мячом*; *язык як на шарнірах* ‘т.с.’; *язык як мянташка*; *язык доўгі як у жаўны* ‘празмерна балбатлівы, гаворыць многа лішняга’; *язык як калаўротак*; *язык як памяло* ‘т.с.’ і інш. Як бачым, у семантыцы прыведзеных фразеалагізмаў адлюстравана вобразнае пераасэнсаванне саматызма *язык*, заснаванае на здольнасці гэтага органа моўнага апарату ўдзельнічаць у маўленні.

Як вядома, пры фіксаваным становішчы языка працэс маўлення ўяўляецца немагчымым. Пры гэтым чалавек сам можа трымаць язык у пэўным становішчы, што і знайшло адлюстраванне ва ўстойлівых адзінках *прытрымаць язык*; *трымаць язык за зубамі* ‘маўчаць, быць асцярожным у выказваннях’. Магчыма і такая сітуацыя, калі язык могуць “звязаць” ці “наступіць” на яго: *звязаць язык*; *наступіць на язык* ‘прымусіць каго-небудзь маўчаць’.

У семантыцы фразеалагічных адзінак дадзенага семантычнага тыпу з назоўнікавым кампанентам *горла (глотка)* дамінуе сема маўленчай дзейнасці ‘крычаць, лаяцца’: *браць горлам* ‘дабівацца чаго-небудзь крыкам, лаянкай’; *драць горла* ‘вельмі моцна гаварыць, крычаць, спяваць’; *рваць горла* ‘вельмі моцна крычаць’; *на ўсё горла (крычаць)* ‘вельмі моцна’; *на ўсю глотку (крычаць)* ‘т.с.’. У якасці асноўнага сродку перадачы інфармацыі чалавек выкарыстоўвае не толькі органы моўнага апарату, але і *голос*. Яго інтанацыя можа паказваць на эмацыйны стан падчас гутаркі: *падымаць голас* ‘рашуча выказваць сваю думку, выступаць’; *навышаць голас* ‘гаворачы з раздражненнем, гучней, чым звычайна, прабіраць каго-небудзь’; *крычаць немым голасам* ‘вельмі гучна, шалёна, у распачы’; *крычаць не сваім голасам* ‘т.с.’; *на ўвесь голас* ‘крычаць вельмі гучна, моцна’. У гаворцы чалавек можа “імітаваць” чый-небудзь голас для таго, каб перадаць чужое выказванне: *спяваць з голасу* ‘не маючы ўласных перакананняў, падпарадкоўвацца чыёй-небудзь волі, паўтараючы сказанае кім-небудзь’; *спяваць з чужога голасу* ‘паўтараць тое, што ўжо сказана кім-небудзь іншым’. Падчас гутаркі суразмоўцы могуць таксама гаварыць у *адзін голас* ‘адначасова, разам’.

Інфармацыю пра навакольны свет, як вядома, чалавек атрымлівае пры дапамозе органаў пачуццяў – праз вушы, вочы, нос. Своеасаблівым “сховішчам” такой інфармацыі з’яўляецца галава (мазгі). Менавіта таму, калі неабходна данесці нейкія звесткі так, каб яны надоўга захаваліся ў памяці, чалавека *дзяўбуць у галаву*

‘настойліва пераконваюць у чым-небудзь’ або *капаюць* яму *на мазгі* ‘пастаянна гавораць адно і тое ж; уздзеінічаючы на каго-небудзь, павучаючы’. Аднак чалавек прымае не ўсякую інфармацыю, а толькі тую, якая з’яўляецца для яго важнай і неабходнай. У такім выпадку суразмоўца падчас маўлення можа пайсці на розныя хітрыкі: *пудрыць мазгі*; *кампасціраваць мазгі* ‘знарок гаварыць што-небудзь няправільнае, падманваючы каго-небудзь’.

Па словах В.А. Маславай, **вочы** – “найважнейшая частка галавы і твару чалавека” [94, с. 150]. Менавіта праз іх “праходзіць” большая частка інфармацыі з навакольнага асяроддзя. Нездарма яшчэ з даўніх часоў у беларусаў вачам надавалася таямнічая магічная сіла. Па тым, як чалавек гаворыць – у *вочы* ‘адкрыта і нічога не хаваючы, у прысутнасці каго-небудзь’ ці *за вочы* ‘(гаварыць) пры адсутнасці каго-небудзь, завочна’, можна меркаваць пра яго маральныя якасці. З добрым чалавекам можна пагаварыць *вочы ў вочы* ‘з усёй шчырасцю, не тоячыся’. Злы чалавек заўсёды стараецца *выкідаць на вока* ‘зласліва гаварыць’ самыя непрыемныя для суразмоўцы рэчы. У сітуацыі, калі патрабуецца захаваць прадмет размовы ў сакрэце ад іншых, гавораць з *вока на вока* ‘без сведак, без пабочных асоб’.

Вушы з’яўляюцца для чалавека своеасаблівым “каналам” прыняцця інфармацыі, паколькі маўленне, як паток гукавой інфармацыі, успрымаецца выключна на слых. Думаецца, менавіта таму вушы пастаянна падвяргаюцца знешняму “ўздзеянню”: *аб’ядаць вушы* ‘надакучліва прыставаць з размовамі’; *мазольць вушы* ‘назаляць адной і той жа гаворкай, паўтарэннем таго ж самага’; *вешаць латшу на вушы* ‘падманваць каго-небудзь, гаворачы няпраўду’; *пратрубіць усе вушы* ‘надакучыць пастаяннымі размовамі’; *уводзіць у вушы* ‘расказваць, перадаваць, паведамляць; даводзіць да ведама’. Інфармацыю пры гэтым чалавеку могуць паведамляць як *над (самым) вухам* ‘у непасрэднай блізкасці ад каго-небудзь’, так і непасрэдна *з вуха ў вуха* ‘шэптам, пад сакрэтам’.

Нос, як орган пачуццяў чалавека, не ўдзельнічае ў маўленні, аднак лексема *нос* выкарыстоўваецца ў якасці структурнага кампанента фразеалагізмаў са значэннем маўленчых паводзін для характарыстыкі невыразнага маўлення: *гаварыць у нос* ‘гугнява, з насавым прыгукам’; або *гаварыць пад нос* ‘вельмі ціха, невыразна’.

У беларускай мове налічваецца значная колькасць устойлівых выказаў, структурнымі кампанентамі якіх з’яўляюцца назоўнікі-фітонімы і заонімы. Людзі ўспрымаюць жывёл і расліны праз прызму шматвяковых назіранняў за імі. Як адзначае В.А. Маслава, “чалавек на працягу стагоддзяў назіраў за жывёламі, якія па сваёй прыродзе бліжэйшыя да чалавека... Культ жывёл – гэта першая грань, якую старажытны чалавек праводзіў паміж сабой і прыродай [99, с. 47]. Таму

назіранні над жывёламі і іх паводзінамі знайшлі сваё адлюстраванне і ў фразеалагічным фондзе нашай мовы. Уяўленні ж пра раслінны свет заснаваны на міфалагічных паданнях пра звышнатуральную, магічную сілу некаторых раслін.

Найбольш прадуктыўнымі ў фразеалагічных адзінках са значэннем маўленчых паводзін з'яўляюцца такія кампаненты-заонімы, як **конь, вол, сабака, каза, свіння, воўк, жаба**. Шырокае ўжыванне назваў свойскіх жывёл у фразеалагізмах тлумачыцца тым, што спрадвечу гэтыя жывёлы былі неад'емнай часткай сялянскай гаспадаркі. Панаўнасці той ці іншай свойскай жывёлы ў гаспадара людзі маглі меркаваць пра яго матэрыяльны дабрабыт і сацыяльнае становішча. Структурны назоўнікавы кампанент **сабака** фарміруе семантыку многіх фразеалагізмаў з адмоўнай канатацыяй. Напрыклад, з *рота сабакі скачуць* 'пра таго, хто брыдка лаецца'; *вешаць сабак* 'нагаворваць на каго-небудзь, ляць, абвінавачваючы ў чым-небудзь'. Часта дзеянні, уласцівыя сабаку, пераносіліся і на чалавека: *брахаць на пень*; *брахаць на сабак* 'гаварыць недарэчнае, неразумнае'. Як бачым, у названых устойлівых выразам адлюстравалася параўнанне недарэчнай гаворкі чалавека з брэхам сабакі, што падкрэслівае адмоўную ацэнку адлюстраваных у фразеалагізмах маўленчых паводзін у пэўных сітуацыях.

Адмоўнай канатацыяй валодаюць таксама фразеалагізмы са структурным кампанентам **свіння**. Вобраз свінні ў славян, у тым ліку, і беларусаў выклікае, як правіла, негатыўныя эмоцыі. Таму большасць фразем з гэтым назоўнікавым кампанентам нясе ў сабе выразную адмоўную канатацыю. Паколькі ў моўнай карціне свету нашага народа свіння выступае як сімвал шкадлівасці, нехайнасці, нахабства і невучтва, чалавек праз вобраз гэтай свойскай жывёлы і яе паводзіны заўсёды імкнецца высмеяць чалавечыя заганы, у тым ліку і хібы ў маўленчых якасцях, а таксама невысокі ўзровень разумовых здольнасцей, які выяўляецца ў працэсе суразмоўніцтва. Напрыклад, у фразеалагізме *размаўляць як гусь з парасём* 'не разумеючы адзін аднаго, па-рознаму адносячыся да прадмета размовы' гутарка ўяўляецца як немагчымае дзеянне. Пра размову людзей, розных па сваім інтэлектуальным развіцці, кажуць: *сынаць бісер перад свіннямі* 'дарэмна гаварыць ці даказваць што-небудзь таму, хто не здольны зразумець гэта'. Заўважым, што дадзены ўстойлівы выраз мае хрысціянскія вытокі: "Не рассыпайце бісеру вашага перад свіннямі, каб яны не тапталі яго нагамі сваімі" [21, с. 164].

Важную ролю ў паўсядзённым жыцці і сельскагаспадарчай дзейнасці беларусаў ва ўсе часы адыгрываў **конь**. Конь быў і "спадарожнікам" войнаў і саборніцтваў, і галоўным памочнікам у сялянскай гаспадарцы, і паказчыкам дабрабыту. Сучасны даследчык

М.Н. Эпштэйн адзначае наступнае: “Значэнне каня ... вызначаецца не толькі старажытнасцю міфалагічных традыцый, у якіх іншыя жывёлы – карова, авечка, змяя, воўк, мядзведзь – адыгрываюць не менш значную ролю. Галоўнае – не тыя прыродныя стыхіі, якія ўвасабляе конь, а магчымасць уладарыць ... пры дапамозе каня” [145, с. 93]. Зразумела, што чалавек у мінулыя часы адчуваў сябе больш упэўнена, надзейна, калі побач з ім знаходзіўся конь, а яшчэ лепш, калі ён быў на кані. У нейкай ступені гэта суадносіцца і з маўленчай дзейнасцю чалавека, які становіцца ўпэўненым падчас размовы, калі *садзіцца на свайго канька* ‘пачынае размову на ўпадабаную, улюбёную тэму’, і, наадварот, страчвае ўсялякую ўпэўненасць, калі размова рэзка змяняе свой кірунак: *злазіць са свайго канька* ‘пераставаць гаварыць на любімую тэму’.

Пры разглядзе структурнага кампанента *каза* ў шэрагу фразем са значэннем маўленчых паводзін трэба ўлічваць, што раней казу ў сялянскім асяроддзі называлі бядняцкай каровай і лічылі адзнакай крайняй беднасці. У параўнанні з іншай свойскай жывёлай, каза ў гаспадарцы беларусаў не была вельмі распаўсюджанай. Большасць фразеалагічных адзінак са структурным кампанентам *каза* носіць іранічны характар. Напрыклад, *папраў казе хвост* ‘выказванне незадавальнення тым, хто, умешваючыся ў размову, папраўляе каго-небудзь’. Асуджэнне чалавека, прадраканне пакорлівасці, упэўненасць, што ён адумаецца і звернецца з просьбай па дапамогу, семантызуюцца ў фразеалагізме *прыйдзе каза да ваза* ‘асуджэнне каго-небудзь, упэўненасць, што хто-небудзь адумаецца і звернецца па дапамогу’. Гэтая фразеалагічная адзінка ўзнікла на аснове наступнай прыказкі: *прыйдзе каза да ваза, папросіць сена, а сена няма*.

Успрыманне беларусамі *ваўка* як адзінокай і беспрытульнай дзікай жывёлы адлюстравалася ў фразеалагізме *ваўком выць* ‘горка скардзіцца на якія-небудзь нягоды, пакуты’, дзе праз параўнанне чалавека з ваўком падкрэсліваецца імкненне першага пры дапамозе “выцця” (плачу ўголос) данесці да іншых людзей нараканні на свой цяжкі лёс ці бязвыхаднае становішча.

У беларускай мове ўжываецца значная колькасць фразем і трапных народных параўнанняў з назоўнікавым кампанентам *жаба*, у ліку якіх сустракаюцца і ўстойлівыя слоўныя выразы са значэннем маўленчай дзейнасці, напрыклад: *жаба на языку не спячэцца* ‘хто-небудзь вельмі балбатлівы, не ўмее трымаць сакрэты’. Гэта можна патлумачыць, мабыць, асаблівасцямі ландшафту Беларусі з яе вялікай колькасцю балот, якія з’яўляюцца прыдатным месцам для пражывання такой насельніцы, як жаба.

Згодна з народнымі ўяўленнямі беларусаў, эталонам развітай маўленчай здольнасці, умення красамоўна гаварыць з’яўляецца сала-

вей, што і семантызавана ў фразеалагічнай адзінцы *залівацца салаўём* ‘гаварыць красамоўна, з вялікім захапленнем’. Менавіта таму чалавека, які здольны прыгожа, з найлепшымі маўленчымі якасцямі весці гутарку, у народзе параўноўваюць з салаўём.

У фразеалагізмах са значэннем маўленчых паводзін адлюстравалася багацце і разнастайнасць не толькі жывёльнага, але і расліннага свету Беларусі. Гэта пацвярджаецца наяўнасцю ў мове шматлікіх фразеалагічных адзінак, у склад якіх уваходзяць назвы найбольш распаўсюджаных на нашай этнічнай тэрыторыі раслін. Рэдзька, мак, рэпа і іншыя расліны шырока культываваліся, ужываліся ў ежу і выкарыстоўваліся падчас абрадаў яшчэ ў старажытныя часы на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Так, паходжанне фразеалагічнай адзінкі *мак зялёны трэсці* ‘абгаворваць, пляткарыць’ звязана са старажытным абрадам закліяння з дапамогай зялёнага маку. Для таго, каб опіум хутчэй выцёк з зялёнай сырой каробачкі расліны, мак трэба было трэсці, калаціць. Прычым трэслі, калацілі зялёны мак абавязкова на пэўнага чалавека з мэтай яго закліяння ці праклёну. Значэнне ‘сварыцца’ з’явілася пазней, у той час, калі ўжо сам абрад “разбурыўся”, а з часам і зусім перастаў выкарыстоўвацца нашымі продкамі. Такая расліна, як рэдзька, у моўнай карціне свету беларусаў спрадвеку лічылася сімвалам сваркі або разладу, што і выяўляецца ў семантыцы наступнай фраземы з адмоўнай канатацыяй: *рэдзьку драць* ‘моцна сварыцца’. Станоўчай канатацыяй валодае фразема са значэннем маўленчай дзейнасці як *рэпу грызці* ‘гаварыць бойка, гладка, без запінкі’. Такім чынам, фразеалагізмы беларускай мовы з кампанентамі-назвамі жывёльнага і расліннага свету дастаткова поўна і выразна семантызуюць маўленчую дзейнасць беларусаў у яе розных аспектах.

Аднымі з найбольш важных і статусных структурных кампанентаў фразеалагічных адзінак, у якіх заключана нацыянальна-культурная інфармацыя, выступаюць таксама словы, што называюць прадметы побыту. Прадмет побыту – гэта ў пэўнай ступені апазнавальны знак яго прыналежнасці да культуры той ці іншай этнічнай супольнасці людзей. Побытавая лексіка, акрэсліваючы паўсядзённую сферу жыцця чалавека, звязана сваёй семантыкай з яго працоўнай дзейнасцю, звычаямі, абрадамі, рытуаламі, асаблівасцямі светапогляду ў мінулым. З гэтага вынікае, што ў фраземах семантычнага поля “маўленне” найменні з побытавым значэннем з’яўляюцца тымі лексічнымі кампанентамі, якія найбольш выразна рэпрэзентуюць асаблівасці ўспрымання свету беларусамі.

Практычна кожная побытавая рэч, апрача свайго функцыянальнага прызначэння, мае знакавы статус. Фразеалагічныя адзінкі са структурным кампанентам – назвай побытавай рэаліі – садзейнічаюць больш дакладнаму ўяўленню пра матэрыяльную культуру народа, ук-

лад яго жыцця. У фразеалагізмах са значэннем маўленчых паводзін адлюстраваліся найбольш распаўсюджаныя ў побыце беларусаў рэчы, якія з'яўляюцца неад'емнай часткай іх паўсядзённага сялянскага жыцця. Унутры даследаванага моўнага матэрыялу вылучаюцца групы фразеалагічных адзінак, сэнсаўтваральныя кампаненты якіх, маючы дастаткова выразную нацыянальна-культурную семантыку, выступаюць як 1) назвы абутку; 2) назвы ёмістасцей; 3) назвы месца перапрацоўкі ўраджаю; 4) назвы прылад працы; 5) назвы музычных інструментаў; 6) назвы іншых прадметаў побыту.

Сярод лексічных кампанентаў фразеалагізмаў, якія ў сваёй семантыцы акумуляюць маўленчы патэнцыял беларускага народа, сустракаецца назоўнік *лапаць*, які ўжо ўзгадваўся вышэй. Этнаграфічныя матэрыялы сведчаць, што лапаць у якасці абутку быў вядомы беларусам з даўніх часоў. Пляценне лапцёй лічылася справай простага люду. Менавіта таму гэтая лексема выступае як сімвал беднасці, адсутнасці матэрыяльнага дабрабыту ў сялянскім асяроддзі. Адсюль і адмоўная канатацыя наступных фразеалагізмаў: *званіць у разбіты лапаць* 'балбатаць, балабоніць'; як *лапцём па цымбалах (ляпнуць)* 'вельмі недарэчна і нетактоўна нешта сказаць' і інш.

Неад'емнай часткай гаспадаркі і побыту беларусаў, як у старажытнасці, так і сёння з'яўляецца разнастайны посуд і ёмістасці для захавання рэчаў. У фразеалагічных адзінках са значэннем маўленчых паводзін чалавека шырока ўжываюцца назвы посуду і ёмістасцей, напрыклад: *мех, торба, кораб, ступа, бочка*. Назоўнікавы кампанент *ступа* ў фразеалагізме *таўчы ваду ў ступе* 'весці пустыя размовы, займацца балбатнёй, пустасловіць' мае магічны сэнс. Паходжанне гэтай фраземы звязана з існаваўшым у старажытнасці ў некаторых манастырах пакараннем манахаў, якія правінаваціліся: іх прымушалі выконваць марную і бессэнсоўную працу – таўчы ў ступе ваду. На Палессі ж "нячэсную" нявесту ў час вяселля абводзілі вакол ступы і таксама прымушалі таўчы ў ёй ваду. Вобразнае пераасэнсаванне гэтай традыцыі і паслужыла асновай для згаданай вышэй фраземы. Апрача таго, раней лічылася, што названае дзеянне валодае магічнай сілай. Гэтае меркаванне пацвярджае і Я. Крук: "Каб у каровы не было малака, вядзьмаркі таўклі ў ступе ваду або цягалі хамут па полі" [78, с. 41]. Лексема *торба* выступае ў фразеалагізмах як назва рэчы, якая не валодае каштоўнасцю: у мінулыя часы яе насілі жабракі ці іншыя простыя люд. Блізкай у семантычных адносінах да папярэдняй лексемы выступае назоўнік *мех* як прадмет гаспадарчага ўжытку ў складзе наступных фразеалагізмаў: *мех з торбай (нагаварыць)*; *мех і кайстру (нагаварыць)* 'вельмі многа і абы-чаго' і інш. У прыведзеных фразеалагізмах праз параўнанне зместу сказанага з мехам ці

торбай падкрэсліваецца таксама і значная “колькасць сказанага”, бо, як вядома, торба жабрака была звычайна вялікіх памераў. Падобнае значэнне маюць і фразеалагізмы *сем карабоў* (*тры корабы*) *нагаварыць* (кораб – выраб з лубу, бяросты, саломы для захавання, пераноскі, упакоўкі чаго-небудзь) або *бочку* (*тры бочки, сем, сорак, сто бочак*) *арыштантаў нагаварыць*. Семантыка названых устойлівых адзінак супадае: у іх гаворыцца пра пустыя, бессэнсоўныя размовы, якія адмоўна ацэньваюцца носьбітамі беларускай мовы.

У паўсядзённай гаспадарчай дзейнасці беларусаў асобае месца належала збору ўраджаю. Праца на полі пачыналася яшчэ да ўзыходу сонца і завяршалася толькі са з’яўленнем на небе першай зоркі. Працэс жніва дзяліўся на тры этапы: зажынкi, само жніво і завяршальны этап – дажынкi. Ад таго, як селянін працаваў увосень, залежаў дабрабыт сям’і на ўвесь год. Сабранае збожжа сяляне перапрацоўвалі на млыне. У беларускай мове захаваліся фразеалагізмы з лексічным кампанентам *млын* (*малатарня*), дзякуючы вобразнаму пераасэнсаванню семантыкі якога, характарызуецца маўленчая дзейнасць чалавека: *пусты млын; пустая малатарня* ‘чалавек, які займаецца пустымі размовамі; балбатун, пустаслоў’ (гл. вышэй).

У гаспадарцы беларусу нельга было абысціся без такіх прылад працы, як **сякера, нож** і інш. Па словах Т. Валодзінай, “сякера, як і серп, нож, у беларусаў успрымаецца як сіла, якая выступае ў якасці абярэга супраць варожых уплываў” [26, с. 102]. Так, фразеалагічныя адзінкі *як (сякерай) адсек* ‘катэгарычна, як пра канчаткова вырашанае (сказаў)’; *як (нажом) адрэзаў* ‘катэгарычна, як канчаткова вырашанае (сказаў)’ уживаюцца ў той сітуацыі, калі чалавек жадае пазбавіцца ад назойлівай размовы з непрыемным чалавекам.

Беларускі народ заўсёды славіўся не толькі сваёй працавітасцю, але і ўменнем добра і цікава адпачываць, бавіць вольны час. Як вядома, адпачынак заўсёды суправаджалі музычныя інструменты: цымбалы, бубен, катрынка. У фразеалагічных адзінках увасобіліся разнастайныя ўласцівасці пералічаных музычных інструментаў, “перанесеныя” на маўленчую дзейнасць чалавека. Напрыклад, чалавека, які любіць доўга і дакучліва гаварыць на адну і тую ж тэму, характарызуе фразеалагізм *круціць катрынку* ‘надакучліва гаварыць адно і тое ж’ (катрынка – пераносны механічны арган у выглядзе металічнай скрынкі, на якім вандроўныя музыкі ігралі адну і тую ж мелодыю). Таго, хто мае гучны голас, у народзе трапна параўноўваюць з бубнам, бо ён гаворыць *як у бубен б’е* ‘голосна расказвае, настойліва перадае ад аднаго да другога якія-небудзь весткі ці чуткі’. Слова, сказанае неўпапад або не да месца, недарэчнае выказванне чалавека семантызуе прыгаданая вышэй фразеалагічная адзінка *як лап-*

цём на цымбалах (ляпнуць) ‘вельмі недарэчна і нетактоўна’, дзе цымбалы – народны музычны інструмент у выглядзе трапецападобнай скрынкі з металічнымі струнамі, па якіх удараюць драўлянымі малаточкамі. Выкарыстанне ж, замест драўляных малаточкаў, лапця успрымаецца як нешта ненатуральнае, што супярэчыць “правілам” ігры на музычным інструменце, у дадзеным выпадку, правілам вядзення гутаркі.

Фразеалагізмы з лексічнай адзінкай **замок** ужываюцца ў сучаснай беларускай мове з двума значэннямі: 1) замок як абазначэнне агрэсіўных, абмежавальных намераў: *павесіць замок на рот (на губы)* ‘прымусіць каго-небудзь маўчаць, не даць гаварыць’; 2) замок як “вартаўнік” слоў чалавека: *браць рот на замок* ‘нічога не гаварыць, маўчаць’; *павесіць (сабе) замок на рот (на губы)* ‘прымусіць сябе маўчаць, не гаварыць’. Семантыка дадзеных фразем становіцца зразумелай, калі ўлічыць той факт, што, паводле ўяўленняў нашых продкаў, павешанаму на дзверы замку прыпісваліся здольнасці абараніць жыллё і гаспадарку ад нячыстых сіл і чарадзеяў.

Як вядома, шпілька (засцежка або іголка) выкарыстоўваецца для праколвання якой-небудзь матэрыі. Гэтай уласцівасцю “валодае” і з’едлівая заўвага чалавека, які ў размове можа *падпусціць шпільку* свайму апаненту ‘сказаць што-небудзь непрыемнае, з’едлівае; падкалоць’.

Такім чынам, разгледзеўшы фразеалагізмы са значэннем маўленчых паводзін, можна зрабіць вывад адносна таго, што нацыянальна-культурная аснова зместу фразем прааналізаванага семантычнага тыпу ствараецца, у асноўным, шляхам параўнанняў і метафарызацыі. У аснове разгледжаных фразеалагічных адзінак беларускай мовы ляжаць моўныя вобразы-эталоны – гэта значыць пэўныя вобразныя асацыяцыі ці параўнанні, якія фіксуюць сувымярэнне моўных паводзін чалавека з “нечалавечымі” рэаліямі і адлюстроўваюць яго светапогляд.

3.2 Парэміялагічныя адзінкі са значэннем маўленчых паводзін

У этнакультурным кантэксце даследавання фразеалагічных і парэміялагічных адзінак, якія характарызуюць асаблівасці псіхалагічнага стану чалавека, выклікаюць цікавасць прыказкі і прымаўкі з семантычным полем маўленчых паводзін, бо маўленне “суправаджае” розныя бакі чалавечага жыцця і дзейнасці на працягу ўсяго жыцця. У прыказках і прымаўках народ выказаў сваё разуменне ролі маўлення ў працэсе працы, вызначыў яго станоўчыя і адмоўныя якасці, паказаў, што ўплывае на поспех размовы, якімі якасцямі павінны валодаць суразмоўцы. Асэнсаванне народнай мудрасці дазваляе нам лепш арыентавацца ў складаных жыццёвых сітуацыях, знаходзіць найбольш правільныя рашэнні і пазбягаць непрыемнасцей ва ўзаемаадносінах з іншымі. Як слушна заўважае У. Калеснік, “думка, ператвораная ў прыказку і аздобленая ёю, ярчэй зіхаціць, закранае розум і бярэ за сэрца, выпрабоўвае здагадлівасць, кемлівасць, досціп” [17, с. 8].

Прыказкі і прымаўкі, якія семантызуюць у сабе розныя праявы маўленчай дзейнасці людзей, знайшлі шырокае адлюстраванне ў парэміялагічным фондзе беларускай мовы. Так, у працэсе суразмоўніцтва чалавек можа гаварыць: *гаворыць, як з кніжкі бярэ*; пабурчаць: *калі не ўмееш пабурчаць, то лепей намаўчаць*; кідаць словамі: *кінуў слаўком, як пярком*; баяць: *хто бае аб пагодзе, а хто – аб прыгодзе*; кпіць: *больш выкпіў, як з’еў і выпіў*; барабаніць: *барабаніць, як парожняя бочка*; плесці: *пляце праз дзявятае ў пятае*; спяваць: *соладка спявае, ды горка слухаць*; хваліць самога сябе: *хто сам сябе хваліць, няхай таго Пярун спаліць* і інш. Як бачна з прыведзеных прыкладаў, семантызацыя маўленчых паводзін чалавека адбываецца найперш за кошт указаных дзеясловаў маўлення. У апошнім прыкладзе рэпрэзентуецца думка, што чалавек не павінен ухваляць самога сябе, бо гэта сведчыць пра нясціпнасць, якая зрэшты неўласцівая для большасці беларусаў.

Корпус прыказак і прымавак са значэннем маўленчай дзейнасці даволі выразна выяўляе ў сваёй семантыцы этнапсіхалагічныя адзнакі беларускага народа. Так, прадстаўнікамі беларускай этнакультуры асуджаецца жаданне пасмяяцца з іншых: *не смейся з людзей – смейся з сябе і сваіх дзяцей*; крывадушнасць: *на языку мядок, а на сэрцы лядок*; выхвалянне: *хваліцца – не касіць, рука не баліць*; жорсткасць і чэрствасць у адносінах да суразмоўніка: *без нажда зарэжа*. Аналіз этнамоўнай спецыфікі назоўнікавага кампанента **нож** у складзе парэмій сведчыць, што дадзеная намінацыя ў кантэксце народных афарыстычных выслоўяў, як правіла, сімвалізуе разлад, сварку, нязгоду паміж людзьмі і мае адмоўную канатацыю. Бяздумна ці неасця-

рожна сказанае слова ў адрас іншага чалавека здольнае нанесці яму душэўную рану: *слова што востры нож: можа чалавека параніць, а то і забіць.*

Станоўча ацэньваецца беларусамі стрыманасць і памяркоўнасць у размовах: *будзь спачатку выслухачым, а потым апавядачым; меней гавары – болей ведаць будзе; хто гаворыць – сее, хто маўчыць – жне; еж пірог з грыбамі, а язык трымай за зубамі.* Носьбіты беларускай мовы станоўча ацэньваюць праўду і адмоўна – хлусню, якая не спрыяе добрым узаемаадносінам: *хлусня як алей – выйдзе наверх; з брахні не мруць, ды брахунам веры не даюць; скажаш нягодніку пра вераб'я, а ён людзям – пра каня; гаварылі за вочы, гаварыце ў вочы.* Аднак у беларускай мове сустракаюцца таксама прыказкі і прымаўкі, у якіх семантызуецца адваротнае разуменне праўды і хлусні. Нездарма кажуць, што ў чалавека за плячамі з аднаго боку сядзіць анёл, а з другога – чорт, які таксама кіруе нашымі ўчынкамі, напрыклад: *я брашу, як клін чашу, а ты праўду гаворыш, як плот гародзіш; хто хлусіць, той вып'е і закусіць, а хто праўду кажа, той галодны ляжа.*

Згодна з меркаваннямі беларусаў, маўленне павінна ўзбагачаць асобу духоўна, развіваць яе інтэлект, змяшчаць у сабе элементы павучання. У народным светапоглядзе даволі дакладна вызначаны патрабаванні да камунікатыўных якасцей маўлення: сказанае слова павінна быць дакладным, узважаным, прадуманым і асэнсаваным. Трэба добра ведаць тое, пра што гаворыш. Пра людзей, якія любяць сказаць не падумаўшы, у народзе кажуць так: *языком у Вільні, а розумам за печчу.* Для абазначэння маўленчых паводзін чалавека з мэтай пэўнага ўздзеяння на адрасата выкарыстоўваюцца шматлікія парэміі, напрыклад: *з разумным пагавары – розуму набярэшыся, а з дурнем – і апошні страціш.* Беларусы лічаць, што трэба быць асцярожным у выбары слоў, памятаючы, што *млын меле – мука будзе, язык меле – бяда будзе.* Народная мудрасць перасцерагае: *невядомая дарога на канцы языка; у добры час сказаць, а ў благі памаўчаць; бойся Усявышняга і не гавары лішняга.* Слова, якое “вырвалася” (гэта значыць, сказанае паспешліва ці неабдуманна) можа прывесці да непажаданых вынікаў: *не ляпай пустога, бо як з цэпа сарвецца, то і галаве дастанецца; усё казаць – ворагаў нажываць.* Вобразная аснова зместу некаторых парэмій можа стварацца шляхам параўнання: *конь вырвецца – здагоніш, а слова вырвецца – не зловіш; слова як птушка: выпусціў не вернеш* (слова такое ж хуткае, як конь ці птушка). Структура некаторых трапных народных выслоўяў заснавана на супастаўленні: *сліны не падымеш, а слова не вернеш* або супрацьпастаўленні, у аснове якога – нематэрыяльная сутнасць слова, якую нельга ўбачыць ці “злавіць”: *слова не верабей: вылеціць, не зловіш.*

Для таго, каб размова з іншым чалавекам прыносіла задавальненне, радасць, трэба імкнуцца да ўзаемаразумення з суразмоўцам, правільнага ўспрыняцця слухачом адрасаванай яму інфармацыі. Не-

выпадкова ў беларускай парэміялогіі сустракаюцца прыказкі і прымаўкі, якія змяшчаюць у сабе папрок удзельнікам гутаркі за нежаданне “прыслухоўвацца” да таго, з кім размаўляеш: *я яму пра Фаму, а ён мне пра Ярому; ты яму “стрыжана”, а ён табе “голена”;* *хто пра хату, а хто пра лапату; ты яму гавары, а ён дагары; я яму пра абразы, а ён мне пра гарбузы і інш.*

Нашы продкі заўважылі, што праўдзівае, шчырае і адкрытае слова прыносіць чалавеку асалоду, радасць, добры настрой: *не частуй мяне ні піўцом, ні вінцом, а прывітай мяне шчыранькім слаўцом; ласкавае слова – што дзень ясны; лепей ад беднага добрае слова, як ад багатага падмога; добрае слова не забываецца і інш.* Беларусы заўсёды з павагай ставіліся да людзей разумных і кемлівых, якія ўмелі складна гаварыць і “па слова ў кішэнь не лезлі”: *без прыказкі і з лаўкі не зваліцца; гаворыць, як крыніца булькоча.* У многіх даследаваных прыказках і прымаўках фармулююцца правілы маўленчых паводзін, даюцца парады суразмоўцам, рэгламентуюцца камунікатыўныя якасці маўлення. Так, у моўнай карціне свету беларускага народа станоўча ацэньваецца ветлівасць, уменне падтрымаць гутарку, разумна і дасціпна весці яе, выказваць свае думкі ясна, лагічна, дакладна і недвухсэнсоўна: *можна і не рукацца, але прывітацца; залатыя словы і сказаны ў пару; са ўсякім па-ўсякаму і гавары; трэба знаць, дзе што казаць; калі слова прыроднае, дык яно і добрае.* Між тым, сустракаюцца народныя выслоўі, якія змяшчаюць у сабе папрок таму, хто не валодае пры суразмоўніцтве такімі якасцямі маўлення: *“Дзень добры” свінні з’елі; гаворыць – як п’яны плот гародзіць; байка без канца, што кабыла без хваста.* Пра чалавека, які ўвесь час гаворыць пра набалелае або пра тое, што яго турбуе ў дадзены момант, калі размова ідзе зусім на іншую тэму, у народзе кажуць: *каму што, а Базылю аладкі; каму што, а свінні месіва; што каму рупіць, той тое і жупіць; у дзеда адна бяседа: дзе быў, з кім піў, хто каго біў.*

Некаторыя прыказкі і прымаўкі даводзяць, што трэба ўмець гаварыць коратка і сцісла: *лепш недагаварыць, чым перагаварыць; гутаркі – тры мяхі, а ладу (толку) ні крыхі; пра адны дрозджы не гавораць тройчы і інш.* Беларусамі адмоўна ацэньваецца жаданне некаторых “аматараў” казаць пра тое, чаго дакладна не ведаеш: *чуе звон, ды не ведае, дзе ён; за глухім не прападзе: недачуе, дык прыкладзе.* Як сведчыць жыццёвы вопыт, нярэдка людзі займаюцца пустымі размовамі, абгаворваюць, пляткараць, “перамываючы косці” сваім знаёмым: *гавораць, гамоняць, а не ведаюць, у якой царкве звоняць; толькі слухай, чаго накажуць: скажуць, што і масла хлебам мажуць; раскажаш пра вераб’я, а перакажуць пра жураўля; погаласку пусцяць, з ветру вярхоўку саўюць, а чалавеку спаць не дадуць.* У той жа час

у многіх парэміях падкрэсліваецца, што людзям губа не замкнёна і на чужы раток не накінеш платок.

Сярод парэміялагічных адзінак, якія адлюстроўваюць этнакультурныя нормы моўных паводзін беларусаў, значную групу складаюць прыказкі і прымаўкі, у якіх замацавалася народнае ўяўленне пра жанчыну як асобу балбатлівую, неразважлівую ў размовах, якая не ўмее захоўваць сакрэты і “трымаць язык за зубамі”: *карову б’юць за зык, а бабу за язык; калі сказаў бабуцы, то як усёй грамадцы; кумка кумцы па сакрэту, а кумка – усяму свету; гэта пагаворка з бабінага падворка; у жонкі язык доўгі, а ў мужыка розум добры; ні села ні пала – а ўсяму свету расказала*. Варта адзначыць, што ў рускай мове падобных прыкладаў народных афарызмаў не знаходзім.

У народзе заўсёды высока ацэньвалася змястоўнасць маўлення і падвяргаліся асуджэнню марныя, неразважлівыя ці бессэнсоўныя размовы, якія забіраюць шмат часу: *хлебам не кармі, а пагаварыць дай; пустая гаворка дарагі час адымае; ад пустога звону карысці нікому; дровы палаюць, а гаршкоў не відаць*. Пустыя, нікому не патрэбныя гаворкі таксама перашкаджаюць працы, якую беларусы спрадвеку лічылі першаасновай жыцця, а таму з вялікай адказнасцю ставіліся да яе: *лепш крышку зрабіць, як багата нагаварыць; не таму слава, хто на язык лёгка, а таму – хто ў справе стойкі; на языку – хоць куды, а на працы – нікуды; работы словам не заменіш; хто языком штурмуе, не шмат наваюе; языком сена не накосіш* і інш.

Нацыянальна-культурная адметнасць беларусаў выразна выяўляецца ў парэміялагічных адзінках праз анамастычную лексіку, якая ўваходзіць у іх склад. Асабовыя імёны ў складзе прыказак і прымавак са значэннем маўленчай дзейнасці не толькі сведчаць пра асаблівасці беларускага нацыянальнага іменаслова, але і называюць тыя або іншыя якасці, рысы характару чалавека, выступаюць паказчыкамі пазітыўнага ці негатыўнага стаўлення да асобы з боку іншых. Напрыклад, у моўнай свядомасці нашых продкаў увасабленнем балбатлівых людзей з’яўляліся мужчынскія імёны *Апанас*: *мялі, Апанас, цяпер твой час; Іван*: *мялі, Іване, дакуль ветру стане; Андрэй, Талаш*: *дзе Андрэй ды Талаш, там цэлы кірмаш*.

Замацаваныя ў прыказках і прымаўках беларускай мовы кампаненты-саматызмы як адзінкі цялеснага кода культуры валодаюць сімвалічным зместам, раскрываюць аспекты, якія атаясамліваюцца з нацыянальнай культурай, пэўнымі ўяўленнямі і стэрэатыпамі і ўплываюць на фарміраванне адметных для беларускага народа фрагментаў моўнай карціны свету. Так, рэпрэзентацыя маўленчых паводзін у парэміях адбываецца найперш за кошт ужывання такіх саматычных кампанентаў, як *рукі*: *у яго рукі да языка не дастасаваны; галава*: *тады бясконца язык меле, калі галава пустэля; галава не ве-*

дае, што язык апаведае; **рот (вусны, губа)**: яму не кладзі пальца ў рот; няма тае хусты, каб завязаць людзям вусны; у яго з адной губы і горача, і сцюдзёна; выказанага слова да губы не вернеш; **зубы**: язык у разумнага ў галаве, у дурнога – на зубах; **вочы**: гаварылі за вочы, гаварыце ў вочы; добрая пасловіца ў вочы колецца; з вачэй іскры сыплюцца, а з языка мёд цячэ.

У парэміялагічных адзінках беларускай мовы, якія характарызуюць маўленне чалавека, як і ў прааналізаваных вышэй фразеалагізмах, найбольш ужывальным структурным кампанентам з’яўляецца назоўнік **язык**. І гэта невыпадкова: маўленне ўзнікае ў выніку пэўных рухаў языка. Пры гэтым язык можа біць: *не б’е мужык, але язык* (языку прыпісваюцца дзеянні, якія можа выконваць толькі чалавек); *віляць: вільнуў языком, як сабака хвостом*; *вярцецца: верціць языком, як сабака хвостом* (рухі языка параўноўваюцца з рухамі хваста сабакі); *малоць: млын меле – мука будзе, язык меле – бяда будзе*; *матляцца: языком матляй, ды рукам волі не давай*; *хвастаць ‘бесперастанку гаварыць’*: *язык без касцей, усё хвошча*; *хадзіць: язык па-за вушы ходзіць* (языку надаюцца якасці жывой істоты); *ляшчаць ‘гаварыць хутка, многа, не змаўкаючы’*: *язык ляшчыць, як калаўротак трашчыць* (рухі языка прыпадабняюцца да рухаў калаўрота – прылады для механізаванага прадзення льну і воўны ў хатніх умовах); *лапатаць ‘гаварыць бесперастанку пра нешта малаважнае, нязначнае’*: *лепей памаўчаць, чым языком лапатаць*; *распускацца: распусціўся язык, як фурманскі біч*; *весці: язык і да Кіева давядзе*; *дапытвацца: язык і да Кіева дапытаецца і інш.* Сярод парэмій сустракаюцца і тыя, якія даюць характарыстыку маўленчай дзейнасці чалавека праз параўнанне языка з пэўнымі рэаліямі і прадметамі побыту, уласцівымі беларусам у мінулыя часы: *млынам, калаўротам, бічом (доўгай плеченай вярхоўкай), шылам: не язык, а шыла ды з перцам; распусціўся язык, як фурманскі біч і інш.*

Для большасці даследаваных прыказак і прымавак характэрна асэнсаванне языка як органа маўлення, які не “падпарадкоўваецца” волі чалавека: *языка не прывяжаш; язык мой – вораг мой*. Разам з тым сустракаецца нямала парэмій, у якіх чалавеку даюцца мудрыя парады, так званыя “правілы кіравання” языком: *трымай язык на прывязі; не давай волі языку; як брыдкае слова сказаць, лепш язык выплюнуць*. Між тым, у моўнай карціне свету беларусаў замацавалася думка пра тое, што адно з асноўных патрабаванняў да прадстаўнікоў некаторых прафесій – быць “бойкім на язык”, знаходлівым у размовах, красамоўным: *бондару трэба рукі, адвакату – язык; без’языкага за адваката не бяруць*. Як бачым, у апошнім народным афарызме выразна сямантызуецца думка пра тое, што адвакацкай справай павінен займацца чалавек з добра развітымі камунікатыўнымі якасцямі маўлення. Прыказкі і прымаўкі са структурным кампанентам-

назоўнікам **язык**, у якіх рэпрэзентуецца маўленчая дзейнасць чалавека, у сваёй большасці маюць адмоўную канатацыю. Яны паказваюць, што “праца” языка, як правіла, безвыніковая: *языком масла не саб’еш; языком бервяна не ачэшаеш*. Больш за тое, “працуючы толькі языком”, можна самому сабе нашкодзіць: *язык і ў бядзе, і ў дабры можа нашкодзіць*.

Такім чынам, даследаваны парэміялагічны матэрыял сведчыць пра тое, што ў прыказках і прымаўках са значэннем маўленчых паводзін у якасці найбольш распаўсюджаных кампанентаў ужываюцца назвы органаў моўнага апарату. Найбольш ужывальным структурным кампанентам з’яўляецца лексема **язык** (па нашых падліках, 65 парэміялагічных адзінак). Структура парэмій са значэннем маўленчай дзейнасці дазваляе вылучыць сярод іх моўныя адзінкі, пабудаваныя па мадэлі ‘дзеяслоў маўлення + назоўнік **язык**’.

Адметнае месца сярод парэміялагічных адзінак са значэннем маўленчых паводзін займаюць народныя афарыстычныя выслоўі, у склад якіх уваходзяць назоўнікі-заонімы. Гэта тлумачыцца тым, што чалавек з даўніх часоў разглядаў і ацэньваў сябе ў непарыўнай сувязі з жывёльным светам, лічыў жывёл сваімі продкамі. Менавіта таму многія парэміялагічныя адзінкі заснаваны на параўнанні чалавека з птушкамі ці жывёламі: сарокай, салаўём, дзятлам, свіннёй, сабакам, жабай і інш. Так, напрыклад, чалавека, які любіць займацца пустымі размовамі, параўноўваюць з сарокай ці дзятлам: *не дарма сарока шчабятала; сарока калу, а кол усяму сялу* (традыцыйна лічыцца, што сарока – гэта птушка, якая прыносіць весткі); *хто б дзятла знаў, каб не яго дзюба*. Таго, хто любіць выхваляцца падчас размовы, параўноўваюць з жабай: *жаба квокча, сваё балота хваліць*.

Салавей, як адзначалася вышэй, у моўнай карціне свету ўсходніх славян з’яўляецца эталонам красамоўства. Адпаведна і чалавека, які ўмее прыгожа выказаць свае думкі, часта параўноўваюць з салаўём. Аднак каштоўнасць любой гаворкі ці прамовы вызначаецца не ўяўнай прыгажосцю сказанага, а якасцю і змястоўнасцю. Таму невыпадкова беларусы заўважылі: *у дурнога салаўя – дурная песня*. У парэміях, як і ў фраземах, выключна адмоўную канатацыю мае заонім **свіння**, паколькі гэтая жывёла ў прадстаўнікоў нашага народа з’яўляецца сімвалам адмоўных характарыстык чалавека. Гэтым якраз і тлумачыцца ўзнікненне народнага выслоўя *перабіла свіння пацеры, няхай сама гаворыць*, дзе асуджаюцца паводзіны нявыхаванага чалавека, які беспрычынна ўмешваецца ў размову.

Найбольш распаўсюджаным у прыказках і прымаўках са значэннем маўленчай дзейнасці з’яўляецца параўнанне чалавека з сабакам (па нашых падліках, 12 парэмій). Са старажытных часоў сабака лічыўся сябрам чалавека. Але народныя ўяўленні пра жывёл даволі

супярэчлівыя: нярэдка адной і той жа жывёле надаваліся процілеглыя характарыстыкі. У прыватнасці, сабаку маглі прыпісваць не толькі дабрыню, вернасць, але і злосць ці шкадлівасць (гэта захавалася яшчэ ад біблейскага вобраза пакрыўджанага і гнанага сабакі). У семантыцы парэміялагічных адзінак беларускай мовы назоўнікавы кампанент **сабака** валодае таксама адмоўнай канатацыяй. Менавіта таму чалавека, які любіць хлусіць, маніць або распаўсюджвае плёткі, ілжывыя чуткі ці звесткі пра некага, беларусы параўноўваюць з сабакам: *брахлівага сабаку здалёку пачуеш; сабака брэша – вецер вее; лёгкі з языком, як сабака з хвостом; брахлівы пасол аббрэша многа сёл; каб з сямі вёсак сабак пазганяў, то з ім не збрэшуцца; як гаворыш у хаце, так брашы і на кірмашы; не той сабака, што брэша, а што перабрэхае і інш.* У некаторых парэміях сабаку прыпісваюцца такія ўласцівасці, як ліслінасць ці двудушнасць: *не бойся сабакі куслівага, а бойся сабакі зяглівага; таго сабакі страшней, што лапчыца, як таго, што брэша.* У нешматлікіх прыказках і прымаўках паводзіны чалавека падчас размовы атаясамліваюцца беларусамі з асобнымі ўласцівасцямі прадстаўнікоў жывёльнага свету: *языком меле, як хвостом цяля* (характарызуюцца пустыя, бессэнсоўныя размовы); *языком меле, хвостом зацірае* (пра хітрага ў размове чалавека); *у яго рот воўчы, а хвост лісіны* (пра двудушнага чалавека).

Даследаванне спецыфікі парэміялагічных адзінак са значэннем маўленчых паводзін, у склад якіх уваходзяць назвы прадстаўнікоў жывёльнага свету, паказвае, што ў аснову многіх трапных народных выслоўяў лягло параўнанне чалавека з жывёламі. Асноўная маса даследаваных парэмій, якія рэпрэзентуюць маўленне як псіхічны працэс, нясе ў сабе адмоўную канатацыю.

3.3 Фразеалагізаваныя выказванні і праклёны са значэннем маўленчых паводзін

Да фразеалагізмаў, прыказак і прымавак са значэннем маўленчых паводзін прымыкае група ўстойлівых моўных адзінак – фразеалагізаваных выказванняў і воклічаў, якія дастаткова выразна семантызуюць лексічнымі адзінкамі свайго кампанентнага складу розныя эмоцыі чалавека падчас маўлення. Сёння ў айчыннай лінгвістыцы побач з паняццямі “вокліч”, “выказванне” сустракаецца тэрмін “праклён”, які адным з першых вылучыў фалькларыст П. Шэйна. Ф.М. Янкоўскі называе яго “зламысным пажаданнем ці пагрозай”, “кленічам”. Гэтымі паняццямі карыстаецца М.І. Канюшкевіч у навуковай публікацыі “Спецыфіка беларускага праклёну” (на рускай мове), дзе даследчыца размяжоўвае намінацыі *праклёны* і *кленічы*: першая

намінацыя – “сапраўднае” пракляцце, другая намінацыя – вобразная формула, лаянкавыя словы [гл. 76, с. 15].

Праклёны з’яўляюцца асноўным сродкам адлюстравання ў працэсе маўлення адмоўных, негатыўных эмоцый чалавека. Нягледзячы на сваё прызначэнне, гэты від выслоўяў з’яўляецца адной з крыніц ведаў пра ментальную культуру і сістэму каштоўнасцей беларусаў, іх міфалагічныя ўяўленні. Паводле М.Я. Грынבלата, “у праклёнах пэўным чынам адлюстроўвалася паўсядзённае жыццё селяніна, выражаліся яго клопаты; яны захавалі шмат чаго з даўніх міфалагічных уяўленняў...” [31, с. 15]. У свой час збіральнік беларускай народнай творчасці М. Федароўскі адзначаў: “Беларус мае ў сваім рэпертуары клятваў (пракляццяў), бадай, больш, чым пажаданняў” [150, с. 11]. Актыўнасць выкарыстання нашымі продкамі праклёнаў абумоўлена, мабыць, рэлігійным светапоглядам, а таксама складанымі гістарычнымі ўмовамі жыцця беларускага народа ў старажытнасці і вялікай колькасцю выпрабаванняў, з якімі яму давалося сутыкнуцца ў мінулым падчас шматлікіх войнаў.

Праклён з’яўляецца свайго роду “зброяй”, з дапамогай якой суразмоўнік можа абараняцца і ў той жа час не наносіць фізічнай шкоды свайму апаненту. Звычайна гэта “зброя” сведчыць пра безвыходнасць і адчай чалавека ў пэўнай сітуацыі. Нездарма нашы продкі імкнуліся ўкласці ў праклёны ўсю моц свайго пратэсту, даючы волю фантазіі пра тыя пакуты, якія чакаюць адрасата: *каб тая ручка адсохла, што галавы не слухае; хай таму дзіцятку язык адваліцца, калі на людзях бацьку няславіць*. Аднак праклён – гэта не толькі спосаб аховы ці выражэння пратэсту, але і сродак зняцця эмацыянальнага напружання. Здольнасць негатыўных з’яў рэчаіснасці ўвасабляцца ў слове дазваляе чалавеку пазбавіцца адмоўных эмоцый. Цікава, што сярод праклёнаў амаль нельга сустрэць выслоўі з прамым пажаданнем смерці, напрыклад: *калом табе зямля; каб цябе зямля не насіла* ‘праклён подламу, шкоднаму чалавеку як пажаданне яму найхутчэйшай смерці’.

Пры аналізе фразеалагізаваных выказванняў і праклёнаў, як сродкаў рэпрэзентацыі моўных паводзін беларусаў, намі было заўважана, што “выканальнікам дзеяння” ў іх нярэдка выступаюць звышнатуральныя сілы: чорт, кадук, д’ябал і інш. У старажытнасці людзі шчыра верылі ў існаванне нячыстай сілы, ва ўздзеянне яе на чалавека. Даследчык беларускай мовы, фальклору і этнаграфіі Я.А. Ляцкі адзначаў, што “вера ў злыя сілы прыроды, якімі, на думку беларуса, населены жыллё і лясы, і воды, па-ранейшаму моцная, і беларус увасабляе гэтыя сілы ў вобразе чарцей” [72, с. 9]. Менавіта таму даволі часта раззлаваны чалавек, жадаючы па нейкіх прычынах няшчасця іншаму, “адсылае” словамі яго да чорта або просіць у чорта

расправы над ім: *чорт бы яго ўзяў (пабраў)! 'вукліч прыкрасці, абурэння'*; *ану яго к чорту* 'выказванне незадавальнення, адмаўлення, нежаданне рабіць што-небудзь'; *кадук з ім; кадук на яго; кадук яго вазьмі (бяры)* 'выказванне абурэння, злосці, гневу'(згодна са старажытнымі міфалагічнымі ўяўленнямі, кадук – гэта злы дух, д'ябал); *да д'ябла* 'выказванне злосці, жаданне пазбавіцца ад каго-небудзь'. Паводле міфа-паэтычных уяўленняў, у беларусаў з лексемай **чорт** звязаны негатыўныя эмоцыі. Так, пра чалавека, які прыйшоў не ў пару, кажуць, што яго *чэрці гоняць* або *нячысік нясе* 'выказванне незадавальнення ў сувязі з прыходам нежаданага госця'. Чорта "ўспаміналі" суразмоўнікі і ў сітуацыі нязгоды: *чорта лысага, чорта з два* 'выказванне катэгарычнай, нязгоды, пярэчання'. Аднак неабходна адзначыць яшчэ адзін, вельмі істотны момант у сувязі з верай нашых продкаў у чорта: у шматлікіх казачных сюжэтах чорт выступае не ў якасці носьбіта і ўвасаблення зла, а надзяляецца, як ні дзіўна, станоўчымі рысамі, такімі, як знаходлівасць, спрытнасць, сіла, дасціпнасць. Мяркуецца, нездарма ў фразеалагізаваным выказванні *які там чорт* 'выказванне іранічных, скептычных адносін да каго-небудзь' праз параўнанне чорта з чалавекам падкрэсліваецца няўмеласць і адсутнасць спрыту ў апошняга.

Апрача лексем **чорт** і **кадук**, якія рэпрэзентуюць зло як маральную катэгорыю, у фразеалагізаваных выказваннях і праклёнах можа ўжывацца таксама назоўнік *ліха*. Як заўважае рускі даследчык А.М. Афанасьеў, у старажытнасці славяне, у тым ліку і продкі беларусаў, глядзелі на ліха, як на жывую істоту, якая падарожнічае па свеце, шукае людзей, якім наканавана няшчасце, ідзе да іх насустрач, гоніцца за імі [гл. 8, с. 377, 396]. Мабыць, такое ліха – зло, бяду, няшчасце – хоча наклікаць чалавек на іншых людзей выказваннямі прыкрасці, абурэння і злосці: *каб на яго ліха; ліха на яго; ліха яго (тваёй, вайшай) галаве*. Пры гэтым "адрасант" заўсёды спадзяецца на тое, што ліха знаходзіцца ад яго самога вельмі далёка, таму пры адказе на пытанне пра месца знаходжання каго-небудзь можа сказаць: *супраць (супроць) ліха на ўзгорачку*, што азначае 'вельмі далёка'.

Вера ў звышнатуральныя сілы захавалася ў беларусаў яшчэ з часоў язычніцтва, калі чалавек адухаўляў нежывыя прадметы, у якіх потым пры неабходнасці прасіў заступніцтва. Менавіта таму ў праклёнах "у якасці заступнікаў" могуць выступаць назвы хвароб, раслін, якія здольныя нанесці шкоду здароўю іншага чалавека, напрыклад: *халера на яго; трасца яго галаве; трасца яму ў бок; трасца яго матары* (дзе трасца – ліхаманкавая хвароба, малярыя); *ціпун на язык* (дзе ціпун – хвароба птушак у выглядзе храсткавіднай нарасці на канцы языка) 'выказванне моцнага незадавальнення'; *чэмер на яго галаву* (дзе чэмер – чамярыца, травяністая ядавітая лугавая расліна); *хрэн у вочы* (дзе хрэн – расліна з мясістым горкім каранем, якая

выкарыстоўваецца як вострая прыправа) ‘выказванне незадавальнення, абурэння’.

Падчас размовы чалавек можа ўжываць выразы-самапраклёны: *адсохні мне язык; каб я з гэтага месца не сышоў (не ўстаў)* ‘клятвеннае запэўніванне ў справядлівасці сказанага’, якія пераканаўча ўздзейнічаюць на суразмоўніка. У такім выпадку апанент вымушаны згадзіцца з меркаваннем больш кемлівага чалавека і пайсці на ўступкі: *кадук з ім; ліха з ім; халера з ім* ‘выказванне згоды, прымірэння, уступкі’, бо лічыцца, што такому чалавеку “дапамагаюць” звышнатуральныя сілы.

Адным з найбольш распаўсюджаных кампанентаў фразеалагізаваных выказванняў са значэннем маўленчых паводзін з’яўляецца слова **Бог (Алах)**, якое выконвае ролю станоўчага сімвала. Гэта паказвае, што беларусы заўсёды адносіліся да Бога з вялікай пашанай і павагай, спадзяваліся на яго дапамогу: *памагай бог* ‘выказванне пажадання поспеху ў працы’; *дай бог памяць* ‘выказванне жадання, намагання ўспомніць што-небудзь’; *дай бог чутасць бачыць* ‘выказванне пажадання, каб абяцанае здзейснілася’; *каб тваё слоўца ды богу ў сэрца* ‘прамаўляецца, калі дзякуюць за добрыя пажаданні’. Людзі верылі, што ўсё ў жыцці адбываецца па волі Божай, таму часта ў размове засцерагалі нявыхаванага чалавека: *бойся (пабойся) бога* ‘выказванне жадання прысароміць каго-небудзь’; *не гняві бога* ‘дарэмна не наракай’; *не грашы богу* ‘т. с.’. Лічылася, што Бог заўсёды заступіцца за чалавека ў цяжкую хвіліну, засцеражэ ад непрыемнасцей: *няхай (хай) бог крые (ратуе)*; *не давядзі бог (божа)*; *барані божа (божачка, бог)*; *божа збаў* ‘выказванне папярэджання, засцярогі ад чаго-небудзь нежаданага, недапушчальнага’. У момант адчування радасці, а гэта значыць дапамогі ад Бога чалавек пачынаў услаўляць яго, словамі выказваючы ўдзячнасць: *слава богу; дзякуй богу; божа (мой) літасцівы* ‘выказванне радасці, задавальнення’. Яшчэ з часоў старажытнасці на тэрыторыі Беларусі пражываюць прадстаўнікі розных канфесій, у тым ліку і мусульмане, якія пакланяюцца Алаху. Таму сярод выказванняў удзячнасці ў беларускай мове можна сустрэць выразы тыпу *слава алаху ці хвала алаху* ‘выказванне радасці, задавальнення’.

Як слушна адзначае А.Л. Садоўская, культурная інфармацыя “рассеяна” ў мове, яна свядома або несвядома ўзнаўляецца носьбітамі мовы, якія выкарыстоўваюць моўныя выразы ў пэўных сітуацыях, з пэўнымі мэтамі і з пэўнай эмацыянальна-ацэначнай афарбоўкай [гл. 130, с. 35]. Так, пад моцным уражаннем ад чаго-небудзь чалавек можа ўжыць выраз: *вось табе (бабка) і Юр’еў дзень!* ‘вokлiч здзіўлення, расчаравання’, у якім узгадваецца рэлігійнае свята Юр’е. Паходжанне ўстойлівага выразу звязана з наступнай гістарычнай

акалічнасцю. Да сярэдзіны XV ст. сяляне мелі права пераходзіць ад аднаго гаспадара да другога пасля заканчэння ўсіх палявых работ, перад пачаткам зімы. Затым гэтак права было абмежавана строга акрэсленым тэрмінам – за тыдзень да Юр’ева дня (26 лістапада па старым стылі) ці тыдзень пасля яго. А ў канцы XVI ст. быў забаронены пераход сялян і ў Юр’еў дзень, яны былі канчаткова замацаваны за феадаламі. Аднак вокліч так і застаўся ў жывой народнай мове і быў перанесены носьбітамі мовы на выпадак расчаравання ў розных жыццёвых сітуацыях з прычыны нечага няздзейснага.

Уразіць чалавека можа таксама з’яўленне нечага незвычайнага: *вось дык штука!* ‘вokліч здзіўлення, расчаравання’; *што за ліха!* ‘вokліч здзіўлення, незадавальнення’; *якая кошка прабегла* ‘выказванне здзіўлення з прычыны незразумелых паводзін каго-небудзь’ (у народзе здаўна існавала павер’е, што калі чалавеку перабяжыць дарогу чорная кошка, то ён можа трапіць у непрыемную сітуацыю).

Сустрэкаюцца выпадкі, калі ў складзе фразеалагізаваных выказванняў са значэннем маўленчых паводзін ужываецца побытавая лексіка, напрыклад: *дзякуй у шапку* ‘выказванне нязгоды з чыёй-небудзь непрымальнай прапановай’; *знайшоў тапор (сякеру) пад лаўкай* ‘выказванне іранічных адносін да каго-небудзь, яго дзеянняў, слоў’; *каціся каўбасой (кілбасой, яечкам)* ‘выбірайся, ідзі прэч адсюль’ і інш.

Нязначная колькасць моўных адзінак такога тыпу змяшчае ў сваёй структуры кампаненты-назвы жывёл: *каб таго сабаку воўкі з’елі, што на свой хвост брэша*; насякомых: *якая муха ўкусіла* ‘выказванне здзіўлення з прычыны незразумелых паводзін каго-небудзь’; *ядуць мухі з камарамі!* ‘вokліч незадавальнення, здзіўлення, захаплення’. Узнікненне дадзеных фразеалагізаваных выказванняў тлумачыцца тым, што светаўспрыманне нашых далёкіх продкаў было прасякнута верай у незвычайныя магчымасці жывёл, птушак, насякомых, іх уплыў на чалавека.

У залежнасці ад значэння даследавання праклёны і фразеалагізаваныя выказванні са значэннем маўленчых паводзін можна падзяліць на наступныя семантычныя групы:

1) выразы зласлівай лаянкі: *ні дна ні пакрышкі табе; гары ён гарам, каб яму пуста было* ‘пажаданне ўсяго найгоршага’ і інш.;

2) выразы незласлівай лаянкі: *ну яго к манахам* ‘выказванне незадавальнення, адмаўлення, нежадання рабіць што-небудзь’; *вецер у спіну* ‘пажаданне пазбавіцца ад каго-небудзь’; *з лёгкім ветрам* ‘т. с.’ і інш.;

3) выразы-самапраклёны: *адсохні мне язык; каб я з гэтага месца не сышоў (не ўстаў)* ‘клятвеннае запэўніванне ў справядлівасці сказа-нага’; *праваліцца мне на гэтым месцы* ‘клянуся, што гэта так’ і інш.;

4) выразы-папярэджанні: *лягчэй на паваротах* ‘будзь асцярожны ў выказваннях ці ўчынках’; *глядзіце ў мяне* ‘выказванне перасцярогі ці пагрозы’; *не гняві бога* і інш.;

5) выразы-пажаданні: *дай бог* ‘выказванне пажадання чаго-небудзь’; *з лёгкай парай* ‘пажаданне добрага здароўя таму, хто толькі што памыўся ў лазні’ і інш.;

6) выразы ўдзячнасці: *дзякуй богу*; *слава богу* ‘выказванне радасці, задавальнення’ і інш.;

7) выказванні згоды: *нічога не скажаш*; *халера з ім* ‘выказванне згоды, прымірэння’;

8) выказванні нязгоды: *чорта (д’ябла) лысага* ‘выказванне катэгарычнай нязгоды, адмаўлення’; *няма дурных (дурняў)* ‘выказванне нязгоды, адмаўлення рабіць што-небудзь’ і інш.;

9) выказванні здзіўлення: *што за трасца!* ‘вokліч здзіўлення, неразумення’; *скажы калі ласка* ‘выказванне здзіўлення, абурэння’ і інш.

Вывады

Фразеалагічныя і парэміялагічныя адзінкі разгледжанага семантычнага тыпу, у межах якіх адбываецца рэпрэзентацыя маўленчай дзейнасці чалавека, з’яўляюцца ўнікальнай скарбніцай пэўнай нацыянальна-культурнай і гістарычнай інфармацыі пра беларусаў, сведчаць пра іх этнапсіхалагічныя адзнакі, асаблівасці нацыянальнага характару, спосаб мыслення, маральна-этычныя нормы паводзін. У этнакультурнай семантыцы даследаваных фразем і парэмій выразна прадстаўлена культура беларускага этнасу, яго традыцыйныя ўяўленні і звычаі, асаблівасці ўнутранага свету, эстэтычныя погляды і маральныя прынцыпы.

Даследаванне нацыянальна-культурнай спецыфікі фразеалагізмаў, прыказак і прымавак са значэннем маўленчых паводзін дазваляе сцвярджаць, што ў іх носьбіты беларускай этнакультуры выразна вызначылі станоўчыя і адмоўныя якасці маўлення, выказалі сваё разуменне яго ролі ў працэсе працы, паказалі, як яно ўплывае на характар гутаркі, якімі якасцямі павінны валодаць суразмоўцы. Вобразны змест фразеалагізмаў, прыказак і прымавак з’яўляецца паказчыкам нацыянальна-культурнай спецыфікі маўленчых паводзін беларусаў, адлюстраваннем іх адметных якасцей і псіхалагічных адзнак. Большая частка фразеалагічных і парэміялагічных адзінак мае адмоўную канатацыю. І гэта невыпадкова: беларускі народ заўсёды імкнуўся падкрэсліць негатыўнае ў паводзінах людзей для таго, каб яго выправіць. Найбольш поўна семантызаваны такія адмоўныя якасці чалавека, як балбатлівасць, пустаслоўе, пляткарства, якія выяўляюцца ў працэсе маўлення.

Станоўча ацэньваецца беларусамі пры суразмоўніцтве стрыманасць, красамоўства, шчырасць і адкрытасць.

У даследаваных фразеалагічных адзінках даволі шырока ўжываюцца такія структурныя кампаненты з этнакультурнай семантыкай, як саматызмы, побытавая лексіка, назвы жывёльнага і расліннага свету і інш. У парэміялагічных адзінках у якасці структурных кампанентаў з нацыянальна-культурнай спецыфікай найчасцей выступаюць саматызмы і назвы жывёльнага свету.

Інтэрпрэтацыя сэнсавага зместу праклёнаў і фразеалагізаваных выказванняў са значэннем маўленчых паводзін, якія даволі актыўна выкарыстоўваюцца беларусамі ў жывой народнай мове, сведчыць пра асаблівасці нацыянальнай свядомасці і этнапсіхічныя адметнасці беларусаў. Даволі выразна выяўляючы ўнутраны стан чалавека ў час эмацыйнага ўзрушэння, моўныя адзінкі такога тыпу дапамагаюць зразумець псіхалогію нашых продкаў, адметнасць іх светасузірання, асновы хрысціянскага светапогляду і асаблівасці нацыянальнай карціны свету беларускага народа ў цэлым.

Р А З Д З Е Л І V ЛІНГВАКУЛЬТУРНЫ ФЕНОМЕН НАЦЫЯНАЛЬНАГА ХАРАКТАРУ І ЛЁСУ БЕЛАРУСАЎ

Як сведчыць праведзены лінгвакультуралагічны аналіз, вялікая колькасць фразем і парэмій з этнакультурнай семантыкай адлюстроўвае жыццёвы вопыт людзей, іх псіхічныя ўласцівасці і асаблівасці характару. Згодна з лексікаграфічнымі крыніцамі, “характар – гэта сукупнасць псіхічных уласцівасцей чалавека, якія выяўляюцца ў яго паводзінах” [24, с. 605]. На адметнасці характару ўплываюць як аб’ектыўныя, так і суб’ектыўныя фактары. Назіранні з боку чалавека за гэтымі працэсамі знайшлі сваё адлюстраванне ў фразеалагічным і парэміялагічным фондзе беларускай мовы.

Нацыянальны характар – гэта своеасаблівая сукупнасць, набор розных псіхалагічных рыс і якасцей, уласцівых прадстаўнікам пэўнай этнічнай супольнасці. Гэтае паняцце ўзнікла яшчэ ў XIX ст. Асаблівасці нацыянальнага характару прама ці ўскосна адлюстроўваюцца ў найбольш распаўсюджаных рысах паводзін, пачуццяў і перажыванняў пераважнай часткі людзей пэўнай нацыянальнасці. Трэба адзначыць, што нацыянальны характар знаходзіць сваё выяўленне ў большасці прадстаўнікоў таго ці іншага народа найперш у такіх псіхалагічных феноменах, як эмацыйна-пачуццёвая сфера чалавека, яго ментальнасць і асаблівасці паводзін з іншымі людзьмі. Так, сёння сталі ўжо, мабыць, стэрэатыпнымі меркаванні пра “свабодалюбівых, галантных, элегантных і эстэтычна вытанчаных французях, педантычных, працавітых і законапаслухмяных немцах, экспрэсіўных, неўраўнаважаных італьянцах, адкрытых і разняволеных амерыканцах, практычных, кемлівых яўрэях, ветлівых, адказных японцах і г. д.” [15, с. 108]. Сустрэча ж з англічанамі пакідае ўражанне пра іх як вельмі стрыманых у паводзінах людзей, якія ніколі не дэманструюць сваіх эмоцый.

Якія ж мы, беларусы? Што вызначае наш характар, ментальнасць і паводзіны ў соцыуме? Несумненна, да станоўчых рыс характару беларусаў можна аднесці іх вынослівасць і цярплівасць, талерантнасць і памяркоўнасць, добразычлівасць і лагоднасць, гасціннасць і працавітасць. Усе гэтыя псіхалагічныя адзнакі і адметнасці нашага народа перадаваліся, трансліраваліся з пакалення ў пакаленне, узбагачаючы тым самым агульначалавечыя каштоўнасці грамадства ў цэлым. Што да адмоўных псіхалагічных характарыстык асобных прадстаўнікоў беларускага этнасу, то тут хацелася б вылучыць такія псіхалагічныя адзнакі, як нерашучасць, кансерватыўнасць, недаверліваць і нават у нейкай ступені інертнасць. Манера беларусаў

паводзіць сябе і гаварыць характарызуецца ў нейкай ступені марудлівасцю, стрыманасцю і паважлівасцю. Як заўважае Э. Дубянецкі, “адной з найбольш тыповых, вызначальных рыс нацыянальнага характару беларусаў з’яўляецца іх высокая талерантнасць, павага да людзей з адрозным ад свайго тэмпераментам, светаўспрыманнем, складам мыслення. І тут найперш варта адзначыць нацыянальную, рэлігійную і духоўна-інтэлектуальную талерантнасць беларусаў. Талерантнасць беларускага насельніцтва ў некаторым сэнсе была “закладзена”, мажліва, ужо генетычна. На пачатковых этапах этнагенезу беларусаў адбывалася своеасаблівая “прыцірка” розных этнічных і канфесійных супольнасцей. Прайшоўшы перыяд выпрабаванняў, на Беларусі ўжо ў сярэднявеччы склалася досыць трывалая сітуацыя нацыянальна-рэлігійнай, грамадска-палітычнай і духоўна-інтэлектуальнай талерантнасці... На працягу многіх стагоддзяў на Беларусі бесканфліктна пражывалі беларусы, яўрэі, рускія, татары, прадстаўнікі розных канфесійных груп” [15, с. 105].

4.1 Семантызацыя разумовай дзейнасці

Асаблівасці характару, стыль паводзін чалавека і ўзаемаадносін яго з іншымі людзьмі ў многім прадвызначаюцца яго разумовай дзейнасцю і складам мыслення – ментальнасцю. Інтэлект (ад лац. *intellectus* ‘разуменне, пазнанне’) у шырокім сэнсе абазначае разумовыя здольнасці чалавека, сукупнасць усіх пазнавальных працэсаў; у больш вузкім – розум, мысленне. У структуры інтэлекту вядучымі кампанентамі з’яўляюцца мысленне, памяць і здольнасць да разумных паводзін у праблемных сітуацыях” [гл. 58, с. 96–97].

Паколькі інтэлектуальную дзейнасць чалавека характарызуе вельмі складаны дэнатат, фраземы і парэміі семантычнага поля “розум” вызначаюцца тэматычнай неаднароднасцю і ахопліваюць даволі значны па аб’ёме пласт моўнага матэрыялу. Аналіз фразеалагічных адзінак беларускай мовы, у якіх рэпрэзентуецца разумовая дзейнасць чалавека, паказаў, што найбольшай частотнасцю сярод іх вызначаюцца тыя, у склад якіх уваходзіць структурны кампанент *галава* са значэннем ‘розум, святмасць, развага’. Дадзены назоўнік выступае ў фразеалагізмах як своеасаблівы “цэнтр” інтэлектуальных здольнасцей чалавека. Павага ў народзе разумных людзей вызначыла станоўчую канатацыю сінанімічнай парадыгмы фразем з названым структурным кампанентам: з *галавой* ‘вельмі разумны, здольны, здатны’; з *царом* у *галаве*; *светлая галава*; *ёсць свая галава на плячах* ‘дастакова разумны, добры, кемлівы’ інш. Як сведчаць прыведзеныя прыклады, “эмацыйны эффект” фразем з кампанентам-назоўнікам *галава*, якія ў сваім значэнні адлюстроўваюць высокі ўзровень разумовых здольнасцей чалавека, узмацняецца іншымі структурнымі элементамі, напрыклад,

прыметнікамі: *ясная галава*; *светлая галава*; займеннікамі: *свая галава*, назоўнікамі з прыназоўнікамі: *з царом у галаве*; *галава на плячах*. Сэнсавы змест некаторых фразем узмацняецца дзякуючы параўнанню: *не галава, а дом саветаў* ‘вельмі разумны, ясна, лагічна мысліць, разважае’.

Сярод фразеалагізмаў, што абазначаюць высокі ўзровень разумовых здольнасцей асобы, вызначаюцца ўстойлівыя спалучэнні з назоўнікам-кампанентам *цемя*: *у цемя не біты* ‘дастакова разумны, добры, кемлівы’. З тым жа значэннем ужываюцца фразеалагічныя адзінкі, у склад якіх уваходзіць назоўнік *кацялок*: *кацялок варыць* ‘вельмі разумны, кемлівы, знаходлівы’; *мазгі*: *мазгі вараць* ‘т. с.’. Вобразная аснова гэтых фразем ствараецца дзякуючы метафарычнаму пераносу, які і нараджае пэўныя вобразна-асацыятыўныя ўяўленні.

Устойлівыя спалучэнні слоў тэматычнага кола “розум”, у якіх высокія інтэлектуальныя здольнасці чалавека рэпрэзентуюцца дзякуючы назоўніку *галава* (*цемя*, *мазгі* і інш.) са станоўчай канатацыяй, семантызуюць павагу беларускага народа да разумных і кемлівых людзей. Між тым, у фразеалагічным фондзе беларускай мовы сустракаюцца фразеалагічныя адзінкі дадзенага семантычнага тыпу з апорным кампанентам *галава*, якія маюць адмоўную канатацыю. Негатыўны “эмацыйны эффект” дасягаецца дзякуючы лексічнаму акружэнню гэтага назоўніка – прыметнікам з характарызуючым значэннем: *пустая галава* ‘нездагадлівы, прастакаваты чалавек’; *галава садовая*; *галава яловая*; *курыная галава*; *дзіравая галава* ‘забыўчывы, рассеяны, мае кепскую памяць’. Адсутнасць розуму, някемлівасць семантызуецца ў ідыяматычных спалучэннях тыпу *без галавы*; *без клёпкі ў галаве*; *без цара ў галаве* і інш.

Беларусаў заўсёды вызначала імкненне да гармоніі з навакольным асяроддзем, што абумовіла, як адзначалася папярэдне, іх пільныя і ўважлівыя назіранні за асаблівасцямі жывёльнага і расліннага свету. Вынікі назіранняў знайшлі сваё адлюстраванне і ў фраземах, якія семантызуюць розум як важную псіхалагічную характарыстыку чалавека. Так, сярод даследаванага моўнага матэрыялу маюць месца фразеалагізмы, адмоўная канатацыя якіх дасягаецца дзякуючы выкарыстанню ў якасці апорных кампанентаў назоўнікаў-назваў жывёльнага свету – *конь*: *конь божы* ‘тупы, неразумны чалавек’; расліннага свету – *куст*: *куст альховы*; *пень*: *пень асінавы* ‘т. с.’.

Што да парэміялагічных адзінак, якія рэпрэзентуюць разумовыя здольнасці чалавека, то трэба адзначыць, што, у параўнанні з фразеалагізмамі, яны не валодаюць такой разнастайнасцю семантыкі ў плане выяўлення тых ці іншых рыс характару або псіхічных уласцівасцей. Большасць парэмій тэматычнага кола “розум” канстатуе, што чалавек павінен сам дбаць пра развіццё сваіх інтэлектуальных здольнасцей, думаць сваёй галавой, а не спадзявацца

на іншых. У прыказках і прымаўках сцвярджаецца думка, што чалавек, як правіла, не надзелены ад нараджэння надзвычайнымі, выключнымі інтэлектуальнымі якасцямі, што розум ён “набывае” на працягу ўсяго свайго жыцця дзякуючы вучобе, старанню, вывучцы, жыццёваму вопыту і інш: *дай божа майму дзіцяці той розум наперад, што ў мужыка ззаду; гуляючы, розуму не прыдбаеш*. Аднак бывае і так, што *вырас, а розуму не вынес; вырас да неба, а дурань як трэба; да званіцы падняўся, а без розуму застаўся*. Хоць чужая парада і не пашкодзіць (*вастры зуб аб зуб і розум аб розум* як парада раіцца адзін з адным, перш чым пачынаць нейкую справу), аднак лепш кіравацца ў жыцці ўласнымі перакананнямі, трымацца сваіх поглядаў і быць самастойным у сваіх дзеяннях і ўчынках: *другіх слухай, а свой розум май; людзей слухай, а свой розум май*. Больш за тое, свой розум нельга перадаць іншаму, прымусяць некага рабіць так, як хочацца табе: *розум не кулеш – у галаву не ўвальеш (не накладзеш); розум не сякера – не пазычыш; розуму ў чужую галаву лапатай не накладзеш; за багацце розуму не купіш; розуму грашыма не заменіш* ‘пра перавагу разумных дзеянняў над усім іншым’. Разам з тым, у народзе спрадвечу лічылася, што трэба прыслухоўвацца да думак і меркаванняў разумных, кемлівых людзей, якія былі заўсёды ў пашане: *з разумным пагаворыш – розуму набярэшыся*.

Такім чынам, даследаванне этнакультуранай спецыфікі фразеалагізмаў, а таксама прыказак і прымавак семантычнага поля “розум” дазваляе зрабіць вывад, што розум, як праяўленне псіхічных здольнасцей чалавека, характарызуецца ў моўнай карціне свету беларусаў станоўчай канатацыяй. Высокія разумовыя здольнасці, згодна са стэрэатыпамі свядомасці беларусаў, становяцца ўздзейнічаюць на фарміраванне характару чалавека, дазваляюць вызначыць такія яго рысы, як мудрасць, разважлівасць у прыняцці рашэнняў, памяркоўнасць. Нізкія ж разумовыя здольнасці, наадварот, адмоўна ўдзейнічаюць на адносіны чалавека з навакольным асяроддзем, фарміруюць такія асаблівасці характару, як забыўчывасць, рассяянасць, нездагдлівасць.

4.2 Семантычная апазіцыя “працавітасць – гультайства”

У свядомасці кожнага народа фарміруецца свой маральны ідэал чалавека. Менавіта таму адно з асноўных месцаў у скарбонцы народнай мудрасці займае ідэя ўдасканалення асобы, фарміравання станоўчых рыс яе характару. Сярод шматлікіх псіхалагічных адзнак і маральна-духоўных адметнасцей беларусаў, якія характарызуюць іх са станоўчага боку, звяртае на сябе ўвагу **працавітасць**, як адна з дамінантных характарыстык нацыянальнага характару нашага народа, адзін з яго асноўных маральных прынцыпаў, фарміраванне якога ў моўнай карціне свету бе-

ларускага этнасу адбываецца, як правіла, шляхам вызначэння негатыўных адносін да чалавека, няздатнага ці неахвочага да працы. Працавітасць лічыцца адной з маральных каштоўнасцей беларускага народа, бо маральнае сталенне асобы адбываецца дзякуючы адносінам да працы – разумовай ці фізічнай.

У беларускай фразеалогіі і парэміялогіі, якая ўвабрала ў сябе самыя разнастайныя погляды чалавека на свет і даволі поўна і выразна адлюстравала шматграннасць жыцця і дзейнасці беларускага народа ў розныя перыяды яго гісторыі, пэўнае этнакультурнае значэнне набывае асацыятыўны вобраз працы, як адзін з найбольш значных элементаў у сістэме агульначалавечых каштоўнасцей. Працы належыць вызначальная роля ў жыцці людзей, бо, як зазначае А.Л. Садоўская, “працуючы, чалавек самарэалізуецца, стварае патрэбныя яму ўмовы жыцця, набывае сродкі для існавання, узбагачае свой маральны і духоўны свет, выхоўваючы дысцыплінаванасць, беражлівасць, акуратнасць, гаспадарлівасць, сумленнасць” [127, с. 80].

Пра чалавека працавітага ў народзе кажуць, што ён працуе *душы паслухаўшы; закасаўшы рукавы; не пакладаючы рук* і інш. ‘не шадуючы сіл, шчыра, старанна’. Адным са шляхоў вызначэння працавітасці, як асновы жыцця і матэрыяльнага дабрабыту людзей, з’яўляецца фарміраванне адмоўных адносін да гультая. З аднаго боку, у моўнай карціне свету беларусаў даволі выразна выяўляецца вобраз чалавека працавітага і паважанага сярод людзей, а з другога боку, гультая, які карыстаецца вынікамі чужой працы. **Гультайства**, як нежаданне працаваць, якое праяўляецца ва ўхіленні ад працы, ва ўсе часы асуджалася беларусамі. Гэта знаходзіць пацвярджэнне і ў фразеалагічным фондзе нашай мовы: *дарэмна есці хлеб* ‘жыць, нічога не робячы, не прыносячы ніякай карысці’; *корчыць гультая* ‘лайдачыць’. Гультай – гэта чалавек, які імкнецца ўхіліцца ад працы, пазбягае таго ці іншага віду дзейнасці, што і семантызуецца праз наступныя ідыёмы: *бібікі біць; брынды біць; лынды біць; біць байды; біць тылылы* ‘гультаяваць, займацца пустымі справамі’. Адзначым, што ў структуры прыведзеных фразем выкарыстоўваюцца назоўнікі, якія не маюць канкрэтнай семантыкі: *байды, бібікі, тылылы, лынды*.

У фразеалагічных адзінках, якія рэпрэзентуюць чалавечыя дзеянні, што не маюць практычнай вартасці, часта сустракаюцца словы-заонімы: *вераб’ям дулі наказваць* ‘гультаяваць, займацца пустымі справамі’; *лічыць варон* ‘упустую траціць час, гультаяваць’; *ганяць сабак* ‘лодарнічаць’; *сабакам сена касіць* ‘бадзяцца дзе-небудзь, займаючыся пустой ці невядома якой справай’.

З даўніх часоў людзі пазнавалі свет па частках свайго цела. Як адзначае Л.У. Зайцава, “менавіта цела і асабліва яго часткі з’яўляліся і з’яўляюцца па сённяшні дзень эталонамі пры ўстанаўленні пэўнай

вагі, даўжыні, меры і г.д. Зварот да самога сябе прасочваецца не толькі ва ўспрыманні свайго цела з фізіялагічнага пункту погляду, але і ў паводзінах людзей, ва ўяўленні пра свет, маральных пачуццях, духоўнасці” [59, с. 94]. Назоўнікі-назвы частак цела выступаюць у якасці структурных кампанентаў і ў фразеалагізмах, якія семантызуюць гультайства як адмоўную рысу характару чалавека: *абіваць бакі* ‘нічога не рабіць, гультаяваць, лодарнічаць’; *адлежваць бакі* ‘гультаяваць, пазбягаць працы’; *ляжаць на бакі* ‘нічога не рабіць, гультаяваць’; *па канец рук* ‘вельмі нядбала, абый-як, без ахвоты і старання’; *сядзець склаўшы рукі* ‘бяздзейнічаць’.

У стварэнні моўнай карціны свету беларусаў значнае месца займаюць назвы часавых адрэзкаў, у прыватнасці, частак сутак. Так, напрыклад, дзень у традыцыйным народным успрыманні асацыіруецца з працай, вечар і ноч – з адпачынкам. Для гультая ж галоўнае – *абы дзень адбыць*; *абы дзень да вечара* ‘нядбала, без ахвоты рабіць’. Некаторыя фраземы ўказваюць на ступень інтэнсіўнасці і працягласць працы, якую выконвае лодар: *як чарапахы*; *як назаўтра трэба* – гэтыя значыць вельмі марудна, не спяшаючыся рабіць што-небудзь. Сустрэкаюцца ідыёмы, якія характарызуюць якасць выканання таго ці іншага віду работы і манеру паводзін чалавека, які не мае ахвоты да працы: *праз пятае ў дзясяткае*; *сяк-так – накасяк*; *валіць цераз пень-калоду*. У прыведзеных прыкладах адлюстроўваецца народная мудрасць, у якой сцвярджаецца думка пра тое, што праца, зробленая без ахвоты і жадання, не дае якасных вынікаў і не прыносіць маральнага задавальнення.

Асуджэнне людзей, якія доўга вылежваюцца ў пасцелі, рэпрэзентуе наступная фразема: *хварэць на пана* ‘доўга спаць’, у структуры якой лексема-рэпрэзентант *пан* мае адмоўную канатацыю. Гэта можна растлумачыць тым, што ў нашых продкаў замацавалася адмоўнае стаўленне ў часы панскага прыгнёту да паноў, магнатаў – усіх, хто карыстаўся вынікамі чужой працы. У свядомасці простых людзей гультайства стала атрыбутам панства.

Семантычная апазіцыя “працавітасць – гультайства” ў даследаваных фразеалагізмах часта рэпрэзентуецца таксама праз ужыванне лексемы *хлеб*, якая сімвалізуе маральны дастатак у доме: *на ласкавым хлебе быць* ‘знаходзіцца на чым-небудзь утрыманні’. У гэтай фраземе семантызуецца наступная думка: калі ў чалавека няма хлеба – сродкаў для існавання, заробку, то значыць няма і добрабыту, ладу ў хаце.

Праца з’яўляецца надзейным спосабам прызнання чалавека ў грамадстве. Большасць беларусаў лічаць яе першаасновай чалавечага жыцця, што і знайшло выяўленне ў шматлікіх парэміялагічных адзінках беларускай мовы: *без працы жыць – неба капціць*; *работа – не забота*; *забота, калі няма работы*; *работа і корміць і поіць*; *су-*

шыць не работа, а турбота і інш. Яшчэ ў старажытнасці нашы продкі з вялікай адказнасцю ставіліся да працы і бачылі ў ёй сэнс жыцця. У беларусаў здаўна лічылася, што любая праца, за якую бэрэцца, павінна быць выканана добрасумленна: *рабі так, каб сабак не дражніць і людзей не смяшыць; працу палюбіш – чалавекам будзеш; добры касец не шкадуе, што шырокі саганец.*

Працавітасць з’яўляецца і сёння адным з асноўных крытэрыяў чалавечай годнасці, найвышэйшай пахвалою, крыніцай і гарантам матэрыяльнага дабрабыту, гонару, павагі і славы: *хто хоча шчасліва жыць, той працу павінен любіць; дзе справа, там і слава і інш.*

Дабрабыт, парадак і лад у гаспадарцы ў многім залежаў ад працавітасці і руплівасці самога гаспадара. Спрадвеку лічылася, што добрых вынікаў можна дасягнуць толькі прыклаўшы намаганні, дзякуючы мэтанакіраванай і скрупулёзнай працы, упартасці і спрытнасці, знаходлівасці і спрактыкаванасці: *каб зарадзіўся лён, адбывай за паклонам поклон; улетку нагою коп, зімою губою хоп; трэба нахіліцца, каб з ручая напіцца; сама пташка ў рукі не ўскочыць; па дарозе ідучы, грыбоў не назбіраеш; арэх не раскусіш – зерне не з’ясі; не капаўшы студні, вады не піць; без мазаля на руках не будзеш мець хлеба ў зубах.* Як сведчыць апошняе парэмія, цяжкую сялянскую працу ў мінулыя часы сімвалізуе структурны кампанент *мазоль*. Сумленна і старанна выкананая работа семантызуецца ў прымаўцы *шчырая праца – мазалёвая*, дзе асноўную сэнсавую нагрузку нясе прыметнік *мазалёвы*. Чалавек працы, з мазалямі на руках, здаўна выклікаў сімпатыю і павагу з боку іншых, быў “аб’ектам” гонару і пашаны: *таго на кут, у каго мазалі цвярдзейшыя*. Беларусы, якія працавалі многа, з ахвотай, сумленна і старанна, нават у самыя цяжкія часы жылі ў дастатку. “*Хто з работай дружыць, той жыве і не тужыць; хто рана ўстае, таму бог дае*”, – сцвярджае народная мудрасць.

У многіх трапных народных выслоўях выразна рэпрэзентуецца думка, што вынік залежыць яшчэ і ад пачатку працы. Калі чалавек з ахвотай і жаданнем бярэцца за справу, то ён, як правіла, даводзіць пачатае да канца, выканаўшы ўсё старанна і добрасумленна: *добры пачатак – палавіна справы; добры запеў – усяму парадак; ад пачыну залежыць дзела; які пачатак, такі канчатак*. Між тым, некаторыя парэміі даводзяць: *дрэннаму пачатку – дрэнны канец* (параўн. руск. *хороший конец – делу венец*). Беларусы лічаць, што чалавека трэба хваліць не перад тым, як ён пачынае працаваць, а пасля заканчэння працы, калі ўжо добра бачны яе вынікі: *хвалі каня не тады, як запрагаеш, а тады, як выпрагаеш*.

У свядомасці нашага народа матэрыяльны дабрабыт заўсёды асацыіраваўся з прысутнасцю хлеба на стале. Таму невыпадкова, што назоўнік *хлеб* (*луста* у значэнні ‘хлеб’) з’яўляецца даволі

ўжывальным структурным кампанентам як у фразеалагізмах, так і ў прыказках: *хто поле троіць, той хлеб кроіць; на сваім хлебе жывеш, калі хочаш, тады й еш; хто лусту носіць, той есці не просіць* і інш. У аснове прыведзеных парэмій ляжыць архетып хлеба як сімвала жыцця, дабрабыту і матэрыяльнага дастатку. Хлеб абавязкова павінен быць “сваім”, г.зн. заробленым асабістай працай (успомніце словы з Бібліі, звернутыя да першых людзей Адама і Евы: “Хлеб будзеце добываць в поте лица своего”) [94, с.14]. У народнай свядомасці праца звязваецца з хлебам так, як умова з вынікам: *пакуль у гумне цэп, патуль на сталі хлеб* – пакуль чалавек працуе, датуль ён мае сродкі для існавання.

У парэміялагічных адзінках беларускай мовы даволі поўна адлюстравана працоўны вопыт беларускага народа. Асноўным заняткам нашых продкаў, як вядома, было земляробства. Свае гаспадарчыя здольнасці і веды нашы продкі заўсёды імкнуліся перадаць наступным пакаленням. Невыпадкава многія трапныя народныя выслоўі носяць павучальны характар, напрыклад: *кармі жывёлу мукой, дык пойдзе рукой; не зважай на ўраджай, а жыта сей; не сей пшаніцы, калі дзеці ідуць у суніцы; сей авёс у грязь, будзеш князь; хто сее рана, той насенне не губляе; сей ячмень, як загудзіць сляпень; калі суніца чырванее, не сей проса – не пасее; калі запяе ўдод, тады сей боб* і і інш. У прыведзеных прыкладах парэмій ужываюцца назвы традыцыйных земляробчых культур, якія вырошчваліся на Беларусі: авёс, жыта, ячмень, проса, суніцы, боб, што характарызуе беларусаў як добрых і руплівых працаўнікоў-земляробаў. Для селяніна вельмі важным быў вынік яго працы: *увосень і верабей багаты; вясна багата кветкамі, а восень – пірагамі* і інш.

Земляробчы каляндар усходніх славян, у тым ліку і беларусаў, толькі фармальна быў звязаны з царкоўнымі святамі. У аснове яго фарміравання ляжала сялянская праца. Селянін вельмі старанна адносіўся да сваіх палеткаў, шчыраваў, апрацоўваў зямлю, касіў, араў, збіраў ураджай. Таму значную частку складаюць парэміі так званага каляндарнага цыклу, у якіх сустракаюцца назвы розных рэлігійных свят, што адлюстроўвалі працу селяніна на працягу года. Найважнейшымі рэлігійнымі і адначасова земляробчымі святамі спрадвеку лічыліся **Мікола, Юр’я, Купала, Пятро, Ілля, Прачыстая, Пакровы** і інш. Якраз яны і знайшлі даволі шырокае моўнае адлюстраванне ў прыказках і прымаўках: *прыйшоў Мікола, не пытай ні ў кога, бяры сявеньку і сей памаленьку; калі на Юр’е раса, сей грэчку і проса; што зрабіў на Купала, усё прапала; святы Ілля – слаўная жняя; Ілля жніво пачынае, а лета канчае; прайшла Прачыстая – стала поле чыстае; прыйшлі Пакровы – заганяй у хлеў каровы;*

прыішоў Баўтрамей – жыта на зіму сей; прыішоў Багач – кідай рагач, бяры сьвеньку і сей памаленьку.

Трэба адзначыць, што ў выніку зліцця ў народным земляробчым календары элементаў язычніцтва і хрысціянства, некаторыя язычніцкія і хрысціянскія святы адзначаліся ў адзін дзень. Каляды – гэта рэлігійнае зімовае свята дахрысціянскага паходжання. Святкаванне Калядаў звязана з перыядам зімовага сонцастаяння і адпаведна з першым павелічэннем самага кароткага дня ў годзе. У гадавым коле традыцыйных абрадаў свята займала першае месца. З усталяваннем хрысціянства Каляды былі прымеркаваныя да святаў Раства Хрыстова і Вадохрышча. На Беларусі рытуал святкавання Калядаў шчыльна звязаны з народнай святочнай традыцыяй. Для Калядаў характэрныя тры абрадавыя вячэры (куцці): посная (вялікая) спраўлялася перад першым святочным днём; багатая (тоўстая, шчодрая) з мяснымі стравамі – увечар перад Новым годам; посная (галодная, вадзяная) – перад Вадохрышчам. У час свята наладжвалі варажбу, забавы, гульні, а таксама калядаванне. Для беларусаў Каляды і Вялікдзень з’яўляліся асноўнымі каляндарнымі святамі, да якіх кожны гаспадар рыхтаваўся на працягу года: *Калядкі – гаспадарскія парадкі; насталі Калядкі, гаспадарам парадкі; на Каляды – кілбаса, на Вялікадня – сыр, а ўсё чалавек сыт і інш.* Як бачым, у апошняй парэміі згадваюцца прадукты харчавання, якія здабываліся цяжкай сялянскай працай, а таму традыцыйна прысутнічалі ў беларусаў толькі на святочным стале.

Адначасова з Вялікаднём святкаваўся дзень нараджэння язычніцкага бога сонца Ярылы; у дзень святкавання Купалля – старажытнага язычніцкага свята ў гонар летняга сонцастаяння – хрысціяне адзначаюць дзень нараджэння прарока Іаана (Яна) Прадцечы. Ян (Іван, Купала, Купалле) – старажытная абрадавая ўрачыстасць беларусаў, прымеркаваная да летняга сонцастаяння – найвышэйшага росквіту жыватворных сіл зямлі. Свята персаніфікавалася ў вобразе міфічнай істоты Купалы. У выніку пазнейшага напластавання на язычніцкі абрад хрысціянскай традыцыі свята прымеркавалася да дня Раства Іаана Хрысціцеля і ў праваслаўных адзначаецца ў ноч з 6 на 7 ліпеня. Гэта таксама знайшло ўвасабленне ў беларускіх прыказках і прымаўках: *на Купалу чэрці ў вадзе купаюцца; авёс да Яна хварэе, а пасля Яна шалее; на Яна баба п’яна, а на Пятро – у жыцце ядро, дзе Пятро (Пятрок, Пятроў дзень, Пятро) – свята народнага календара ў гонар святых Пятра і Паўла, якое святкуюць 12 ліпеня. Сяляне ўяўлялі іх сваімі памочнікамі ў разнастайных земляробчых занятках летняга перыяду – касьбе, працы на пашы і агародзе, падрыхтоўцы да жніва: пачынай касіць не з Пятра, а калі вырасце трава.*

Народ паважліва ставіўся да традыцыйных свят, няўхільна прытрымліваўся абмежаванняў, звязаных з дакладнымі днямі або датамі. Напрыклад, дні ад 7 і да 19 студзеня паміж Калядамі называлі “крывымі вечарамі”, а вяселлі “воўчымі”, таму вяпчаца ў гэты дзень забаранялася. Селянін не складваў сена ў стог паміж Купаллем і Пятром, бо лічылася, што абавязкова спаліць Пярун. Нельга таксама было пазычаць што-небудзь у нядзелю ці іншыя святочныя дні (асабліва хлеб, соль і запалкі).

Напрыканцы лета ў нашых продкаў пачыналася жніво. Гэты адказны для селяніна час звычайна прыпадаў на пятроўскі і спасаўскі пасты, назвы якіх – *Спасаўка, Пятроўка* – таксама знайшлі адлюстраванне ў трапных народных выслоўях тыпу *Спасаўка – ласаўка, а Пятроўка – галадоўка; старая і ў Пятроўку на печы мерзне; кволае цяля і ў Пятроўку зябне* і інш.

Прымеркаванне святых да дзён гадавога цыкла сваімі каранямі ўзыходзіць да хрысціянства, а да язычніцтва – размеркаванне паміж святымі клопатаў аб надвор’і, здароўі людзей, іх працы. Поўная залежнасць ад прыроды прымусіла земляроба вывучыць навакольны свет, убачыць заканамернасці паміж прыроднымі з’явамі, што прывяло да стварэння пэўных правіл правядзення сельскагаспадарчых работ, прыкмет і тонкіх метэаралагічных назіранняў, якія ўяўляліся асабліва важнымі ў земляробчай дзейнасці. Пра гэта сведчаць шматлікія прыказкі і прымаўкі: *сей лён на Станіслава, вырасце як лава; сей лён на Галену, будзе кашуля на калена; хто на Нупрэя пасее грэч, той будзе бліны печ; Кузьма і Дзям’ян прыйшлі – на сенакос пайшлі; на Барыса за ніву бярыся; на Якуба грэе любя; прыйшоў Мікола – высыпаў мошак з пола; дождж на Марка, дык зямля як скварка; на Мацея зіма слабее; Пахом павее цяплом; Магдалена – вяды на калена* і інш. У структуры кожнай прыказкі ўжываюцца кампаненты-назвы святаў і прысвяткаў, якія рэпрэзентуюць аднасць чалавека з прыродай, яго вопыт і спрактыкаванасць.

Апрача таго, змест асобных парэміялагічных адзінак дае ўяўленне пра сацыяльныя і гістарычныя падзеі, якія адбываліся на Беларусі ў розныя часы. Усе важныя перамены ў жыцці беларусаў, як правіла, былі прымеркаваны да вялікіх святаў і прысвяткаў. Так, Сцяпанаў дзень (9 студзеня), які святкаваўся ў гонар першамучаніка апостала Стэфана, быў адным з асноўных гадавых тэрмінаў для найму парабкаў: *на святога Сцяпана найду другога пана; на святога Сцяпана кожны парабак сабе пан*. У прыведзеных прыказках і прымаўках выражаны практыцызм і паэзія, рэальнасць і філасофія жыцця беларускіх сялян, якія мала лічыліся з афіцыйнымі біяграфічнымі звесткамі святых і праведнікаў. Дзень ушанавання памяці пэўнага святога быў прымеркаваны да паўсядзённага жыцця сялян, якія з улікам гаспадарчай дзейнасці, па-

свойму інтэрпрэтавалі яго імя. Гадавыя святы і прысвяткі ў складзе трапных народных выслоўяў адлюстроўваюць цесную знітаванасць чалавека і прыроды, павагу да Сонца-бацькі і Зямлі-маці. За сімваламі святаў праглядаецца паэзія будзённага жыцця і штодзённых клопатаў нашых продкаў.

Як сведчыць разгледжаны парэміялагічны матэрыял, назвы святаў і прысвяткаў у прыказках і прымаўках з'яўляюцца важнымі носьбітамі нацыянальна-культурнай інфармацыі, бо даюць уяўленне пра традыцыі і абрады беларусаў, іх працоўны вопыт, адлюстроўваюць сістэму рэлігійных поглядаў і вераванняў.

Як адзначалася вышэй, працавітасць – неад'емная рыса характару нашага народа, асноўны сродак яго жыццядзейнасці і матэрыяльнага дабрабыту, а таму і любяць беларусы павучаць маладое пакаленне: *без працы не будзеш есці калачы; без працы няма чаго хлеба шукаці; для здоровага чалавека праца лепшы доктар*. Згодна са стэрэатыпамі самасвядомасці носьбітаў беларускай мовы, толькі сапраўдны працаўнік можа стаць добрым гаспадаром і дасягнуць прыбытку для сваёй сям'і. Калі чалавек працуе старанна, рупліва, то і вынікі яго працы будуць плённымі: *калі вядзецца, дык і на шчэпку прадзецца; дзе ўжон, там і ўмалот*. Вынік працы, несумненна, залежыць ад адносін да яе, таму і вучыць народная мудрасць: *калі вельмі настарацца, усё павінна атрымацца; як дбаеш, так і маеш; калі добра ўзарэш, то і ўраджай збярэш*. Добры гаспадар працуе, аж гай шуміць. Нядбайнага ж чалавека і яго гаспадарку, у якой няма ладу і парадку, характарызуе наступная парэмія: *двор па бор, вароты па балота*. У шматлікіх прыказках і прымаўках беларускай мовы народ выказаў сваё разуменне працы як спосабу стварэння матэрыяльнага дабрабыту: *без запасу чалавек гіне без часу; без солі не смачна, без хлеба не сытна; добра мець адзежыну шытую і хату крытую; нават і мыш у сваю норку цягне корку*.

Структура парэміялагічных адзінак тэматычнага кола “працавітасць” дазваляе вылучыць сярод іх тыя, у якіх асноўным семантычным “цэнтрам” з'яўляюцца асабовыя назоўнікі **гаспадар** і **гаспадыня**. Гэтыя лексемы выступаюць не толькі як назвы асоб, але і як спосаб выяўлення станоўчай ацэнкі, якая даецца ў народзе працавітаму, гаспадарліваму чалавеку: *гаспадар на сваім агародзе раўня ваяводзе; гаспадар ні сцюжы, ні спёкі не байца; калі гаспадар на гнаі ходзіць, тады ў яго хлеб родзіць; работа ў добрага гаспадара заўсёды знойдзецца; у добрай гаспадыні ёсць сала і масла ў скрыні; у добрай гаспадыні і певень штодня яечка знясе; гумно плача без гаспадара, а хата без гаспадыні; вусы белыя, бо стар, рукі чорныя, бо гаспадар*. Словазлучэнне *чорныя рукі* ў структуры апошняй парэміі выступае як сімвал штодзённай цяжкай, карпатлівай працы селяніна на зямлі. Заўважым, што назоўнік **рукі** –

даволі ўжывальны структурны кампанент парэміі, у межах якіх дадзеная лексема выступае ў значэнні асноўнага “інструмента” працы, рэалізуючы патэнцыяльную сему свайго значэння – ‘здольнасць чалавека працаваць, ствараць штосьці’, а значыць, і жыць, карміцца за кошт гэтага: *ногі носяць, а рукі кормяць; рот павінен рукам дзякаваць; пакуль вочы – патуль свет, пакуль рукі – патуль хлеб; праца да рукі – моцныя парукі і інш.*

У парэміялагічным фондзе беларускай мовы сустракаюцца прыказкі і прымаўкі, асноўным кампанентам у якіх выступаюць назвы асоб па характары заняткаў ці прафесійнай дзейнасці. Тлумачыцца гэта, мабыць, тым, што ў народзе заўсёды былі ў пашане сапраўдныя майстры сваёй справы і народныя ўмельцы: *добрая ткаля пры кроснах стагнаць не будзе; у добрага пільшчыка і піла вострая; ці шавец, ці кравец – не стралец, а майстар; рыбака на лодцы пазнаюць.* У некаторых парэміялагічных адзінках семантызуецца думка пра тое, што прафесійныя навыкі дапамогуць чалавеку ў любой складанай сітуацыі: *пчаляр і доктар і ў лесе з голаду не памруць; каб плотніку не сякера і малаток, то ён бы з голаду здох; рыбац дажджу не баіцца; сякерай раз рубане – і рубель у кармане.* Некаторыя парэміі даводзяць нам, што выніковасць і эфектыўнасць любой працы залежаць ад вывучкі і прафесійных здольнасцей чалавека: *якая напрудуха пры кудзелі, такое палатно ў белі; хто добры настух, той і гаспадар добры.* У народзе трывала замацавалася думка пра тое, што сапраўдны гаспадар – гэта той, хто працуе на зямлі, забяспечваючы матэрыяльны дабрабыт сваёй сям’і: *з музыкі ды з млынара не будзе гаспадара.* Як насмешка з няўмекі ці лодара гучыць прыказка *і баран бы касіў, каб хто касу насіў*, якая семантызуе наступнае: не так лёгка выконваць нейкую працу, як пра гэта нехта мяркуе.

Асаблівасцю парэміялагічных адзінак, якія рэпрэзентуюць рысы характару чалавека, з’яўляецца тое, што ў іх часта станоўчае сцвярджаецца праз высмейванне адмоўнага, негатыўнага. Такія адмоўныя рысы характару, як гультайства, лянота і бяздзейнасць, рэпрэзентуюцца ў дастаткова вялікай колькасці не толькі фразеалагізмаў, але і прыказак беларускай мовы з нацыянальна-культурным кампанентам значэння. Так, у трапным народным выслоўі *адзін і пры месяцы робіць, а другі і пры сонцы спіць* праводзіцца супастаўленне чалавека працавітага, дбайнага з лайдаком і гультаём. Беларусы прыкмецілі, што нежаданне гаспадара працаваць якраз і прыводзіць да беднасці, адсутнасці ў сялянскай сям’і дастатку: *калі не намалоціш, дык і не накалоціш; калі ў гумне не малоціцца, то ў хаце калоціцца; хочаш есці калачы, дык не сядзі на пячы.* Пра жанчын, якія не

паспявалі своечасова рабіць неабходную працу па гаспадарцы, казалі так: *людскія жонкі кросны ткуць, а мая Тэжля лён трэпле.*

Парэміі з агульнай семантыкай ‘працоўная дзейнасць чалавека’ нярэдка ўтрымліваюць у сваім структурным складзе назоўнікавы кампанент *бог*, дзякуючы ўжыванню якога рэпрэзентуецца наступная думка: Бог дапамагае таму, хто працуе з жаданнем і ахвотай: *работай, нябожжа, то і бог дапаможа; хто сам дбае, таму бог дапамагае* і інш. У народзе трывала ўмацавалася меркаванне: *хто рана ўстае, у таго хлеба стае; хто рана ў поле вязджае, той поўныя засекі мае.* Час ад світаньня да ўзыходу сонца, а таксама другая палова дня здаўна лічыліся найбольш прыдатнымі для працы. Таму тыя людзі, якія ў гэты час адпачывалі, падвяргаліся асуджэнню: *хто па абедзе аддыша, таго бог за свінню запіша.*

У беларускім парэміялагічным фондзе зафіксавана шмат трапных народных выказаў з сэнсаўтваральным кампанентам-назоўнікам *гультай*: *дзе гультай арэ ды скародзіць, там пустазелле добра родзіць; гультай за работу, а мазоль за руку; гультай і лейцамі рукі змуляе; гультаю ды няўмеку ўсё часу не хапае* і інш. Як у мінулыя часы, так і сёння, каб жыць у дастатку, селяніну трэба шмат працаваць. Гэта пацвярджае наступная прыказка: *каб гультай рабіў, дык бы і дома хлеб быў.* Прадстаўнікі беларускага этнасу ў сваёй большасці негатыўна адносяцца як да чалавека-гультая, так і да гультайства, як праяўлення характару, якое заўсёды лічылася заганай чалавека. Гэта адлюстравалася ў наступных парэміях: *гультайства горш за хваробу; гультайства губіць хазяйства; да работы не мае ахвоты, ляжыць на печы, выграе плечы* і інш.

Асобна трэба сказаць пра прыказкі і прымаўкі, у якіх у якасці структурнага кампанента выступаюць аднакарэнныя лексемны *лянота, лянiвы, лень*: *ад ляноты чакай бяdotы; гультайства і лянота – два сябры, адзін без аднаго жыць не могуць; у лянiвага страху цячэ і печ не пячэ; лянiвы і санлiвы два браткі; лянiвы горшы за бязрукага; лянiвaму ўранку росна, у поўдзень млосна, а ўвечары камары кусаюць; у лeні баляць калені; лeнь жуе чалавека, як іржа жалеза.* Беларусы заўважылі, што залішні сон – гэта марна патрачаны час, якога і так не хапае селяніну, бо праца на зямлі патрабуе поўнай аддачы сіл на працягу ўсяго светлавога дня. Таму невыпадкова, што ў некаторых парэміях, у межах якіх рэпрэзентуецца семантычная апазіцыя “працавітасць – гультайства”, асноўную сэнсавую нагрузку выконваюць словы *спаць, санлiвы, сон*: *і ў працы дрэмле, і на вечарынцы спіць; ён з курамі спаць ідзе; як ляжа спаць, дык забудзецца ўстаць; санлiвага не дабудзішся, лянiвага не дашлешся; за сном і спачыць ня-*

ма калі; за сном і свету не бачыць; кладзеца спаць з курамі, а ўстае са свіннямі; сон на заўтра адлажы, а работу сёння зрабі.

У народным успрыманні беларусаў свята выступае як элемент рэлігійнай абраднасці. У святочныя дні забаранялася працаваць на зямлі, выконваць справы па гаспадарцы. Гэтым часта і карысталіся гультаяватыя людзі, каб апраўдаць сваё нежаданне працаваць: “*Часцей бы святы*”, – кажа гультаяваты. Апрача таго, лянівыя і неахвочыя да працы людзі часта прыкідваюцца хворымі, нямоглымі, скардзяцца на сваё здароўе, каб такім чынам не толькі апраўдаць уласную бяздзейнасць і лайдацтва, але і выклікаць шкадаванне да сябе з боку іншых: *хварэе, хварэе, а прыйдзе нядзеля – няма каго хаваць; хвароба – мігрэнь: есці ахвота, а работаць лень; наш Васіль на работу не сіл, а як клёцкі ў малаку – за чатырох павалаку!*; *на яду мастак, а на працу сяк-так* і інш. У прыказках і прымаўках, якія абазначаюць схільнасць чалавека да бяздзейнасці, ляжаць сітуацыі, якія паказваюць на стэрэатыпную “непрацоўную” позу: іх культурная інтэрпрэтацыя ажыццяўляецца праз суадносіны з адной са стэрэатыпных усталёвак “практычнай філасофіі” народа, паводле якой, *пад ляжачы камень вада не цячэ.*

У асобных парэміялагічных адзінках працавітасць, як станоўчая рыса характару чалавека, выяўляецца праз правядзенне паралеляў паміж пэўнымі дзеяннямі, рэаліямі або праз іх супастаўленне: *есць – пацее, а працуе – мерзне; ранняя птушачка крылькі цярэбіць, а позняя зубкі калупае; ранні зайчык зубкі цярэбіць, а позні вочкі прадзірае; працавітаму лёгка перайсці праз гару, гультаю цяжка наварушыць пальцам.*

Праведзены аналіз этнакультурнай спецыфікі фразем і парэмій, якія рэпрэзентуюць семантычную апазіцыю “працавітасць – гультайства”, дазваляе сцвярджаць, што адна з асноўных рыс характару беларусаў – працавітасць – адлюстроўваецца ў фразеалагічных і парэміялагічных адзінках двума шляхамі: канстатацыяй працы як асноўнага сродку жыццядзейнасці чалавека і высмейваннем гультайства і ляноты. Гультайства ў сістэме маральных каштоўнасцей беларусаў вызначаецца адмоўнай характарыстыкай. Яго рэпрэзентацыя ў фразеалагічных і парэміялагічных адзінках адбываецца шляхам вызначэння негатыўных адносін да чалавека, няздольнага да працы. У трапных народных выслоўях працавітасць семантызуецца часцей шляхам выкарыстання такіх прыёмаў, як супастаўленне і параўнанне, што надае парэміям вобразна-эмацыйнае адценне і павялічвае іх сэнсавую напоўненасць.

4.3 Семантызацыя адмоўных рыс характару

Як сведчаць назіранні за вуснай народнай творчасцю беларусаў, адносіны людзей да такой рысы характару, як **хітрасць**, неадназначныя. Так, напрыклад, у беларускіх народных казках просты мужык выкарыстоўвае гэтую рысу характару ў барацьбе са злом. Народ усхваляе тасама сваіх герояў, якія хітрасцю, кемлівасцю і спрытнасцю перамагаюць дужэйшага па сіле ворага. Сказанае дазваляе гаварыць пра станоўчую канатацыю ў фальклорных жанрах хітрасці, як рысы чалавечага характару, якая праяўляецца ва ўчынках і паводзінах, разлічаных на ўвядзенне каго-небудзь у зман. Між тым, у моўнай карціне свету беларусаў адмоўную канатацыю адзначанай рысы характару вызначаюць такія яе асаблівасці, як жаданне падмануць чалавека, ашукаць яго. Пра гэта і пойдзе размова ніжэй.

Рэпрэзентацыя хітрасці, як адмоўнай псіхалагічнай характарыстыкі чалавека, адбываецца ў фразеалагізмах дзякуючы ўжыванню структурных кампанентаў рознай семантыкі. Так, назоўнік **горб** у моўнай карціне свету беларусаў сімвалізуе цяжкую, непасільную працу, а часам і барацьбу чалавека за сваё існаванне. У спалучэнні з прыметнікам *чужы* адзначаная лексічная адзінка выступае сродкам семантызацыі хітрасці ў структуры наступнай парэміі: *выехаць на чужым гарбе* ‘пры дапамозе хітрыкаў выкруціцца з якога-небудзь становішча за кошт іншага’. У некаторых фразеалагічных адзінках хітрасць рэпрэзентуецца праз назвы частак чалавечага цела: *абводзіць вакол пальца* ‘спрытна, хітра ашукваць, падманваць каго-небудзь’; *бакі забіваць* ‘хітраваць, знарок уводзіць у зман каго-небудзь’. Апрача названых лексічных кампанентаў, для абазначэння хітрасці, падману, няшчырасці ў фраземах выкарыстоўваецца назоўнік **душа**: *кывіць душой* ‘паступаць няшчыра, супраць свайго сумлення, кывадушнічаць’. Назоўнікавы кампанент *душа* як “неіснуючы аналаг” сэрца, у якім, згодна з уяўленнямі рускіх і беларусаў, канцэнтруюцца пачуцці і эмацыянальныя перажыванні чалавека, нараджае вобраз здрадніцтва сваім уласным пачуццям, якія ідуць ад сэрца, і фарміруе значэнне ‘быць двудушным, грэбаваць, не кіравацца ў сваёй дзейнасці сапраўднымі пачуццямі’.

Агульнавядома, што на светапогляд чалавека і яго паводзіны моцнае ўздзеянне аказвае рэлігія і веравызнанне, што і абумовіла выкарыстанне ў фраземах дадзенага тэматычнага кола ў якасці апорнага кампанента назоўніка **Бог**: *браць на бога* ‘дабівацца чаго-небудзь ашуканствам, хітрыкамі’. Даволі часта сустракаюцца сінанімічныя этнафраземы з агульным значэннем ‘паступаць нядобрасумленна, ашукваць, хітраваць, падманваць’, у якіх названая рыса характару семантызуецца дзякуючы выкарыстанню назваў прадметаў побыту: *браць на*

вудачку; назваў адзення і абутку: *абуваць у лапці*; найменняў зброі: *браць на пушку* і інш.

У значнай колькасці фразем, якія даюць характарыстыку хітраму чалавеку, выкарыстоўваецца анімалістычны кампанент: *віляць хвастом* ‘хітраваць, выкручвацца, адвільваць’; *лавіць рыбу ў каламутнай вадзе* ‘з выгадай для сябе выкарыстоўваць чые-небудзь цяжкасці, няўдачы’; *гуляць у ката і мышку* ‘хітраваць, стараючыся падмануць каго-небудзь’; *падышыты лісіцай* ‘вельмі хітры, ілжывы чалавек’; *ад сучкі яйцо ўкрадзе* ‘т.с.’. Як бачым, асобныя метафарычныя мадэлі фразеалагічных адзінак з агульным значэннем ‘хітрасць’ утрымліваюць назвы жывёл, частак іх цела ці дзеянні, уласцівыя жывёлам.

Інтэрпрэтацыя сэнсавага зместу фразеалагічных адзінак, у структуры якіх семантызавана хітрасць, дазваляе канстатаваць, што дадзеная адмоўная рыса характару чалавека выяўляецца ў фраземах з выразнай негатыўнай маркіраванасцю і цесна суадносіцца з такімі спецыфічнымі асаблівасцямі яго паводзін, як падман, ілжывасць, здрадніцтва.

У нацыянальнай карціне свету шчодрых і гасцінных беларусаў заўсёды асуджалася сквапнасць, хцівасць, прагнасць да багацця і нажывы. Асноўнымі структурнымі кампанентамі ў фразеалагізмах, якія рэпрэзентуюць **сквапнасць** як заганныю рысу характару, выступаюць назоўнікі, якія зноў-такі з’яўляюцца назвамі частак чалавечага цела. Так, напрыклад, ва ўсведамленні чалавека семантыка лексемы **горла** пэўным чынам звязана са спажываннем ежы. Сквапны ж чалавек імкнецца з’есці як мага болей, таму і кажуць, што ў яго *горла шырокае* ‘вельмі прагны, хцівы, зайздросны’. Як адзначалася вышэй, галоўным органам успрыняцця чалавекам навакольнага свету з’яўляюцца вочы. Іх асноўная функцыя – бачыць тое, што адбываецца навокал, і данесці інфармацыю да мозга. Сквапны чалавек жадае атрымаць у сваю ўласнасць усё, што бачыць вакол сябе. Гэтую асаблівасць і рэпрэзентуюць ідыёмы з сэнсавызначальным кампанентам **вока**: *вока няпоўнае*; *вока папоўскае*; *жадзён на вока* ‘вельмі сквапны, зайздросны’. Паколькі рукі ў нацыянальнай свядомасці беларусаў выступаюць як сімвал працы і матэрыяльнага дабрабыту, на чым акцэнтавалася ўвага вышэй, зразумелай становіцца семантыка наступных фразем тэматычнай групы “сквапнасць”: *грэць рукі* ‘нажывацца несумленным спосабам’; *заграбаць жар чужымі рукамі* ‘карыстацца плёнам чужой працы’ і інш. У вуснай народнай творчасці беларусаў яшчэ з часоў феадальнага прыгону цяжкую паднявольную працу на карысць паноў сімвалізаваў карак – задняя частка шыі ў чалавека ці жывёлы. З гэтай прычыны невыпадковым з’яўляецца выкарыстанне назоўніка **карак** у фразеалагізме *на чужым карку ў рай ехаць* ‘карыстаючыся плёнам чужой працы, дамагацца сваёй карыслівай мэты’.

Назіральнасць прадстаўнікоў беларускай этнічнай супольнасці за асаблівасцямі паводзін людзей дазволіла выявіць у характары некаторых з іх скапнасць і прагнасць да багацця. Сэнсаўтваральным кампанентам у фраземах з такой семантыкай выступае лексічная адзінка *капейка*, якая сімвалізуе сабой, з аднаго боку, празмерную скупасць, скапнасць чалавека: *дрыжаць над кожнай капейкай*, а другога боку, ашчадлівасць, беражлівасць: *капейка запарыцца* ‘вельмі беражлівы, умее эканоміць’. Наяўнасць грошай у свядомасці беларусаў напрамую асацыіруецца з месцам іх назапашвання і захавання. Часцей за ўсё гэта кішэня ці кашалёк. Менавіта гэтая акалічнасць і вызначала ўжыванне назваў дадзеных рэалій у фразеалагізмах: *набіваць кашалёк*; *набіваць кішэнь* ‘нажывацца (звычайна несумленным шляхам); накопліваць грошы, не пускаючы іх у абарот’.

У сістэме маральных каштоўнасцей беларусаў скапнасць характарызуецца адмоўна, успрымаецца як “цяжкая хвароба”, ад якой амаль нельга пазбавіцца. Адсюль і пайшоў фразеалагізм *хварэць на кішаньковыя сухоты*. Беларусы прыкмецілі, што ў сваім імкненні да назапашвання скапны чалавек не спыняецца ні перад чым, нават тады, калі забірае ў некага апошняе: *абабраць да ніткі*; *у кульгавага кій адабраць*.

Сімвалам дабрабыту, чалавечай годнасці для беларусаў ва ўсе часы выступала зямля. Але геаграфічнае становішча і кліматычныя ўмовы Беларусі не заўсёды спрыялі ўрадлівасці глебы і добраму ўраджаю (дарэчы будзе прыгадаць прыказку *ўраджай вырошчвае не зямля, а неба*). Часта здаралася так, што затрачаныя сілы на яе апрацоўку не прыносілі жаданага выніку, а зямля патрабавала ўсё новых і новых укладанняў. Гэта і паслужыла вобразнай асновай для наступнай фраземы: *зямля ненаежная* ‘вельмі прагны, скупы чалавек’.

Важнае месца ў карціне свету беларусаў займае еднасць чалавека і навакольнага асяроддзя. Прырода жыве па сваіх законах, якім падпарадкавана жыццё людзей. Так, напрыклад, нязменным з’яўляецца тое, што летам ідзе дождж, а зімой – снег. Усё гэта прырода дае чалавеку бясплатна. Вельмі прагны і скупы чалавек не жадае падзяліцца нават гэтым: *зімой снегу не дапросішся*; *снегу леташняга не дапросішся*. Жыццёвым прынцыпам у скапных людзей, якіх, на шчасце, не так і многа сярод беларусаў, з’яўляецца імкненне “падпарадкаваць” сітуацыю свайму ўласнаму “я”: *грэбці пад сябе* ‘з прагнасцю нажывацца на чым-небудзь, захопліваць што-небудзь’.

Беларусы на працягу многіх стагоддзяў жылі вельмі бедна, але ў сваёй большасці заўсёды вызначаліся жаданнем і ўменнем падзяліцца апошнім і дапамагчы таму, хто адчувае ў гэтым патрэбу. Менавіта таму такая рыса характару чалавека, як скапнасць, заўсёды асуджалася ў народзе. Прычым у народнай свядомасці дакладна размяжоўваюцца

паняціі сквапнасці і беражлівасці. Галоўнымі структурнымі кампанентамі прыказак і прымавак, якія семантызуюць сквапнасць, выступаюць лексемы з адмоўным сэнсавым арэолам *скупы, скнара*. Аналіз фактычнага матэрыялу дазваляе гаварыць пра назіральнасць беларусаў, якая і дапамагла так ярка і дакладна вызначыць асаблівасці паводзін сквапнага чалавека. Так, у народзе заўважылі, што скнара гатовы пасварыцца нават за самую дробязную рэч: *скнарыца і за трэску пасварыцца; і за лучыну шукае прычыну; і за шчэпку знойдзе прычэпку*. Апорныя назоўнікавыя кампаненты *трэска, лучына, шчэпка* сімвалізуюць сабой дробязнасць чалавека. Разам з тым, у некаторых прыказках і прымаўках сцвярджаецца думка пра тое, што сквапнасць перашкаджае чалавеку стаць шчаслівым, прыносячы звычайна толькі непрыемнасці: *скупому – вечная згуба*. Больш за тое, беларусы рэзка і негатыўна крытыкуюць скупасць, вызначаюць яе як рысу характару, з якой нельга змірыцца: *скупасць не глупасць*. Сустрэкаюцца прыклады парэмій, калі праводзіцца паралель паміж сквапным і ліхім, нядобрым, злым чалавекам: *у скупого і ліхога заўсёды па абедзе*. Шматвяковыя назіранні паказваюць, што сквапны чалавек, як правіла, ніколі не становіцца багатым, бо такім людзям звычайна ўласціва неапраўданая ашчаднасць, эканомнасць, у выніку чаго даводзіцца плаціць двойчы: *скупому два разы ліха; скупы два разы траціць; скупы хлеба не паесць*. Асобныя трапныя народныя выслоўі, маючы выразны іранічны характар, даволі ярка характарызуюць прагнасць і хцівасць сквапнага чалавека: *такі скнара, што за капейку жабу да Барысава дубцом пагоніць*.

У парэміялагічным фондзе беларускай мовы зафіксаваны прыказкі і прымаўкі, якія вызначаюць суадносіны духоўнага і матэрыяльнага пачаткаў у жыцці беларусаў. Варта адзначыць, што у нашых продкаў духоўны пачатак пераважаў над матэрыяльным: духоўнае яны заўсёды цанілі значна вышэй, а таму вельмі сур'ёзна і патрабавальна адносіліся да маральных прынцыпаў. У сувязі з гэтым даволі выразна выяўляюцца негатыўныя адносіны да чалавека, які матэрыяльны дабрабыт ставіць вышэй за духоўныя каштоўнасці, што і выражаецца праз назоўнікі-назвы грашовых адзінак: *скупому рубель даражэйшы за душу*. Беларусы прыкмецілі, што хцівага і прагнага да нажывы чалавека перавыхаваць нельга, а любая “шчодрасць” з яго боку тлумачыцца жаданнем павялічыць свой матэрыяльны дабрабыт: *адною рукою дае, а дзвюма адбірае*. Структурны кампанент *рука* ў кантэксце прыведзенай парэміі сімвалізуе сродак набыцця матэрыяльнага дабрабыту і нясе ў сабе адмоўную канатацыю. Сімвалам багацця, здабытага падчас несумленным шляхам, дадзеная лексема выступае ў іншых парэміялагічных адзінках: *возьме хоць бы і сучку, абы рубель у*

ручку; да яго не ідзі з голымі рукамі; у чужых руках заўсёды большы кавалак.

Сярод трапных народных выслоўяў часта ўжываюцца тыя, апорным кампанентам у якіх, як і ў фразеалагізмах, выступае назоўнік **вочы**. У прыказках і прымаўках з агульным значэннем сквапнасці вочы параўноўваюцца з пэўным органам ці часткай цела чалавека: *большыя вочы, як горла; трыбух кажэ “годзе”, а вочы – “яшчэ” і інш.* У прыведзеных прыкладах сцвярджаецца думка пра тое, што сквапны чалавек вачамі гатовы захапіць усё, нават тое, што ўжо не можа спажыць. Вядома, што ў працэсе спажывання ежы найперш удзельнічаюць такія органы стрававальнай сістэмы, як рот і горла, якія могуць таксама сімвалізаваць чалавечую сквапнасць і “характарызаваць” з адмоўнага боку хцівага, ненажэрнага чалавека: *вялікая лыжка рот раздзірае; вялікі кусок дзярэ раток; горла шырокае, ды кішка тонкая; горла як прорва, праглыне, што ў рот нападзе.* Сустрэкаюцца парэміялагічныя адзінкі, у якіх рэпрэзентацыя сквапнасці і прагнасці, як адмоўных псіхалагічных характарыстык чалавека, адбываецца дзякуючы дзеяслоўным формам *з’есці, наесціся, даесці, пераесці*, усечанай форме дзеяслова **гам**: *гадка з’есці, шкада кінуць; каб мог, то зямлю з’еў бы; не так шкода што з’еў, як таго, што застанеца; наеўся поп круп, ды жарствы захацеў; не шкадуў, што не даеў, шкадуў пераеўшы; і сам не гам, і другому не дам.* Наяўнасць вялікай колькасці трапных народных выказаў з названымі структурнымі кампанентамі тлумачыцца, мабыць, асаблівасцямі сацыяльна-бытавых умоў існавання беларусаў у мінулыя часы: адным з асноўных штодзённых пытанняў на працягу стагоддзяў для нашых продкаў было тое, як пракарміць сям’ю.

Сярод прыказак і прымавак фіксуюцца моўныя адзінкі, у якіх дадзена рыса характару рэпрэзентуецца шляхам ужывання словазлучэнняў з прыметнікам **чужы**, які выконвае ў іх асноўную сэнсавую нагрузку: *ласы на чужыя каўбасы; на чужое мяса як сабака ласы; на чужы каравай рот не разявай; не лянуецца чужога абедна пачакаць; ці ўсё тое спажыць, што ў чужой клеці ляжыць.* Як паказваюць прыведзеныя прыклады, у сінтагматычныя адносіны з прыметнікам **чужы** ўступаюць пераважна назоўнікі, якія называюць прадукты харчавання ці пабудовы, у якіх яны захоўваюцца. Адзначым, што лексема **чужы** даволі прадуктыўна выкарыстоўваецца ў парэміях, якія рэпрэзентуюць паводзіны людзей, што прывыклі спадзявацца на чужое дабро ці вынік чужой (не сваёй) працы: *чужое ўсё смачней; чужымі рукамі жар заграбаць лёгка (добра) і інш.* Аднак большасць беларусаў выразна ўсведамляе, што спадзявацца на плён працы іншых даволі рызыкаўна: *чужая яечня не вечна; чужы кажух цела не грэе; чужое дабро не грэе, а таму больш надзейна мець сваё,*

асабістае. Асобныя парэміі рэпрэзентуюць чалавечую сквапнасць праз семантычную апазіцыю займеннікаў *мой – твой*: што тваё, то і маё, а што маё – ні-ні. Некаторыя парэміялагічныя адзінкі даводзяць, што беларускі народ да сквапных людзей адносіцца не проста адмоўна, а з пэўнай доляй іроніі і нават шкадавання: *рад бы госцю – хлеба шкода; шэсць аўчын купіўшы на кажух – памарозіў вушы: сёмай пашкадаваў на каўнер*.

Такім чынам, аналіз нацыянальна-культурнага зместу фразеалагізмаў, прыказак і прымавак тэматычнага кола “сквапнасць” дазваляе сцвярджаць наступнае: сквапнасць у сістэме маральных каштоўнасцей беларусаў выступае як адмоўная рыса характару чалавека і супрацьпастаўляецца дабрыні, шчодрасці, гасціннасці. Гэта тлумачыцца асаблівасцямі нацыянальнага характару большасці прадстаўнікоў нашага народа – жаданнем і ўменнем падзяліцца апошнім з тым, хто мае ў гэтым патрэбу.

Фанабэрыстасць – яшчэ адна рыса характару чалавека, якая выклікае негатыўныя адносіны ў беларусаў. У якасці структурных кампанентаў фразеалагічных адзінак, якія рэпрэзентуюць фанабэрыстасць, выступаюць назоўнікі *галава, нос, лоб*: *шастом (крукам) галавы не дастаць* ‘пра вельмі фанабэрлівага чалавека, які зазнаецца, да якога не падступішся’; *кіем (крукам, аршынам, сажнем, фігай, кукішам) носа не дастаць* ‘т. с.’; *без хвігі не да носа*. Назоўнікі-саматызмы *галава, нос, лоб* сімвалізуюць у прыведзеных прыкладах залішнюю самаўпэўненасць чалавека.

“Выканаўцам дзеяння” ў парэміях, якія рэпрэзентуюць фанабэрлівага чалавека, часта выступае фарсун або франт: *фарсун, што і крукам носа не дастаць; фарсуна не адразу пазнаеш; фронт: боты ў рант, галава кручком, нос стручком; фронт наш шляхціц: адну штаніну ў халяву ўлажыў, другую выпусціў дыў любуецца; фронт – са-лам боты вымазаў і скуру з’еў*. Прыведзеныя прыказкі і прымаўкі маюць жартоўны характар. Гэта, на нашу думку, выяўляе ўменне беларусаў з пачуццём гумару адносіцца да тых рыс характару, якія ў працэсе ўзаемаадносін не прыносяць шкоды іншым людзям.

Беларускі народ даволі ярка вызначыў адметнасць у паводзінах і стылі жыцця людзей, якім уласціва фанабэрыстасць, ганарыстасць. Як правіла, такія людзі не вызначаюцца ні матэрыяльным дабрабытам, ні вялікім розумам, а фанабэрыстасць – гэта іх спосаб самавыражэння і самасцвярджэння, які заснаваны, хутчэй, на ўяўным матэрыяльным дабрабыце, чым на рэальным: *багатага і хваслівага не адрозніш; аржаная каша сама сябе хваліць; будзько набудзецца, а хвалько нахваліцца*. Прычым, як паказваюць парэміялагічныя адзінкі адзначанай семантычнай катэгорыі, фанабэрысты чалавек сам стварае, прыдумвае “свой свет”, якога ў сапраўднасці не існуе.

У якасці структурнага кампанента парэміялагічных адзінак з агульнай семантыкай ‘фанабэрыстасць’ можа выступаць назоўнік *свіння*, які сведчыць пра неадпаведнасць духоўнай культуры і паводзін чалавека сацыяльнаму становішчу, якое ён займае: *Ваша благароддзе! Свінні ў агародзе; вось табе і я – войтава свіння*. У даследаваным парэміялагічным матэрыяле маюць месца прыклады, у якіх фанабэрыстасць чалавека рэпрэзентуецца праз супастаўленне птушак – качкі і лебедзя: *колькі качка не мудрыся, а лебедзем не будзеш*, дзе лебедзь сімвалізуе пыхлівага і ганарыстага чалавека. У гэтай парэміі знайшла ўвасабленне народная мудрасць пра тое, што кожны чалавек павінен паводзіць сябе ў адпаведнасці са сваімі здольнасцямі, магчымасцямі і сацыяльным статусам.

У вуснай народнай творчасці беларусаў адным з асноўных з’яўляецца матыў сацыяльнай няроўнасці людзей і адпаведна выяўленне негатыўных адносін да тых, хто лічыць сябе прадстаўнікамі вышэйшага саслоўя і з пагардай адносіцца да простага чалавека. У структуры парэмій гэта рэалізуецца праз апорныя лексемы-рэпрэзентанты *пан, князь* з адмоўнай канатацыяй: *з гразі ды ў князі; і мы з панамі суседзі; відаць пана па халявах*. Нацыянальна-культурная семантыка апошняй прыказкі, якая семантызуе фанабэрлівага чалавека, што імкнецца набыць знешні выгляд і звычкі, уласцівыя пану, тлумачыцца наступнай культурна-гістарычнай акалічнасцю. У старажытныя часы, калі Беларусь уваходзіла ў склад Рэчы Паспалітай (XIV–XVIII стст.), польскія паны абувалі каляровыя саф’янавыя боты, якія пасля даношвалі слугі, прышыўшы да каляровых халяў чорныя кавалкі з грубай скуры, і гэтым самым вылучаліся сярод іншых [гл. 63, с. 51].

Фанабэрыстасць, як адмоўная псіхалагічная характарыстыка чалавека, якая выразна праяўляецца ў яго паводзінах, у структуры некаторых парэміялагічных адзінак семантызуецца шляхам выкарыстання прыёму супрацьпастаўлення: *есць салому, а хвост дугой трымае*. Вобразная аснова падобных народных афарызмаў ствараецца дзякуючы “ўвядзенню” ў парэміялагічны кантэкст назваў адзення і абутку, намінацый расліннага свету і інш: *каўнер шырокі, а пяты голяы; на назе бот рыніць, а ў гаршку трасца кініць; адна нага ў боце, а другая ў лапці*. Як бачна з прыведзеных прыкладаў, у якасці аб’ектаў супрацьпастаўлення выступаюць семантычна несумяшчальныя рэаліі ці паняцці: *каўнер – пяты, бот – трасца*.

У некаторых прыказках і прымаўках семантызавана такая якасць чалавека, як самахвальства або жаданне нешта перабольшыць, “накруціць” сітуацыю прыдуманымі фактамі: *адна сарочка на мне, а другая ў кубле на дне; адным стрэлам сем качак забіў; багаты Цімошка: сабака ды кошка; за грош вантробы, за паўгроша піва –*

будзе на ўсю вёску дзіва; на грош уніўся, а на тры прытварыўся; на тры капейкі піва, а шуму на ўсю вёску; не столькі піва, колькі дзіва. Як паказваюць прыведзеныя прыклады, у асобных парэміях сустракаюцца назоўнікі, якія абазначаюць дробныя грашовыя адзінкі – грош, капейку і інш. І гэта невыпадкова: фанабэрыстым людзям уласціва імкненне з “рэальнага меншага” зрабіць “уяўнае большае”. У структуры асобных прыказак і прымавак сэнсаўтваральнымі кампанентамі выступаюць назоўнікі, што называюць асоб па родзе дзейнасці ці стылі паводзін: *станавога кучара кум; ганарыстай і ў крыніцы вады не будзе чыстай*. Гэтым самым даказваецца, што характар можа накладаць адбітак на прафесійную дзейнасць, а род дзейнасці – на стыль паводзін чалавека. Беларускі народ дае даволі трапную характарыстыку фанабэрлівым дюдзям: *толькі ў рамачкі ўсадзіць; чэсці – не панесці; адзін блін, ды і той на рэшаце; колас, што зярнят не мае, угару лоб задзірае* і адначасова вучыць, папярэдзваючы: *не падымай нос – спатыкнешся*.

4.4 Семантызацыя лёсу чалавека

У моўнай карціне свету нашага народа чалавечае жыццё і яго лёс ўяўляецца **дарогай**. Змяное існаванне чалавека пачынаецца *прыходам на гэты свет* і заканчваецца *адыходам у той свет*. Ужо радзінная абраднасць беларусаў і звязаныя з ёй моўныя выразы прэзентуюць ідэю дарогі ва ўсёй яе шматграннасці. Для здзяйснення жыццёвых мэт, рэалізацыі пэўных задум і самарэалізацыі чалавек ідзе пэўным шляхам, выбіраючы сабе дарогу. Шлях, па якім ён рухаецца на працягу свайго жыцця, семантызуецца ў цэлым комплексе фразеалагізмаў праз лексемы з прасторавым значэннем **шлях** і **дарога** (**дарожка**): *станавіцца на шлях* ‘пачынаць дзейнічаць у якім-небудзь напрамку’; *выходзіць (выйсці) на дарогу* ‘знаходзіць сваё месца ў жыцці, становіцца самастойным’; *выбівацца на сваю дарогу* ‘т.с.’; *ісці (пайсці) дарогай* ‘рабіць так, як хто-небудзь, беручы з каго-небудзь прыклад’; *прабіваць (прабіць) сабе дарогу; працерці, пракладаць (пракладваць) сабе дарогу (шлях)* ‘настойлівымі намаганнямі дабівацца поспехаў у жыцці’; *выводзіць (вывесці) на дарогу* ‘дапамагаць каму-небудзь знайсці сваё месца ў жыцці’; *паказваць (паказаць) дарогу* ‘ўздзейнічаючы на каго-небудзь, дапамагаць яму знайсці сваё прызначэнне ці месца ў жыцці’.

Метафарызацыя жыцця ў выглядзе дарогі ў некаторых фразеалагічных адзінках “узбуўняецца” да ўвасаблення лёсу і будучыні чалавека. На сваім жыццёвым шляху кожны з нас сустракае разнастайныя перашкоды ці спакусы, якія трэба з годнасцю пераадолець і *не збіцца са шляху, не пайсці крывой дарожкай (сцежкай)*.

Фразеалагізм *збівацца з дарогі* мае значэнне ‘пачынаць весці няправільны, заганны лад жыцця, кепска сябе паводзіць’. Аналагічную семантыку маюць і іншыя выразы: *зварочваць з дарогі* ‘змяняць у горшы бок свае паводзіны’; *станавіцца на слізкую дарожку* ‘пачынаць дзейнічаць ненадзейным, небяспечным спосабам’. Ва ўсіх названых моўных адзінках дарога выступае як маральная катэгорыя, арыенцір, якога варта прытрымлівацца. З гэтага бярэ свой пачатак і ўстойлівы выраз *страціць жыццёвыя арыенціры* ‘не бачыць сэнс жыцця, шлях, спосаб ажыццяўлення мэты’. Чалавека можна наставіць на шлях і збіць з яго. Хтосьці ідзе прамой дарогай, а хтосьці абірае крывыя сцежкі. Усё гэта маральныя алегорыі, якія тым не менш паказваюць на сімваліку прамой дарогі як правільна абранай жыццёвай стратэгіі [гл. 30]. Адсюль жа і другое значэнне прыведзенага вышэй фразеалагізма *выводзіць (вывесці) на дарогу* ‘дапамагаць каму-небудзь знайсці, выбраць правільную лінію паводзін’.

У святле сказанага варта адзначыць, што чалавек можа вельмі моцна падвяргацца ўздзеянню іншых людзей, абставін і нават звышнатуральных сіл, якія не зацікаўлены ў тым, каб ён ішоў правільным шляхам або дабіваўся пастаўленых мэт: *збіць з дарогі* ‘ўздзейнічаць на чалавека, схіляць яго да адыходу ад ранейшага, штурхаць на што-небудзь нядобрае’; *станавіцца (стаць) на дарозе*; *станавіцца папярэкам дарогі* ‘знарок перашкаджаць’; *заступаць (заступіць) дарогу* ‘перашкаджаць дзейнасці каго-небудзь’; *перасякерыць дарогу* ‘перашкодзіць камусьці ў пэўнай справе’ і нават *прыбіраць з дарогі* ‘знішчаць каго-небудзь, хто перашкаджае ў дасягненні мэты’. Прататыпам ўстойлівага выразу *перабягаць дарогу* сталі даўнія вераванні пра тое, што калі кошка, заяц або ліса перабягуць дарогу, то чалавеку не пашанцуе або быць бядзе [гл. 30]. Фразеалагічная адзінка *перасякерыць дарогу* ўтрымлівае ў сваёй семантыцы міфалагічныя звесткі пра магчымае зламыснае ўздзеянне на чалавека чараўнікоў, ведзьмаў, а таксама людзей з “дрэнным вокам”, якія, перабегшы перад кім-небудзь дарогу, “перасекшы” яе, маглі аказаць шкодны ўплыў на чалавека. Шкода, розныя непрыемнасці маглі прычыняцца людзям ведзьмарамі іншым чынам: яны перакідалі праз дарогу, скарыстаўшы магічнае заклінанне, востры прадмет (нож або сякеру), каб засячы, перасекчы дарогу. Таму раней існавалі абрады-засцярогі, якія прадугледжвалі ў літаральным сэнсе слова перасякерванне дарогі, якую “секлі” сякераю, каб стварыць перашкоду нячыстай сіле. Як лічыць У.І. Коваль, паходжанне гэтага фразеалагізма “інтэрпрэтуецца з улікам архаічнага антрапэйнага дзеяння – рытуальнага перасячэння сякерай дарогі з мэтай супрацьдзеяння хваробе, эпідэміі, смерці”, а “вытокі міфалагічнай сімвалікі сякеры, – як тлумачыць даследчык, – звязаны з культуам Перуна, абавязковым атрыбутам якога была сякера. Пярун – вярхоўны бог

славянскага язычніцкага пантэона – усведамляўся не толькі як грозны бог нябеснага агню, але і як бажаство, якое абараняе ад нячыстай сілы, забяспечвае ўраджай і пладавітасць жывёлы (праз сувязь маланкі з дажджом)” [гл. 69, с. 107].

Фразеалагізмы з назоўнікамі *дарога* шырока ўжываюцца ў жывой народнай мове для характарыстыкі чалавека, яго жыццядзейнасці і ўмоў жыцця, напрыклад: *араць дарогі* ‘гаварыць або рабіць якое-небудзь глупства’. Узаемаадносіны паміж людзьмі таксама даволі трапна перадаюцца праз метафарызацыю дарогі: *сустрэцца (сысціся) на вузкай дарожцы (сцезцы)* ‘уступаць у непрымірымых супярэчнасці з кім-небудзь, узаемна варагаваць’. Такім чынам, дарога з’яўляецца важным паняццем для чалавечай свядомасці, як індывідуальнай, так і калектыўнай. У фраземах са структурным кампанентам *дарога* рэпрэзентуецца суаднясенне дарогі з жыццём, лёсам, сэнсам чалавечага існавання і творчай самарэалізацыяй чалавека, а таксама правільна абранай жыццёвай стратэгіяй, маральнымі нормама паводзін і іншасветам.

У беларускай мове сустракаюцца іншыя фразеалагічныя адзінкі, якія семантызуюць здольнасць чалавека дасягаць пастаўленай мэты, пераадоўваць перашкоды, ажыццяўляючы свае намеры на практыцы, напрыклад: *трымаць высока сцяг* ‘з годнасцю прадаўжаць і развіваць што-небудзь, падтрымліваючы гонар, рэпутацыю каго-небудзь’; *даваць рады* ‘спраўляцца з кім-ці чым-небудзь’; *праводзіць у жыццё* ‘ажыццяўляць на практыцы, рабіць рэальнасцю’; *прыкласці (прылажыць) рукі* ‘заныцца чым-небудзь, пачаць рабіць штосьці’; *за саломінку ўхапіцца* ‘паспрабаваць выратавацца любым, хоць і ненадзейным спосабам’ і інш. Апошні фразеалагізм з’яўляецца свайго роду “абломкам” прыказкі *хто топіцца – за саломінку ўхапіцца*. Пра людзей, якія мэтанакіравана робяць зло, шкодзяць іншым, рыхтуючы для іх вялікія непрыемнасці, у народзе кажуць, што яны *капаюць яму*. Фразеалагізм мае біблейскае паходжанне: *не капай іншаму яму, сам увалішся ў яе*.

Зразумела, што людзі па-рознаму ставяцца да тых цяжкасцей і выпрабаванняў, якія падсцерагаюць іх на жыццёвым шляху. Адно з пераносяць іх з мужнасцю, не скараючыся абставінам. Другія падпарадкоўваюцца волі лёсу і, як кажуць, плывуць па цячэнні. Трэція ж скардзяцца і наракаюць на жыццёвыя абставіны. Невыпадкова, што ў фразеалагічным фондзе беларускай мовы з даўніх часоў захаваліся ўстойлівыя слоўныя выразы, якія семантызуюць такіх людзей. Так, фразеалагічная адзінка *пець (спяваць) Лазара* ‘скардзіцца на свой лёс, бедаваць, прыкідваючыся няшчасным, старацца расчуліць кагосьці’ ўзыходзіць да адной з евангельскіх прытчаў, якую Ісус расказваў фарысеям. У прытчы гаворыцца пра багацея, які штодзённа наладжваў

піры, і беднага Лазара, які меў прытулак каля варот багацея і марыў пра крошкі з яго стала. Пасля смерці багацей аказаўся ў пекле, а жабрак трапіў у рай. Зазнаўшы пькельныя мукі, багацей маліў Аўраама дазволіць Лазару падаць яму хоць кроплю вады. Але Аўраам у адказ нагадаў таму, што ён ужо атрымаў усё добрае ў сваім жыцці, а Лазар – злое; цяпер жа, наадварот, адзін пацяшаецца, а другі гаруе. У часы панскага прыгнёту на Беларусі ўлюбёнай песняй многіх жабракоў была песня пра беднага Лазара. Вядомы вучоны і фалькларыст XIX ст. Е.Р. Раманаў пісаў: “Лазар Бедны” шырока распаўсюджаны на Беларусі, яго спяваюць не толькі старцы, але і ўсе прыгнечаныя і зняволеныя. Здаецца, беларус не супраць таго “каб бачыць у Бедным Лазары самога сябе”. Заўважым, што гэтая песня склалася на аснове евангельскай прытчы (Лука, 16, 19–25) пра Лазара, які, хворы, пакрыты струпамі, ляжаў каля варот багацея, чакаючы, пакуль яму выкінуць аб’едкі. Тэкст песні і яе жалобны матыў быў скіраваны на тое, каб расчуліць слухачоў, выпрасіць у іх міласціну. Пад выглядам жабракоў часам хадзілі пад вокнамі ці ў людным месцы і спявалі “Лазара” і такія, што прыкідваліся нямымі. Гэта і было падставай для пераасэнсавання свабоднага словазлучэння.

Фразеалагізм *пасыпаць галаву попелам* ‘глыбока смуткаваць, бедаваць з якойсьці прычыны’ ўзнік таксама ў выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння з царкоўнаславянскіх кніг. Як расказваецца ў Бібліі, у старажытных яўрэяў быў звычай выказваць пачуццё гора, распачы не толькі плачам, але і пасыпаннем галавы попелам. Такі звычай, апісаны ў “Іліядзе” Гамера, быў і ў старажытных грэкаў. Ён сімвалізаваў агульную для ўсіх жалобу.

У парэміялагічным фондзе беларускай мовы шырока ўжываюцца народныя афарызмы, у якіх адлюстроўваюцца такія рысы характару беларусаў, як аптымізм, адвага, вытрымка, што ў многім прадвызначаюць ход жыццёвых падзей, **лёс чалавека**, які складваецца незалежна ад яго волі і жадання. Без наяўнасці ў характары гэтых псіхалагічных якасцей няма асобы, няма статусу чалавека, няма павагі да яго з боку іншых.

У нацыянальным характары беларусаў прысутнічаюць дзве семантычна супрацьпастаўленыя псіхалагічныя рысы – **аптымізм** і **песімізм**. Як сведчыць прааналізаваны моўны матэрыял, у колькасных адносінах назіраецца перавага парэмій, якія семантызуюць аптымізм як станоўчую рысу чалавечага характару, што можна растлумачыць пэўнай расстаноўкай прыярытэтаў нашымі землякамі. Беларус найчасцей аддае перавагу духоўнаму над матэрыяльным, усведамляючы, што матэрыяльны дабрабыт чалавека – справа “нажыўная” і найбольш залежыць ад намаганняў самой асобы. А вось “унутраны складнік” індывідуума, яго чалавечыя якасці і здольнасці, асабістая свабода, здароўе, каханне і

іншыя духоўныя каштоўнасці часта непадуладныя чалавеку, бо накіраваныя яму Богам, лёсам, а таму і паніць найперш неабходна тое, што цяжка (ці ўвогуле немагчыма) здабыць самому: *хоць спіна гола, але свая воля; хоць галодны, але свабодны; хоць грошай ні гроша, затое слава хараша; хоць не багаты, але зухаваты.*

У народнай афарыстыцы часта гучыць упэўненасць чалавека ў сябе, шчыльна знітаваная якраз з верай у свае магчымасці і сілы забяспечыць уласныя матэрыяльныя патрэбы: *будзем мы, то будуць і грошы; будзе хлеб, абы зубы; жывы нажыве; абы было каму есці, а будзе што есці; абы пуга, а кабыла будзе; абы даў бог людзям, то і мы здабудзем; абы былі свінні, а мяса нарасце; было б сала, а кубел знойдзеца; была б галава на плячах!; не на бога надзея, а на саміх сябе.* Як бачым, наш зямляк умее радавацца таму, што мае, цэніць ужо здабытае або атрыманае. Тыповы беларус – чалавек кансерватыўны і практычны: ён аддае перавагу старому, добра вядомаму і надзейнаму, не імкнецца забяспечыць сябе чымсьці новым, не маючы ў гэтым патрэбы: *калі бульба ёсць, то мужыку не пост; калі ёсць хлеб і вада, то не бяда; багатыя ці будзем, а галодныя не будзем.* У дадзеных прыкладах ужываецца назва традыцыйнай ежы нашага народа – бульба і хлеб. Спрадвеку лічылася, што калі мае гэта беларус на стале, то ён і яго сям’я не будуць галоднымі.

Прадстаўнік беларускага этнасу заўсёды знаходзіць альтэрнатыву, выйсце са складанай жыццёвай сітуацыі: *калі не нажнём, то назбіраем; калі не намалоцім, то накалоцім; не сілаю, то розумам.* Не губляецца ён таксама, здавалася б, у самых безвыходных сітуацыях. Гэта сведчыць пра выключную кемлівасць і знаходлівасць беларуса, веру ў тое, што безвыходных сітуацый не бывае, што заўсёды пры жаданні можна знайсці спосаб паляпшэння свайго матэрыяльнага дабрабыту, пра што сведчыць наступная парэмія: *замка без ключа не робяць.*

Аптымізм беларускага народа знаходзіць таксама выяўленне яшчэ і ў разуменні таго, што шкадаваннем, смуткам, плачам па страчанаму згубленага не вернеш, а новага не набудзеш: *слязьмі гору не дапаможаш; слязамі няшчасця не адгоніш.* Таму беларусы мяркуюць, што *лепей жартаваць, чымся гаварыць; абы ўмеў танчыць, а гаравець і гора наўчыць.*

Такі аптымізм – гэта і спосаб выжыць, і, відаць, свядомае разуменне таго факта, што смутак і плач – гэта не спосаб пераадолення жыццёвых цяжкасцей і не сэнс жыцця: *каб мужык не пасмяяўся, то з гора зайшоўся б; каб не пацешыўся, то навесіўся б; смех не грэх, а галавы не вешай; пакінь вешаць нос, не дзеля гэтага рос.* Парэміялагічныя адзінкі, створаныя беларусамі ў перыяд панскага прыгнёту, семантызуюць таксама веру ў тое, што ўсё негатыўнае (і ліха, і гора, і бяда) рана ці позна саступіць месца лепшай долі: *будзе і на крапіву мароз; будзе пара –*

будзе трава; калі не маю цяпер, дык буду мець у чацвер; будзе і на нашай вуліцы свята; будзе і на нашай вуліцы кірмаш; прыйдзе, тата, і на нашу вуліцу свята; прыйдзе тая нядзеля, што будзе і маё вяселле; ліха перамелецца, і ўсё добра будзе; не датрымае ліха супраць добра; бяда не на век; бяда бядою, але і добра прычакаем; як ёсць пачатак, будзе і канчатак; гукай – дагукаешся, чакай – дачакаешся; не журыся, тата, будзе й наша свята. Ва ўспрыняцці чалавекам навакольнага асяроддзя пэўную ролю адыгрывае вобраз сонца, якое з даўніх часоў сімвалізавала сабой абаронцу ад злых духаў: *жывы верыць: і яго сонца ўзыдзе ў аконца; узыдзе сонца і ў наша аконца і інш.*

Варта адзначыць, што многія прыказкі і прымаўкі семантызуюць вялікую сілу волі, супрацьстаянне беларускага народа ўсім бедам і няшчасцям, якія падсцерагалі нашых продкаў на працягу гісторыі. Вызначаюцца сваім сэнсавым зместам моўныя адзінкі, якія нясуць у сабе думку пра тое, што чалавек павінен з годнасцю пераносіць усе выпрабаванні, якія сустракаюцца на яго жыццёвым шляху. Беларусы вылучаюцца адэкватным успрыманням гора ці бяды, цвяроза ацэньваючы становішча, разумеюць, што можа быць яшчэ горш: *даўней было складаней; ад напасці не прапасці; адна бяда – не бяда, дзве бяды – паўбяды, але калі трэцюю напаткаеш – вось тады бяду пазнаеш; не ў вадугу ж ад дажджу!; бяда жудзе не дапамога; не бяда, што расце лебяды. У прыказках і прымаўках, структурнымі кампанентамі якіх з’яўляюцца назоўнікі **бяда**, **жуда**, **ліха**, гучыць жыццесцвярджальны сэнс. Вера нашага народа ў лепшае трывалая, шчырая, яна і ёсць падмурак аптымізму. Разам з верай у свае магчымасці пераадолець любыя выпрабаванні і цяжкасці жыцця, дачакацца лепшай будучыні для сябе і сваіх дзяцей аптымізм нашых землякоў мацуецца іх верай у абавязковае дасягненне праўды і справядлівасці на “тым свеце”, дзе кожны атрымае па заслугах: *хто на гэтым свеце паніжоны, на тым будзе павышоны.**

Аптымістычнае стаўленне беларусаў да жыцця замацоўваецца і выяўляецца ў іх паводзінах і рысах нацыянальнага характару, сярод якіх хочацца адзначыць жыццязстойкасць, практычнасць, цяроплівасць, цвярозую разважлівасць, якая дапамагае зрабіць правільны выбар і цаніць ужо набытае або наканаванае Богам. Напрыклад, аддаць перавагу не матэрыяльнаму, якое падчас можна лёгка страціць, а духоўнаму, сутнаснаму; правільна і адэкватна ацаніць тое, што мае практычную вартасць: *мае лапці лазовыя пераносяць твае боты казловыя; мае латы перабудуць чужыя шаты.* Разважлівасць і схільнасць да ўнутранага псіхалагічнага аналізу забяспечвае беларусу не толькі бадзёры настрой і аптымістычны погляд на свет, але і ўменне заўважаць, што жыццё дынамічнае, няўстойлівае, зменлівае, знаходзіцца ў няспынным руху і развіцці. Менавіта таму добрае, тры-

валае, стабільнае ў любы час можа быць перапынена цяжкімі выпрабаваннямі і пакутамі лёсу: *бяда не наведамляе, калі прыйдзе; бяда ходзіць не па лесе, а па людзях; высокі тын абароніць хату ад злодзея, а не ад няшчасця; і праз замкнёныя дзверы бяда ўвойдзе ў хату; на свеце, як у карэце: едзеш-калышаіся, пакуль не вывернешся.*

Вобразная аснова некаторых прыказак і прымавак, якія рэпрэзентуюць лёс чалавека, ствараецца дзякуючы назоўнікам *надзея* і *цярпенне*. Безумоўна, толькі надзея на лепшае і цярпенне, здольнасць чалавека стойка пераносіць жыццёвыя нягоды дазваляе яму выстаяць, не зламацца ў самых складаных жыццёвых сітуацыях: *без надзеі і жыццё не жыццё; спадзявайся на лепшае, а бойся напаткаць горшае; на хатце ёсць цярпенне; цярпі, казак, атаманам будзеш.*

Калі шчаслівую бесклапотнасць няўмольна змяняе паласа цяжкасцей і выпрабаванняў, тады жыццёвы аптымізм – бадзёры і жыццярэадны – можа саступіць месца песімізму. Гэта вытлумачальна і цалкам заканамерна для беларускага народа, выпрабаванні ў жыцці якога праз шматгадовы сацыяльна-палітычны прыгнёт і шматпакутную гісторыю, сацыяльную няроўнасць і несправядлівасць, доўгую адсутнасць дзяржаўнасці і іншыя падобныя да таго рэальныя абставіны існавання нярэдка зацягваліся і станавіліся на пэўны час няўмольнай нормай жыцця. З гэтай прычыны ў мінулыя часы нашым народам была створана вялікая колькасць афарыстычных выслоўяў, у якіх рэпрэзентуецца песімізм як нявер’е ў будучае, схільнасць бачыць ва ўсім толькі адмоўнае. Парэміялагічныя адзінкі з агульным значэннем ‘песімізм’ выяўляюць найперш сацыяльныя праблемы ў грамадстве. Гэта прыказкі і прымаўкі пра праўду і крыўду, долю, бяду, гора, беднасць-нястачу, дзе названыя паняцці часта персаніфікуюцца, выступаюць у якасці жывых істот: *такая доля: багатаму дбаць, а самому ў холадзе і голадзе паміраць; тады перастануць гараваць, як не стане каму панаваць; бяда на бядзе едзе, бядою паганяе; бяда ідзе і другую за руку вядзе; бяда не ходзіць адна, а з дзеткамі; бяда па бядзе як па нітачцы ідзе; бяда ідзе і сем сяціёр з сабой вядзе; бяды, як на кані павезці; адна бяда міне, другая будзе; бяда за бядою, як рыбка за вадой; чалавек адну бяду перабудзе, а дзесяць будзе; ліха адно не бывае – бяду за руку трымае; ліха ідзе і бяду за сабой цягне; едзе ціха – услед ліха, едзе скоро – услед гора; была праўда, ды заржавела; на рукі знойдуцца мукі; жыву сярэдне: дзве торбы па баках, а сам у сярэдзіне; жыццё такое, што жыві і ўсяго бойся; жыццё такое, што не пазайздросціць ніводны сабака; жыццё як у зайца: усе ганяюць; жыве з бядой папалам; і дзяды хапілі бяды, і ўнукі хапілі мукі; дрэнь пчолы, дрэнь і мёд, дрэнь і дзядзька пчалавод; дрэнь трава – дрэнь і сена; хвост выцягнеш – нос увязне, нос выцягнеш – хвост увязне;*

ад Глуска да Кракава – скрозь бяда адзінакава; свет вялікі, а дзецца няма дзе і інш.

Натуральна, што калі бяда ў свядомасці чалавека набывае такі вялікі маштаб, аптымiзм саступае месца песiмiзму: *бяздоннай бочкі не напоўніш; лепш памерці, чым пакутаваць; як кепска жыць, то лепш загінуць*. У мінулым прычынай песiмiстычнага настрою для беларуса станавілася таксама складаная, цяжкая, паднявольная і часам марная праца, якая далёка не заўсёды забяспечвала яму матэрыяльны дабрабыт: *працуеш, працуеш, а пахавацца няма чым; скарэй будзеш гарбаты, чымся багаты; сваёю працаю не пабудуеш палаца*. У вялікай колькасці прыведзеных парэмій гаворыцца пра панаванне крыўды, несправядлівасці і падману ў класавым грамадстве. Тым не менш, беларусы перакананы, што *ўсё мінецца, адна праўда застанецца; праўда верх возьме*. Такім чынам, песiмiстычны настрой у любым выпадку змяняецца аптымiстычным, паколькі разважлівасць дапамагае чалавеку асэнсаваць тыя цяжкасці і выпрабаванні, якія выпадаюць на лёс чалавека. Гора загартоўвае чалавека духоўна, робіць яго псіхалагічна больш моцным і ўстойлівым, вучыць цаніць хвіліны шчасця і спачуваць іншым у бядзе: *хто не бачыў гора, таму і шчасце не прынясе радасці; хто ніколі не перажыў няшчасця, той і шчасця не ацэніць; хто хлябнуў свае бяды, той і чужую разумее*. Змірыцца з жыццёвымі выпрабаваннямі і пакутамі дапамагае таксама разуменне іх наканаванасці лёсам, доляй, з якімі чалавеку не варта мерацца сілаю: *хоць мы ў свет, наша доля ўслед; што каму на раду напісана, таго не мінеш; без долі – усюды нядоля; доля ўсюды знойдзе: яе і канём не аб'едзеш*.

Такім чынам, рэпрэзентацыя традыцыйнай народнай культуры, нацыянальнай карціны свету беларускага народа праз семантычную апазіцыю “аптымiзм – песiмiзм” у значэнні парэміялагічных адзінак дазваляе зрабіць вывад аб перавазе ў беларускім нацыянальным характары аптымiзму як станоўчай рысы характару чалавека.

У народным разуменні беларусаў адной з вызначальных характарыстык лёсу чалавека лічыцца **шчасце**. Згодна з лексікаграфічнымі крыніцамі, лексема *шчасце* ў беларускай мове мае некалькі значэнняў і з'яўляецца адным з найбольш паказальных і семантычна ёмістых. Шчасце – гэта 1) стан поўнай задаволенасці жыццём, пачуццё найвялікшай радасці, задавальнення; 2) удача, поспех у чым-небудзь; 3) лёс, доля [гл. 138, 5, с. 417]. Пачуццё шчасця – гэта адчуванне ўнутранай гармоніі, якая ўзнікае ў выніку ўзаемадзеяння чалавека з навакольным асяроддзем і іншымі людзьмі. Таму чым больш задавальнення атрымлівае чалавек ад жыцця, тым больш ён адчувае сябе шчаслівым.

Як сведчыць даследаванне спецыфікі паняцця *шчасце* са значэннем ‘лёс, доля’ ў парэміялагічных адзінках, гэтае пачуццё з’яўляецца даволі характэрным для беларусаў. Яно ілюструе разуменне ў народнай свядомасці таго, наколькі паспяхова складваецца лёс чалавека, яго задаволенасць жыццём і інш. У моўнай карціне свету нашага народа погляды на шчасце амбівалентныя. З аднаго боку, беларусы маюць падставы меркаваць, што *калі няма шчасця звання, то не будзе да змяркання*. З другога ж боку, у народзе замацавалася думка адносна таго, што шчасце можа мець зменлівы, пераходны характар: *шчасце і трасца – пераходныя сваці; шчасце пераходам жыве*. Дадзеныя парэміялагічныя адзінкі даюць падставу сцвярджаць, што лёс чалавека на можа быць выключна ўдалым, шчаслівым ці нешчаслівым, бо шчасце на жыццёвым шляху не бывае пастаянным, яно ўяўляецца як зменлівая катэгорыя. Чалавек павінен імкнуцца да таго, каб “затрымаць” шчасце ў сваіх руках, бо ў народзе прыкмецілі, што *хутчэй шчасце згубіць, як знайсці*. Аднак дасягнуць шчасця, поўнага задавальнення жыццём – справа нялёгка: *бог дасць, але ў хлеў не загоніць; шчасце не цукерка: у рукі не возьмеш; шчасце не конь – у аглоблі не запражэш* і інш.

Вобразная сістэма многіх трапных народных выслоўяў заснавана на параўнанні шчасця і гора, якія знаходзяцца ў семантычнай апазіцыі паміж сабой. Асаблівасць сэнсавага нападунення такіх прыказак і прымавак у тым, што яны паказваюць хуткапыннасць, імгненнасць шчасця ў параўнанні з горам ці бядой: *радасць кароткая, як ноч у сенакос; гора доўгае, як дзень у пятроўку*; і інш. Шчасце і гора заўсёды змяняюць адно аднаго: *атрута бывае салодкай; адны вочы і плачуць, і смяюцца*.

Заўважым, што ў народнай свядомасці беларусаў шчаслівы лёс чалавека не знаходзіцца ў непасрэднай залежнасці ад знешняй прыгажосці ці багацця або матэрыяльнага дастатку: *шчасце як да каго: іншы і бедны, але шчаслівы, а іншы і багаты, а шчасця не бачыць; не радзіся красны, а радзіся шчасны; як красату дзялілі, дык спала, а як шчасце дзялілі, дык устала; у каросце радзіўся – шчасліў будзець*. Некаторыя парэміялагічныя адзінкі семантызуюць пачуццё зайздрасці да больш шчаслівых і паспяховых людзей з боку іншых: *чужая доля пад бок коле, чужое шчасце ў вочы коле*. Сустрэкаюцца прыказкі і прымаўкі, якія, нягледзячы на тое, што рэпрэзентуюць пачуццё шчасця як адчуванне задаволенасці жыццём, нясуць у сабе адмоўную канатацыю. Так, у іх сцвярджаецца, што, перапоўнены шчасцем, чалавек не заўсёды можа разумна паводзіць сябе ў розных сітуацыях: *шчасце розум адбірае*. Асобна вылучаецца група парэмій з назоўнікавым кампанентам *дурань*: *за дурным шчасце бяжыць; за дурнямі бог*, якія ак-

цэнтуюць увагу на тым, што шчасце ў жыцці, на жаль, нярэдка спадарожнічае неразумнаму чалавеку.

Такім чынам, разгледжаны парэміялагічны матэрыял дазваляе канстатаваць, што паняцце *шчасце* ў прыказках і прымаўках беларускай мовы асацыіруецца з паняццямі *лёс, доля, жыццёвы шлях*, дзякуючы чаму, можна рэканструяваць і ў пэўнай ступені аднавіць свет каштоўнасных арыенціраў, у прасторы якіх жыве беларус раней і якімі ён кіруецца ў штодзённым жыцці сёння.

Вывады

Нацыянальна-культурны кампанент мовы, які даследаваны на матэрыяле фразеалагічных і парэміялагічных адзінак пра характар і лёс чалавека, дапамагае не толькі вызначыць спектр уласцівых беларусам псіхалагічных адзнак, рыс характару, якія ўплываюць на лёс чалавека, але і прэзентуе духоўныя каштоўнасці і арыенціры нашых продкаў, адлюстроўвае іх традыцыйнае мысленне, якое абумоўлена этнакультурным светабачаннем і ментальнымі асаблівасцямі.

Фраземы і парэміі, якія рэпрэзентуюць чалавечы характар і лёс, з'яўляюцца каштоўным матэрыялам для даследавання спецыфікі адлюстравання вобраза чалавека ў моўнай карціне свету беларусаў. Праз структуру фразеалагічных і парэміялагічных адзінак беларускай мовы выразна семантызуюцца як станоўчыя (працавітасць, адвага, смеласць, аптымізм), так і адмоўныя рысы характару чалавека (гультайства, лягота, хітрасць, скавпанасць, фанабэрыстасць).

Найбольш шырокім дыяпазінам значэння валодаюць фраземы і парэміі, у якіх рэпрэзентуюцца семантычныя апазіцыі “працавітасць – гультайства” і “аптымізм – песімізм”. Пераважная большасць даследаваных устойлівых спалучэнняў слоў і трапных народных выслоўяў характарызуе ўласцівыя беларусам тыя ці іншыя рысы характару, але непасрэдна не называе іх. Асноўнымі кампанентамі, якія “працуюць” на выяўленне і характарыстыку рыс характару чалавека, з'яўляюцца саматызмы і фаўністычныя найменні. Этнакультурная спецыфіка даследаванага моўнага матэрыялу паказвае, што розум, працавітасць, аптымізм у свядомасці беларусаў з'яўляюцца станоўчымі псіхічнымі і маральнымі катэгорыямі, а таму дабратворна ўплываюць на лёс чалавека.

РАЗДЕЛ V ЭТНАКУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА МАРАЛЬНА-ЭТЫЧНЫХ ПАВОДЗІН ЧАЛАВЕКА

Фразеалагічныя і парэміялагічныя адзінкі ўвабралі ў сябе ўсе аспекты жыцця і дзейнасці чалавека, у тым ліку і маральна-этычныя нормы яго паводзін. Паводле “Кароткага псіхалагічнага слоўніка”, паводзіны – гэта “дзейнасць, якая мае прыродныя перадумовы, але ў сваёй аснове сацыяльна абумоўленыя, апасродкаваныя мовай і іншымі знакава-сэнсавымі сістэмамі, тыповай формай якіх з’яўляецца праца, а атрыбутам – зносіны” [77, с. 113].

5.1 Станоўчы аспект маральна-этычных паводзін

Дабро і зло – фундаментальныя маральна-этычныя катэгорыі ў свядомасці людзей, ад зместу якіх залежаць усе нашы іншыя этычныя ўяўленні. Няма ў свеце грамадства, якое не прадвызначыла б сістэму поглядаў на дабро і зло, не заклікала б рабіць добрыя ўчынкі і выкараняць зло. Згодна з Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы, **дабро** – гэта 1) ‘усё добрае, станоўчае’; 2) ‘добрыя справы, учынкі’ [гл. 138, 2, с. 107]. У моўнай карціне свету беларусаў дабро і зло – гэта тое, што Бог дае за высокія ці нізкія маральныя якасці і ўчынкі чалавека. У значнай колькасці парэмій беларускай мовы выяўленне дабра, як маральнай катэгорыі, адбываецца з дапамогай лексем-рэпрэзентанта **Бог**: *бог даў дабро, бог і ўзяў яго; багацце ад бога, беднасць ад бяды*. Варта адзначыць, што беларусы як у мінулыя стагоддзі, так і сёння адносяцца да Бога з вялікай павагай і пашанаю, спадзеючыся ў цяжкіх і складаных сітуацыях на яго дапамогу. Аднак і ў былыя часы такія погляды не насілі характару “сляпой” веры ў поўную справядлівасць і ўсемагутнасць Усявышняга. Думкі пра пэўную несправядлівасць Божай ласкі рэпрэзентуюць наступныя парэміі: *не роўна бог дзеліць; божая ласка не дасць нам ні хлеба, ні мяска*. Асобна вылучаецца група трапных народных выразаў з назоўнікавым кампанентам **дурань**: *за дурнямі бог, якія акцэнтуюць увагу на тым, што Бог літасцівы, а таму даволі часта “дапамагае” неразумнаму чалавеку, які пакрыўджаны лёсам*.

Важнае месца ў нацыянальнай карціне свету беларусаў займае ўяўленне пра дабро як багацце і найвышэйшую адзнаку дабрабыту. У асобных прыказках і прымаўках названае ўяўленне рэпрэзентуецца з дапамогай назоўніка-заоніма **сабака**: *мужык багаты – яму добра, сабака кудлаты – яму цёпла*. Між іншым, у многіх народаў свету, у

тым ліку і ва ўсходніх славян, сабака надзяляўся ўласцівасцю адрозніваць добрых людзей ад злых: на добрага і прыстойнага чалавека сабака не будзе брахаць. Аднак трэба адзначыць, што прадстаўнікі беларускага этнасу ў сваёй большасці аддаюць прыярытэт духоўным каштоўнасцям і маральнай чысціні чалавека, а не матэрыяльнаму дабрабыту, што і знайшло адлюстраванне ў наступных прыказках і прымаўках: *за багаццем пагонішся – добра не будзе; добрая слава даражэйшая за багацце.*

Аналіз даследаванага парэміялагічнага матэрыялу прыводзіць да высновы, што значная колькасць прыказак і прымавак, якія рэпрэзентуюць паняцце *добра*, сцвярджаюць, што добра не ўзнікае само па сабе, а ствараецца чалавекам, яго намаганнямі, карпатлівай працай: *добраю траву чалавек сее, а ліхая чорт ведае адкуль бярэцца; добра нараджае толькі добра.* У беларускай парэміялогіі дадзена маральна-этычная катэгорыя найбольш яскрава і поўна рэпрэзентуецца праз семантычную апазіцыю лексем *добра – зло (ліха, бяда, гора), добрае – благое: добра помніцца меней, як зло; добрае доўга помніцца, а благое яшчэ даўжэй.*

Маральныя каштоўнасці нашага народа, як вядома, фарміраваліся на працягу стагоддзяў. У моўнай карціне свету беларусаў добра, як маральнае паняцце, дастаткова выразна выяўляе свой змест ва ўяўленні беларусаў пра *сям’ю*, як адну з асноўных і найбольш значымых у жыцці чалавека каштоўнасцей. Як заўважае Ж.Я. Белакурская, “мацярынства ахоплівае эмацыянальную, псіхалагічную і бытавую сферы, а бацькоўства – грамадскую. Права бацькі мела ў вачах грамадства большую значнасць, чым хатнія заняткі маці” [14, с. 27], што і рэпрэзентуецца ў наступных парэміях: *хлеба не станець – бацька дастанець або скрабло цвёрдае, а конь яго любіць – бацькава цвёрдае слова дзетак быць людзьмі вучыць.* Бацька звычайна больш стрыманы ў адносінах да дзяцей, знешнім праяўленні сваіх пачуццяў да іх: *бацькава дараванне на сняданне, а маткіна на абед.* Прыярытэтным у сямейным выхаванні беларусаў спрадвеку лічылася не фізічнае ўздзеянне ці пакаранне, а цвёрдае, павучальнае бацькоўскае слова, якое накіроўвае чалавека на правільны жыццёвы шлях: *не біце вяроўкамі, навучайце гаворкамі; не біце дубцамі, навучайце слаўцамі і інш.*

Адметнай рысай паводзін беларусаў у традыцыйнай сямейнай культуры выступае павага да старэйшых, у тым ліку і да бацькоў, што сцвярджала сямейнае і грамадскае добраўпарадкаванне. Паводле народнай традыцыі беларусаў, спрадвеку лічылася, што дзеці павінны павважаць, слухаць бацькоў, не абмяркоўваючы іх патрабаванняў: *калі не слухаеш бацькоў, паслухаеш сабакае скуры; хто бацькоў не слухае, той у пальцы дзьмухае; трэба, каб і малое ведала, каму казаць “ты”,*

а каму “вы”. Менавіта таму большасць прыказак і прымавак, якія рэпрэзентуюць у сваім змесце ўзаемаадносіны ў сям’і, валодаюць станоўчай канатацыяй і носяць павучальны характар: *бацькоў любі і старэйшых паважай; падсадзі на печ дзядулю, і цябе ўнукі падсадыць*. Сустрэкаюцца і такія трапныя народныя выслоўі, у якіх дзецям, якія зневажаюць сваіх бацькоў ці, што яшчэ горш, б’юць іх, пасылаюцца праклёны: *хай таму дзіцятку язык адваліцца, што на людзях бацьку няславіць; сохні тая рука, што на бацьку падымаецца і інш.*

У парэміялагічным фондзе беларускай мовы сустракаецца значная колькасць народных афарызмаў, якія семантызуюць наступную думку: дзеці, выхоўваючыся ў сям’і, пераймаюць асноўныя рысы характару, сферу захапленняў і стыль паводзін сваіх бацькоў, у тым ліку заганы і розныя недахопы, напрыклад: *які куст, такі і адростак; якое карэнне, такое і насенне; калі бацька рыбак, то і сын глядзіць на вадку; бацька быў стралок, а я яго сыноч; і мой бацька такі маўся, і я ў яго ўдаўся; якая мая мама, такая я і сама; ад кривога дрэва не бывае прамога ценю і інш.*

Спрадвеку лічылася, што за выхаванне сына ў сям’і адказвае бацька, які павінен быць прыкладам для свайго дзіцяці, бо *які дуб, такі і тын, які бацька, такі і сын; якое дрэва, такі клін, які бацька, такі сын*. За выхаванне дачкі, паводле сямейных традыцый, была ў адказе маці. Таму невыпадкова, калі “жыццёвых вышынь” дасягаў сын – гонар і слава была бацьку. Калі ж у жыцці пашаны дабівалася дачка – у гэтым, лічылася, была найперш заслуга маці: *дзе сынам лава, там бацьку слава, дзе дочкам лава, там матцы слава*.

У прыказках дадзенага семантычнага тыпу адлюстраваліся жыццёвы вопыт беларусаў: *дзіця трэба год качаць, як яечка, і пяць гадоў пасціць, як авечку; дваццаць тры – замуж пры, бо ў дваццаць пяць хлопцы спяць; калі мінула дваццаць пяць – дык дома сядзь, бо пасля дваццаці пяці гадоў, як правіла, дзяўчыну ўжо не бралі замуж*. Непасрэднае дачыненне да сямейнай – вясельнай і радзіннай – абраднасці маюць прыказкі тыпу *вяселле – чортава прыселле, а хрэсьбінкі, рады – дай божа, кожныя гады; казалла качарга гуляць да чацвярга – калі нават у чацвер вяселле не разыходзілася, то гаспадару даводзілася разганяць яго качаргой*.

У кожнага народа існуе свой маральны ідэал чалавека, своеасаблівы кодэкс – сукупнасць патрабаванняў, правіл і нормаў паводзін паміж людзьмі. У моўнай карціне свету беларусаў паняцце *дабро* са значэннем ‘усё добрае, станоўчае’ даволі выразна рэпрэзентуецца праз маральна-этычныя катэгорыі “дабрыня” і “шчырасць”. **Дабрыня** – гэта спагадлівасць і душэўная прыхільнасць да людзей, імкненне рабіць усё добрае для іншых. Дабрыні нельга навучыць, бо яна павінна “ісці ад сэрца”: *добры чалавек і камара не заб’е*. Дабрыня

прыносіць радасць і самому чалавеку. Мець добрае сэрца – гэта значыць адносіцца да іншых прыхільна, з любоўю, з радасцю, бачыць у людзях толькі станоўчае. У наступным прыкладзе даецца парада, якая рэгламентуе паводзіны чалавека: *трэба з людзьмі па-людску жыць*.

Добрыя людзі заўсёды былі ў пашане: *дзеля добрага чалавека – пшанічны каравай, а для злыдня – костка ў горла*. Разам з тым, народная мудрасць канстатуе, што добры чалавек заўсёды паводзіць сябе сціпла, стараючыся не ствараць іншым людзям праблем ці нейкіх клопатаў: *добраму чалавеку добра і ў запечку, а ліхаце кепска і на куце*. Прыказка не той *наперадзе, хто абагнаў, а той наперадзе, што за сабою цягне* семантызуе думку пра тое, што “быць першым” у жыцці не самае галоўнае, заўсёды неабходна “ўмець бачыць” тых, хто вакол цябе, і дапамагчы ім пры неабходнасці ў цяжкую хвіліну.

Шчырасць – адна з праяў сумленнасці і праўдзівасці, гэта свайго роду “адкрытасць” чалавека для іншых. Гэта адсутнасць супярэчнасцей паміж рэальнымі пачуццямі і намерамі ў дачыненні да іншага чалавека (або групы людзей) і тым, як гэтыя пачуцці і намеры выяўляюцца вербальна. Беларусамі шчырасць заўсёды расцэнвалася як станоўчая якасць у характары чалавека, нягледзячы на тое, што гэта ў нейкай ступені супярэчыць нормам этыкету, якія абмяжоўваюць выказванне “ў вочы” пэўных негатыўных характарыстык, што могуць быць крыўднымі ці абразлівымі з пункту гледжання суразмоўцы: *дзе этыкету многа, там шчырасці мала*.

У мінулыя часы простага чалавека з народа мала цікавілі этыкетныя рэгламентацыі. Галоўным для яго было – паводзіць сябе натуральна, без прытворства, быць адкрытым і прамым у зносінах з іншымі. У народзе лічылася, што *шчыраму і бог дапамагае*. Людзі заўсёды верылі ў тое, што Бог аказвае дапамогу сумленным і шчырым людзям, якія нясуць у сваёй душы светлыя і чыстыя пачуцці і памкненні. Быць шчырым – значыць мець высакароднае і “вялікае” сэрца, якое адчувае і перажывае ў першую чаргу не за сябе, а за іншых людзей: *шчыраму сэрцу і чужая болька баліць*. Шчыры і сумленны чалавек заўсёды дапаможа іншаму ў любых жыццёвых сітуацыях. Шчырасць – гэта такая маральная якасць чалавека, якая характарызуецца праўдзівасцю: *не чын наважаюць, а чалавека на яго праўдзе*.

Як адзначалася вышэй, адной з вызначальных рыс беларусаў з’яўляецца шчодрасць і **гасціннасць**: *наша хата гасцямі багата; госць лавы не праседзіць; прымі падарожнага – сам у дарозе будзеш*. Як адзначае У. Караткевіч у нарысе “Зямля пад белымі крыламі”, “госць у хаце – Бог у хаце” – і ганьба таму дому, дзе не зрабяць усяго, нават немагчымага, каб госць быў задаволены” [66, с. 69].

У міфапаэтычнай мадэлі свету, дзе выяўляецца бінарная супрацьлегласць *свой – чужы*, госць – гэта прадстаўнік “іншага” свету,

які знаходзіцца за парогам хаты, у якую ён завітаў. Л. Станкевіч адзначае, што, “дзякуючы рытуалізаваным формам абмену падарункамі, частаванням, “чужы” ператвараецца ў “госця” – аб’ект сакралізацыі і шанавання [135, с. 158]. А таму прыход госця да гаспадара ў хату ўспрымаецца як радасная падзея. У многіх народных афарызмах беларусаў семантызуецца думка, што прыход запрошанага госця – вялікая радасць для гаспадароў, своеасаблівы знак павягі да іх, што і рэпрэзентуецца праз параўнанне назоўнікаў *госць – радасць: госць на парог – радасць у хату*. Сярод даследаванага моўнага матэрыялу асобна вылучаюцца парэміі, якія рэпрэзентуюць гасціннасць з дапамогай параўнання *госць – Бог: госць у дом – бог у дом*. Так, беларусы вельмі шчыра і радасна вітаюць прыход гасцей, бо прымаць у сваёй хаце госця спрадвеку было вялікім гонарам: *для дарагога госця вароты насцеж*.

У. Караткевіч лічыў, што галоўнае ў беларускім характары – “гасціннасць добрага да добрых”, прычым гэтая рыса беларусаў іншым разам можа быць і “досыць цяжкая для госця” [15, с. 107]. Сярод парэміялагічных адзінак беларускай мовы, у якіх семантызуецца гасціннасць, як рыса характару і адначасова вызначальная прыкмета маральна-этычных паводзін чалавека, вызначаюцца тыя, у якіх асноўным сэнсаўтваральным кампанентам выступаюць асабовыя назвы *гаспадар* і *гаспадыня*. У прыказках і прымаўках канкрэтна размяжоўваюцца функцыянальныя ролі мужчыны і жанчыны па вядзенні гаспадаркі (на гэта ўжо звярталася ўвага вышэй). У беларусаў здаўна лічылася, што мужчына павінен працаваць на полі, выконваць самую цяжкую фізічную працу. Жанчына ж традыцыйна выконвала абавязкі па вядзенні хатняй гаспадаркі, падтрымлівала парадак у хаце, выхоўвала дзяцей. У народзе таксама лічаць, што менавіта гаспадыня адказвае за частаванне госця: *добрая гаспадыня і падносіць, і, каб пілі-елі, напросіць*. З прыездам гасцей менавіта ў гаспадыні з’яўляецца “лішняя” праца, звязаная з клопатам пра тых, хто завітаў у хату. У пэўнай колькасці даследаваных парэміялагічных адзінак утрымліваецца думка, што госць – гэта ў нейкай ступені лішні клопат для гаспадароў: *госць як госць, а валакіты досць*, бо, калі госці раз’язджаюцца, у гаспадароў становіцца менш клопатаў: *гаспадыні лягчэй становіцца, як госці адвітваюцца* (параўн. руск.: *гостю дважды рады: когда приходит и когда уходит*).

У парэміялагічным фондзе беларускай мовы маюць месца трапныя народныя выслоўі, сэнсаўтваральным кампанентам у якіх выступае лексема *душа*. Паколькі душа лічыцца аналагам сэрца, у якім, згодна з уяўленнямі рускіх і беларусаў, канцэнтруюцца пачуцці і эмацыянальныя перажыванні чалавека (пра гэта ішла гаворка вышэй), невыпадкова ў прыказках і прымаўках сцвярджаецца думка, што да

“бяздушнага” чалавека ніколі не прыйдуць госці: *хто душы не мае, у таго гасцей не бывае.*

У мінулыя часы беларусы, як адзначалася вышэй, жылі бедна, але, нягледзячы на гэта, заўсёды характарызуваліся жаданнем і ўменнем падзяліцца апошнім, шчырасцю і прыязнасцю да гасцей. У сувязі з гэтым было вельмі важна пачаставаць госця так, каб ён застаўся задаволеным. Пры гэтым гаспадары імкнуліся пачаставаць лепшым, што ёсць у хаце: *падай на стол тое, што маеш, а там як знаеш; госця вясною частуюць мядком, а ўвосень – малачком.* Калі прымалі гасцей, то прасілі іх паблажліва аднесціся да таго, што маюць і чым сардэчна дзеляцца з імі: *чым хата багата, тым і рада; хоць я не багаты, а гасцям рады.* У частаванне традыцыйна ўваходзіла і гарэлка: *гасцю чарачку, а сабе парачку.* Некаторыя парэміялагічныя адзінкі дадзенага тэматычнага кола высмейваюць такую рысу характару некаторых гаспадароў, як сквапнасць: *як госць за парог – дык ён за пірог; рад бы госцю – хлеба шкада; да скупога ў госці ідзі, то сваё ў каробцы нясі.* У двух апошніх прыкладах названую адмоўную рысу характару семантызуюць словы *шкада* і *скупы*.

У парэміялагічным фондзе беларускай мовы маюць месца прыклады, якія рэгламентуюць адносіны гаспадароў да таго, хто запрошаны у госці. Гэта рэпрэзентуюць наступныя прыказкі і прымаўкі: *госцю трэба дараваць, а гаспадару намаўчаць.* Для чалавека, які прыйшоў у госці, у народзе таксама існуюць прадпісанні паводзін, якія семантызуюцца ў наступных прыказках: *госць як нявольнік: ляжа, хоць і ў пярэну паложачь.* У прыведзеным вышэй прыкладзе госць параўноўваецца ў нейкай ступені з нявольнікам. У моўнай свядомасці беларусаў існуе меркаванне, што госць павінен з павагай адносіцца да гаспадароў: *госць не дзьміся: еш, што ў місе.* Паводзіны госця за сталом рэгламентуюцца ў парэміях з дапамогай семантычнай апазіцыі лексем *астатні – першы*: *у гасцінах за яду астатні прымайся, а першы пераставай.*

У даследаваным моўным матэрыяле маюць месца прыклады, якія даводзяць нам, што беларусы па-рознаму адносяцца да госця, якога яны запрасілі, і да таго, хто прыйшоў у госці незапрошаным. Сустрэкаюцца парэміі, якія адлюстроўваюць зняважлівыя адносіны да няпрошанага госця: *няпрошанаму госцю лыжкі няма; няпрошаным гасцям рукі не падаюць; прыйшоў госць нязваны і ідзі нясланы.* Фіксуюцца асобныя парэміі, якія рэпрэзентуюць гасціннасць шляхам стварэння семантычнай апазіцыі ў *гасцях – дома*: *у гасцях добра, а дома лепей.* Відавочна, што чалавек, як правіла, больш упэўнена і звыкла адчувае сябе ў сваім доме. У моўнай карціне свету беларусаў трывала замацавалася думка, што, нягледзячы на добры прыём і прыязнасць з боку гаспадароў, нельга злоўжываць іх гасціннасцю і затрымліваюцца надоўга: *гасцяваць, то*

трэба меру знаць; госць першы дзень – золата, другі – серабро, а трэці – медзь, хоць дадому едзь. Больш за тое, народная мудрасць сцвярджае і адначасова папярэджае: *дзе цябе любяць, бывай рэдка, а дзе не любяць, ніколі, каб не патрапіць часам у лік “няпрошаных” гасцей.*

Сярод парэміялагічных адзінак, у якіх рэпрэзентуецца гасціннасць, трэба адзначыць тыя, у якіх знайшла адлюстраванне рэлігійная абраднасць беларусаў. У ментальнасці нашых продкаў у мінулым існавала дакладнае размеркаванне дзён на спрыяльныя і неспрыяльныя, цяжкія для працы, шчаслівыя і нешчаслівыя. Так, у многіх мясцовасцях Беларусі спрыяльнымі, шчаслівымі днямі традыцыйна лічыліся аўторак і чацвер, а цяжкімі, неспрыяльнымі – панядзелак і пятніца. З даўніх часоў быў вядомы падзел на скаромныя і посныя дні, прычым да апошніх адносіліся серада і пятніца. Гэта і знайшло адлюстраванне ў наступнай парэміялагічнай адзінцы: *і любаму гасцю пятніца бывае.*

Як сведчыць прааналізаваны афарыстычны матэрыял, гасціннасць семантызуецца, у асноўным, шляхам выкарыстання такіх прыёмаў, як параўнанне, супастаўленне, правядзенне паралеляў, што і надае парэміям вобразна-эмацыйнае адценне і павялічвае іх сэнсавую напоўненасць. У нацыянальнай карціне свету нашага народа гасціннасць выступае як адна з асноўных станоўчых рыс характару і паводзін беларусаў.

Паняцце *сяброўства* змяшчае ў сабе складаную сістэму маральна-этычных вымярэнняў, уласцівых для нацыянальнай карціны свету таго ці іншага народа. Сяброўства, як важная маральна-этычная катэгорыя ў сістэме духоўных каштоўнасцей чалавека, заўсёды высока ацэньвалася нашымі землякамі. Уменне сябраваць і паважаць людзей, падтрымліваць з імі прыязныя адносіны з’яўляецца вызначальнай рысай менталітэту беларускага этнасу.

З псіхалагічных даследаванняў вынікае, што сяброўства можа мець генетычны фон: блізкія, прыцельскія адносіны ствараюцца з людзьмі, генетычна падобнымі паміж сабой. Псіхалагі сцвярджаюць, што жаданне завязаць сяброўскія адносіны нараджаецца ў сэрцы менш чым за дзесяць хвілін да першага кантакту з будучым сябрам. Згодна з Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы, “сяброўства – гэта адносіны паміж кім-небудзь, якія грунтуюцца на духоўнай блізкасці, агульнасці інтарэсаў, узаемнай прыхільнасці” [138, 4, с. 443]. Сябар – гэта чалавек, які можа выслухаць, падтрымаць, дапамагчы ў цяжкую хвіліну. Бывае, што аднаму вельмі цяжка справіцца з нечым, бо ў адзіночку любая справа не ладзіцца. Таму народная мудрасць сцвярджае: *адной рукой і вузла не завяжаш; адзін дасужы, ды нядужы; адзін і ў кашы няспорны; адна галавешка і ў печы не гарыць, а дзве і ў полі не гаснуць.* “Сябруй з добрымі людзьмі, то не згубішся”, –

вучыць народная мудрасць. Невыпадкова, што ў любым узросце чалавек імкнецца “завязаць” сяброўскія адносіны, для падтрымкі якіх вельмі важным з’яўляецца супадзенне асноўных духоўных каштоўнасцей і інтарэсаў людзей, агульнасць сферы іх дзейнасці ці жыццёвых мэт. Беларусы заўважлі, што часцей у сябры выбіраюць людзей, падобных да сябе па характары, псіхалагічных якасцях ці сацыяльным статусе, што якраз і пацвярджаецца ў наступных прыказках і прымаўках: *роўны роўнага шукае; сірата сіраце жаліцца; адным возам па півя едуць* і інш. Між тым, сяброўства можа ўсталявацца і паміж не падобнымі па тэмпераменце ці псіхічных адзнаках людзьмі, калі *адзін з агнём, другі з вадою*, што і выражаецца ў семантычнай апазіцыі лексем **агонь – вада**.

У народнай свядомасці замацавалася думка, што трывалыя сяброўскія адносіны будуецца толькі на поўным даверы і павазе, шчырасці і бескарыслівасці. Менавіта таму прадстаўнікі беларускага этнасу сапраўднымі сябрамі лічаць людзей, якія знаходзяцца побач не толькі ў радасці, але і ў цяжкі момант, у бядзе ці няшчасці: *сяброўства памнажае радасць і дзеліць смуткі; адным арэхам падзеліцца; прыцяля пазнаеш у няшчасці; хто ў бядзе не быў, той сапраўдных прыцяляў не знае*.

Даволі ўжывальнымі з’яўляюцца трапныя народныя выслоўі, якія сцвярджаюць, што імкненне да асабістай выгоды, матэрыяльныя, карыслівыя мэты губяць сяброўскія адносіны, бо сапраўднае сяброўства – гэта патрэба душы: *друг даражэйшы за грошы; сябра за грошы не купіш* і інш. Сяброўства, як вядома, прадугледжвае прызнанасць, шчырасць і адкрытасць ва ўзаемаадносінах: *бой красен мужнасцю, а прыцель дружнасцю*. Уменне сябраваць, як адна са станоўчых рыс характару беларусаў, асабліва “актуальнае” сёння, калі ўсё часцей локаць бліжняга патрэбны не для таго, каб падтрымаць чалавека, а, хутчэй, для таго, каб яго адштурхнуць.

У нацыянальнай карціне свету беларускага этнасу сцвердзілася думка, што сапраўдных сяброў не бывае многа: *добры чалавек копамі сваіх дружбакоў не падлічвае*. Праверанае ж часам сяброўства трэба берагчы: *стары друг лепей за новых двух або бліжні друг лепей далніх двух*. Сябар – гэта не рэч ці прадмет, якія можна выкінуць ці абмяняць на нешта: *сябрамі не кідаюцца; старую рэч на новую змяняй ці хоць за плот кідай, старога сябра на новага не мяняй*. Апрача таго, сяброўскія адносіны могуць настолькі зблізіць, што іх параўноўваюць нават з інтымным пачуццём – каханнем: *сяброўства – гэта каханне без крылаў*. Заўважым, што для прадстаўнікоў рускага этнасу характэрна ўспрыманне сяброўскіх адносін як больш зменлівых, хісткіх, што і рэпрэзентуюць наступныя народныя афарызмы: *дружба от недружбы близко живёт; на частую дружбу часом раздружье* і інш. Беларусы ж больш беражліва і ашчадна адносяцца да сяброўства, добра ра-

зумеючы, што яно будуюцца, ствараецца намаганьнямі саміх людзей, што гэта цяжкая праца і адказнасць: *дружба, дружба, цяжкая твая служба*. У сферы духоўнай культуры нашага народа здаўна лічылася, што ўменне сябраваць – гэта вялікае майстэрства, якое дадзена далёка не кожнаму, што гэта Божы дар, свайго роду каштоўнасць, якую трэба берагчы: *сябры – гэта адна душа, якая жыве ў двух целах; праўдзівая прыязнь ніколі не памрэ*. Між тым, у даследаваным моўным матэрыяле, які адлюстроўвае сяброўства як маральна-этычную катэгорыю, сустракаюцца прыказкі і прымаўкі, якія перасцерагаюць чалавека ад поўнага даверу да іншых: *дружыць дружны, а камень за пазухай дзяржы*.

Усё сказанае вышэй дазваляе сцвярджаць, што прыказкі і прымаўкі беларускай мовы не толькі нясуць у сабе цікавую этнакультурную інфармацыю пра асаблівасці менталітэту нашага народа, але і з’яўляюцца свайго роду ўнікальнымі транслятарамі ідэй народнай педагогікі.

5.2 Адмоўны аспект маральна-этычных паводзін

У моўнай карціне свету беларусаў **падман** з’яўляецца адной з найбольш паказальных і семантычна ёмістых адмоўных маральных катэгорый. Згодна з маральна-этычнымі прынцыпамі беларусаў, падман заўсёды лічыўся негатыўнай рысай характару і паводзін чалавека, ва ўсе часы адмоўна ўспрымаўся і характарызаваўся нашым народам. Нацыянальныя асаблівасці светапогляду беларусаў даволі выразна прадстаўлены ў моўных адзінках, дзе падман, як наўмыснае скажэнне сапраўднасці, ашуканства, фразеалагізуецца не толькі ў ідыёмах, якія адлюстроўваюць канкрэтны аспект чалавечых паводзін: *корчыць дурня* ‘падманваць’; *акуляры настаўляць* ‘уводзіць у зман, паказваючы што-небудзь у фальшывым, скажоным, але выгадным для сябе выглядзе’, але і ў ідыёмах, якія характарызуюць асабістыя якасці чалавека: *сабе наўме* ‘вельмі спрытны, хітры’; *ад яйка адалье* ‘т. с.’; *нячысты на руку* ‘схільны да крадзяжу, махлярства’ і інш.

Паводзіны людзей падвяргаюцца дастаткова жорсткай рэгламентацыі ва ўсіх сацыяльна значымых сферах жыцця. Фразеалагізмы, якія адлюстроўваюць паводзіны чалавека, у тым ліку падман, служаць, як правіла, не для апісання пэўных дзеянняў, якія не адпавядаюць маральным нормам, а ўжываюцца для выражэння стану, прычынай узнікнення якога стала нейкая канфліктная сітуацыя, абазначаюць паводзіны з адмоўнай ацэнкай.

Моцная эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка фразеалагічных адзінак, у якіх рэалізуецца падман як адмоўная маральна-этычная ка-

тэгорыя, звязана з адлюстраваннем нарматыўнай карціны свету нашага народа, у якой знайшлі выяўленне яго багаты гістарычны вопыт і асаблівасці светабачання. У моўнай карціне свету беларусаў падман дастаткова поўна выражаны ў семантыцы фразем. Падманваць – гэта ўводзіць некага ў зман, наўмысна гаварыць няпраўду, хітраваць, а значыць, перашкаджаць іншаму правільна, адэкватна ўспрымаць навакольнае асяроддзе. Падман – гэта свайго роду вынік, адбітак няшчырасці і хітрасці чалавека, які выяўляецца ва ўзаемаадносінах паміж людзьмі.

Навакольны свет успрымаецца чалавекам пры дапамозе некалькіх органаў пачуццяў, уздзеянчаючы на якія, можна пазбавіць чалавека магчымасці арыентавацца ў навакольным свеце [гл. 39, с. 50]. Аналіз фразеалагічных адзінак дадзенага семантычнага тыпу сведчыць пра тое, што ў некаторых устойлівых спалучэннях апорным кампанентам з’яўляецца назоўнік *галава*. І гэта невыпадкова, бо галава – гэта не толькі частка цела чалавека, а, як адзначалася вышэй, яшчэ і розум, свядомасць, развага. Менавіта таму негатыўнае ўздзеянне на яе дазваляе абхітрыць, падмануць чалавека, накіраваць яго думкі ў іншае рэчышча: *марочыць* (*дурчыць*, *тлуміць*, *туманіць*, *чмурчыць*) *галаву* ‘знарок падманваць, уводзіць у зман’. Здольнасці думаць, разважаць, рабіць правільныя вывады можна пазбавіць чалавека ў тым выпадку, калі ўздзейнічаць на яго мозг: *запудрыць* (*пудрыць*) *мазгі*; *кампасіраваць мазгі* ‘знарок казаць што-небудзь няправільнае, падманваючы іншых’. У прыведзеных фраземах семантызавана агульная ідэя “маніпуляцыі суб’ектам”.

Пераасэнсаванне розных дзеянняў і перанясенне іх на органы пачуццяў і сталі асновай для ўтварэння іншых фразеалагізмаў дадзенага семантычнага тыпу. У якасці даволі ўжывальных саматычных кампанентаў для абазначэння падману, няшчырасці, хітрасці, якія выяўляюцца вербальна (пра гэта ўжо ішла размова ў III раздзеле), выкарыстоўваюцца іншыя саматызмы – *вочы*: *вочы замыльваць* (*замазваць*, *сляпіць*, *туманіць*); *пускаць пыл у вочы*; *жвір у вочы сыпаць* ‘уводзіць у зман, ашукваць, пазбаўляць здольнасці правільна разбірацца ў чым-небудзь’; *нос*: *вадзіць за нос* ‘уводзіць у зман, ашукваць’; *вушы*: *лапшу на вушы вешаць*; *зубы*: *зубы загаворваць* ‘т.с.’; *палец*: *абвесці* (*абкруціць*) *вакол пальца* ‘спрытна, хітра ашукаць, падмануць’. Думаецца, што для фразеалагізацыі падману выкарыстанне назваў частак цела чалавека ў якасці вобразных асноў невыпадковае. Так, напрыклад, узнікненне фразеалагізма *марочыць галаву* мае пад сабой міфалагічную аснову. Корань *мор-* напрамую ўказвае на сувязь з язычніцкай багіняй усходніх славян Морай (Марай). Згодна з павер’ямі, Мора душыла і мучыла соннага чалавека, на-

вальваючыся яму на грудзі. Таму *марочыць галаву* – гэта як бы часова “адключаць” свядомасць. Падобныя сітуацыі ляглі ў аснову ўтварэння і такіх ідыём, як *дурыць (тлуміць, туманіць, чмурыць) галаву* і інш. [гл. 39, с. 51]. Значэнне ж памянёных вышэй фразеалагізмаў з апорным кампанентам *вочы* лёгка тлумачыцца тым, што пры пападанні ў вочы мыла, пяску, туману і інш. чалавек страчвае на некаторы час здольнасць бачыць. Гэтая здольнасць і абумовіла выкарыстанне адзначанага наймення ў фраземах тыпу *замазваць вочы, замыльваць вочы* і інш., што значыць ‘ўводзіць у зман, ашукваць каго-небудзь’. В.А. Маслава адзначае: “Паколькі 80% інфармацыі ў свеце праходзіць праз вока, яно лічыцца найважнейшым з органаў, таму вачам прыпісвалася таямнічая магічная сіла” [94, с. 150]. Вочы не толькі зрокава ўспрымаюць жыццёвыя рэаліі, але і эмацыйна вызначаюць адносіны чалавека да пэўных жыццёвых сітуацый, напрыклад: *вочы гараць; вочы б мае не бачылі; адводзіць вочы; вочы на мокрым месцы; вочы разбягаюцца; вочы на лоб лезуць; выплакаць вочы; куды вочы дзяваюць* і інш.

Слыхавое ўспрыняцце навакольнага асяроддзя адбываецца, як вядома, з дапамогай вушэй. Значыць, мэтанакіраванае ўздзеянне на гэты пачуццёвы орган можа на некаторы час пазбавіць чалавека здольнасці арыентавацца ў сістэме гукаў, а значыць, абумовіць магчымасць няправільнай ацэнкі сітуацыі: *вешаць лапшу на вушы*. Вядома, што сродкам успрыняцця пахаў у чалавека з’яўляецца нос. Фізіялагічная функцыя носа як органа нюху “садзейнічае” таксама лепшаму ўспрыняццю сітуацыі. Таму ў некаторых фраземах, якія рэпрэзентуюць хітрасць, вызначаецца жаданне пазбавіць чалавека і гэтай магчымасці: *вадзіць за нос*. У аснове паходжання гэтага фразеалагізма ляжыць, як адзначае В. А. Ляшчынская, “факт з жыцця, калі вадзілі мядзведзяў за кальцо, прасунутае ў нос, у выніку чаго мядзведзь выконваў усе загады гаспадара, які атрымліваў грошы за яго паказ” [90, с. 85].

Нацыянальная маркіраванасць, спецыфічная нацыянальна-культурная афарбоўка фразем са значэннем падману абумоўлена таксама асаблівасцямі этнакультурнага развіцця беларускага народа, яго сацыяльна-гістарычнага вопыту. Так, семантызацыя дадзенай маральна-этычнай катэгорыі ў ідыяматычных спалучэннях нярэдка адбываецца праз выкарыстанне назваў рэалій і прадметаў побыту, якія характарызуюць сялянскае жыццё, адлюстроўваюць уяўленні, звязаныя з працоўнай і гаспадарчай дзейнасцю беларусаў. Напрыклад: *вудачка: браць (падчапіць, злавіць) на вудачку* ‘хітраваць, дабівацца чаго-небудзь ашуканствам’; *кручок: падчапіць (злавіць) на кручок* ‘ашукаўшы, выведаць што-небудзь важнае; перахітрыць’; *калёсы: падпускаяць турысы на*

калёсах ‘выдумляць, маніць’; *дугі*: *гнуць дугі* ‘падманваць, гаворачы няпраўду’; *акюляры*: *акюляры настаўляць* ‘т.с.’; *грошы*: *прадаць і грошы палічыць* ‘спрытна, хітра ашукаць, падмануць’; *мякіна*: *на мякіне не правядзеш* ‘не ашукаеш, не перахітрыш’; *баланда*: *травіць баланду* ‘хлусячы, старацца падмануць’; *поле*: *выводзіць у поле* ‘спрытна, хітра ашукваць, падманваць’; *сцежка*: *ісці па крывой сцежцы* ‘жыць нядобра-сумленна, пры дапамозе хітрыкаў і падману’ і інш. У аснове прыведзеных фразеалагізмаў ляжаць пэўныя вобразныя асацыяцыі ці параўнанні, якія фіксуюць сувымярэнне ўласцівасцей чалавека, яго паводзін з “нечалавечымі” рэаліямі і адлюстроўваюць светапогляд нашага народа.

Семантычны кампанент падману прысутнічае ў пэўнай ступені і ў такіх фразеалагізмах, як з *ветру вяроек віць* ‘пляткарыць, выдумваць’; *наводзіць цень на пляцень* ‘наўмысна ўносіць няяснасць у якую-небудзь справу, заблытваць каго-небудзь’; *плесці кашалі*; *араць дарогу*; *гарадзіць плот* ‘гаварыць абы-што, выдумваць’; *настаўляць рогі* ‘ашукваць мужа, стаўшы палюбоўнікам яго жонкі’ і інш., у якіх этнакультурная семантыка заключана ў назоўнікавых і дзеяслоўных кампанентах **вяроўка, пляцень, плот, араць, гарадзіць**. Амаль усе фразеалагічныя адзінкі са значэннем падману маюць неадабральнае значэнне, нясуць у сабе адмоўны элемент ацэначнасці і ўжываюцца, як правіла, у жывой гутарковай мове беларускага народа.

Яшчэ адной адмоўнай характарыстыкай чалавека, якая праяўляецца ў працэсе ўзаемаадносін з іншымі людзьмі, з’яўляецца **падхалімства**. Як і фраземы папярэдняй семантычнай групы, устойлівыя спалучэнні слоў, якія рэпрэзентуюць падхалімства як заганную рысу чалавечых паводзін, у сваёй асноўнай масе фіксуюць адхіленні ад правільных, агульнапрынятых у грамадстве нормаў паводзін. Гэта рэпрэзентуюць фраземы, у якіх дастаткова выразна выяўляецца пэўнае падабенства ў паводзінах ліслівага чалавека і жывёлы: *вылузвацца (лезці, вылазіць) са скуры* ‘празмерна шчыраваць, вельмі старацца, рабіць амаль немагчымае’; *віляць хвастом* ‘ліслівасцю дамагацца чыёй-небудзь прыхільнасці’; *трымаць нос на паветры* ‘беспрынцыпова мяняючы свае паводзіны, прыстасоўвацца да абставін, падладжвацца да каго-небудзь’; *хадзіць на задніх лапках* ‘паддобраваючыся, далікатна абыходзіцца з кім-небудзь’ і інш.

Сярод даследаванага фразеалагічнага матэрыялу маюць месца ўстойлівыя спалучэнні слоў, у якіх “дзеянні” падхаліма семантызуюцца дзякуючы выкарыстанню назоўнікаў-назваў расліннага і жывёльнага свету: *падаць лістам* ‘падлізвацца’, *рассыпацца дробным макам* ‘лісліва дагаджаць каму-небудзь’; *падшыты лісіцай* ‘хітры, ілжывы чалавек’ і інш. Між іншым, у апошняй фраземы ёсць сінанімічны адпаведнік: *чортам падшыты*. Паходжанне гэтага фразеалагізма

можна растлумачыць павер'ем у народзе пра тое, што падман выдумаў чорт, які раней шыў людзям абутак. Адсюль і выраз *абулі ў чортавы лаці*. Рэпрэзентацыя падхалімства ў фразеалагізмах з адмоўным канататыўным кампанентам значэння адбываецца таксама дзякуючы ўжыванню назоўнікаў, якія называюць часткі цела чалавека: *глядзець у рот; лізаць ногі (пяткі), гнуць спіну*, што семантызуюць паводзіны ліслівага чалавека, які стараецца дагадзіць іншым з карысцю для сябе. У межах фразеалагічнага фонду беларускай мовы фіксуецца асобныя фраземы, якія характарызуюць падхалімства шляхам стварэння семантычнай апазіцыі назоўнікаў *мёд – лёд: на вуснах мёд, а на сэрцы лёд*. Відавочна, што беларусы вельмі насцярожана адносяцца да людзей, якія знешне ветлівыя, далікатныя, але ў працэсе ўзаемаадносін могуць здрадзіць сваім перакананням, прычыніць шкоду, непрыемнасці іншым. Усе без выключэння даследавання фразеалагізмы маюць адмоўную канатацыю, бо ліслівасць, прыніжэнне, хітрасць – гэта тыя якасці характару, якія ва ўсе часы асуджалася беларусамі і выклікалі ў іх негатыўную рэакцыю. Да падхалімаў і лісліўцаў беларусы адносяцца зневажальна. Гэта рэпрэзентуюць таксама такія фраземы, як *поўзаць на каленях; ламаць шапку 'ліслівіць перад кім-небудзь'; лізаць боты 'падлізвацца, падхалімнічаць'* і інш. Заўважым, што рэпрэзентацыя падману, хлусні, пляткарства, як адмоўных адзнак чалавечых паводзін, якія выяўляюцца вербальна, былі коратка разгледжаны намі ў III раздзеле манаграфіі пры аналізе прыказак і прымавак са значэннем маўленчай дзейнасці чалавека.

Як заўважалася вышэй, паводзіны беларусаў ва ўсе часы былі абумоўлены такімі станоўчымі якасцямі і рысамі характару, як працавітасць і шчодрасць, дабрыня і гасціннасць. П'янства ж, як чалавечая загана, ва ўсе часы адмоўна ўспрымалася і характарызавалася нашымі продкамі. Між тым, на Беларусі, як адзначае Э. Дубянецкі, было “моцна развіта сярод насельніцтва п'янства, прычым “незвычайнае развіццё” гэтай заганы адзначаецца яшчэ з XVI ст. П'янства, мабыць, адзіная рыса, якая з дрэннага боку характарызуе беларускага селяніна” [118, с. 236–237]. Магчыма, вытлумачэнне цягі беларусаў да ўжывання спіртных напояў трэба шукаць у гістарычным мінулым нашага народа. Так, у XVIII ст., у адпаведнасці з усталяваным парадкам, кожны беларускі селянін павінен быў за год выпіць у карчме свайго пана вызначаную колькасць піва і гарэлкі, якую ў народзе звалі сівухай. Той, хто, згодна з прапінацыяй (негалосным законам аб прымусовым ужыванні спіртных напояў), не выпіваў, павінен быў аплаціць поўны кошт ці розніцу паміж усталяванай і спажытай колькасцю гарэлкі. Пацверджанне гэтаму знаходзім і ў парэміялагічным

матэрыяле: *бачыш, дружба, як гарую: з аднае карчмы ды ў другую; туды едзе, сюды едзе – карчмы не міне; шынкар п'яніцу любіць, а дачкі за яго не аддасць.*

Як адзначалася вышэй, парэміялагічныя адзінкі, якія семантызуюць пэўны аспект маральна-этычных паводзін чалавека, даюць ім станоўчую або адмоўную ацэнку. Беларускі народ даволі выразна вызначыў адметнасць у паводзінах і стылі жыцця тых, каму ўласціва п'янства. Як правіла, такія людзі не вызначаюцца сярод іншых ні матэрыяльным дабрабытам, ні вялікім розумам. Сярод парэмій з адмоўнай канатацыяй, якія семантызуюць п'янства як чалавечую загану ў сістэме маральных каштоўнасцей беларусаў, вылучаюцца найперш тыя, якія ў сваім складзе маюць структурныя кампаненты, што з'яўляюцца своеасаблівым “цэнтрам” культурнай канатацыі і звязаны са светапоглядам беларускага народа, яго ўкладам жыцця і паводзінамі ў пэўных жыццёвых сітуацыях. Так, у якасці лексічнага сродку рэпрэзентацыі п'янства даволі часта выступае анімалістычны кампанент: *набраўся, як жаба гразі; сядзіць нядуж: налізаўся, як вуж; набраўся, як свіння брагі.* Як сведчыць апошні прыклад, праз параўнанне п'яніцы са свіннёй паказваецца неахайнасць п'янага чалавека, яго непрыстойныя паводзіны і знешні выгляд. У беларускай мове сустракаюцца парэміі, у якіх рэпрэзентуецца “смеласць” п'янага чалавека, якая на самай справе носіць уяўны характар. Пры гэтым асноўным структурным кампанентам выступае дзеяслоў *баяцца* і аднакаранёвыя да яго лексемы: *як п'ян – капітан, а як праспіцца – свінні байца; нап'ецца, дык з царамі б'ецца, а як праспіцца, дык і курыцы байца.* Некаторыя прыказкі і прымаўкі даводзяць нам, што п'яны чалавек, трапляючы ў залежнасць ад хмельных напояў, траціць прыстойнасць і пачуццё ўласнай годнасці: *п'яны і сабаку цалуе; як хочаш мяне называй, толькі гарэлкі ніць давай; п'яніцу і ў лужыне рай; “Будзь здароў”, “будзь здароў” – ды з лаўкі далоў!* і інш.

Сярод парэміялагічных адзінак з агульным значэннем ‘п'янства’ зафіксавана значная колькасць тых, у якіх семантызуецца думка, што пастаяннае і празмернае ўжыванне спіртных напояў з'яўляецца асноўнай прычынай разбурэння матэрыяльнага дабрабыту сям'і. Гэта адлюстроўваюць прыказкі, у якіх у якасці апорнага кампанента выступае назоўнік *гарэлка*: *гарэлка да добра не давядзе; рыззём трасе, а пятак на гарэлку нясе; латамі трасе, а апошняе на гарэлку нясе; гарэлка – дзярэлка: хоць чалавеку ад яе вясёла, аблупіць яго нагола.* Апрача таго, у народнай свядомасці беларусаў п'янства “ідзе поруч” з гультайствам, якое таксама здаўна падвяргалася асуджэнню: *як да чаркі – скоры, як да працы – хворы; гарэлка людзей з поля зводзіць; гарэлка ў працы не памочнік* і інш. Прыведзеныя прыклады сведчаць

пра тое, што чалавек, якім кіруе неадольнае жаданне выпіць, забываецца пра маральна-этычныя нормы і асноўныя жыццёвыя прыярытэты, у тым ліку і пра працу як аснову жыцця і сямейнага дабрабыту. Між тым, сустракаюцца парэміялагічныя адзінкі, у якіх характарыстыка п'яніцы даецца праз супастаўленне ў структуры парэміі фразеалагізма *залатыя рукі* і назоўніка *горла*: *рукі залатыя, а горла нягоднае; рукі залатыя, ды горла ўсё пажэра*. У прыведзеных прыкладах сцвярджаецца думка пра тое, што ў паводзінах беларусаў часта спалучаюцца станоўчыя і адмоўныя рысы. У дадзеным выпадку – працавітасць і п'янства.

Аналіз парэміялагічных адзінак беларускай мовы, у якіх рэпрэзентуецца п'янства чалавека, паказаў, што даволі частымі сярод іх з'яўляюцца тыя, у склад якіх уваходзіць структурны кампанет-назоўнік *галава*. Гэта абумоўлена адным са значэнняў дадзенага слова – 'розум, свядомасць, развага'. Народная мудрасць беларусаў сцвярджае, што п'яны чалавек страчвае здольнасць правільна, цвяроза і разумна мысліць: *гарэлка весяліць, ды ад яе галава баліць; п'янства розум з'ела*. Семантызацыя п'янства ў трапных народных выслоўях нярэдка адбываецца таксама з дапамогай семантычнай апазіцыі назоўнікаў *гарэлка* – *розум*, якія выступаюць як супрацьлеглыя, "несумяшчальныя" па значэнні паняцці: *гарэлкай розуму не прамыеш; ад гарэлкі будзе розум мелкі* і інш. Як паказваюць прыведзеныя прыклады, у народнай свядомасці трывала ўмацавалася думка, што гарэлка "адбірае" розум, бо п'яны чалавек страчвае свядомы, адэкватны погляд на ўсё, што адбываецца вакол яго.

Агульнавядома, што п'янства мужа-гаспадара знішчае дабрабыт сям'і, шчасце дзяцей і жонкі, даводзячы яе да адчаю. Няма большай трагедыі для жанчыны і яе дзяцей, як п'янства мужа-бацькі, які, замест таго, каб быць кармільцам і абаронцам сям'і, ператвараецца для сямейнікаў у цяжкі маральны і матэрыяльны цяжар. Жанчына пакутуе з мужам-п'яніцам: *хто п'яніцу палюбіць – той жыццё загубіць; калі гаспадар у карчме п'е і скача, гаспадарка плача; як па справе, то гразка, а як да карчмы, то хоць па загуменні*. Прыведзеныя парэміі перасцерагаюць маладых жанчын ад таго, каб яны выходзілі замуж за чалавека, які злоўжывае гарэлкай.

Як бачым, большасць парэмій прааналізаванага семантычнага тыпу фіксуе адхіленні ад правільных, агульнапрынятых у грамадстве нормаў паводзін і мае адмоўную канатацыю, бо п'янства – гэта тое, што ва ўсе часы асуджалася беларусамі і выклікала ў іх негатыўную рэакцыю.

Вывады

Нацыянальна-культурны кампанент мовы, які даследаваны на матэрыяле фразеалагічных і парэміялагічных адзінак, што семантызуюць маральна-этычныя паводзіны чалавека як са станоўчага, так і з адмоўнага боку, дапамагае не толькі вызначыць спектр асаблівасцей характару, узаемаадносін і паводзін беларусаў. Маральна-этычныя паводзіны чалавека ў фраземах і парэміях адлюстраваны надзвычай поўна і глыбока. У працэсе лінгвакультуралагічнага аналізу было выяўлена, што даволі глыбокую і поўную семантызацыю ў структуры ўстойлівых спалучэнняў слоў і трапных народных выслоўяў атрымала дабро як універсальная маральна-этычныя катэгорыя ў свядомасці людзей, а таксама гасціннасць, сяброўства як станоўчыя адзнакі ва ўзаемаадносінах і паводзінах беларусаў. У межах даследаванага фразеалагічнага і парэміялагічнага матэрыялу такія заганныя рысы характару і паводзін людзей, як падман, падхалімства, п'янства, атрымалі адмоўную ацэнку ў моўнай свядомасці беларусаў.

Этнамоўная спецыфіка прааналізаванага матэрыялу абумоўлена такімі сацыяпсіхалагічнымі характарыстыкамі беларусаў, як традыцыі, звычаі, асаблівасці побыту, стэрэатыпы мыслення, мадэлі паводзін, якія гістарычна складваліся працягу станаўлення нашага народа.

РАЗДЕЛ VI НАЦЫНАЛЬНА- КУЛЬТУРНАЯ АДМЕТНАСЦЬ РЭЛІГІЙНАГА СВЕТАПОГЛЯДУ БЕЛАРУСАЎ, САЦЫЯЛЬНЫХ АДНОСІН І ГЕНДАРНЫХ ПАВОДЗІН

6.1 Рэлігійны светапогляд беларусаў: лінгва- культуралагічны аспект

Фарміраванне светапогляду нашага народа адбывалася пад уплывам не толькі культурных традыцый і сацыяльна-гістарычных фактараў. Значную ролю ў жыцці беларусаў як у ранейшыя часы, так і сёння адыгрывала і адыгрывае рэлігія як сродак выражэння іх светабачання і ўяўленняў пра навакольны свет.

У фразеалагічных адзінках беларускай мовы найбольш часта ўжываюцца назвы такіх паняццяў рэлігійнай дагматыкі, як **Бог, пекла, чорт, душа, смерць**. Адным з архетыпаў свядомасці беларускага народа з'яўляецца Бог, сярод усіх духоўных якасцей якога людзі вылучаюць найперш мудрасць і ўсемагутнасць. Бога беларусы ва ўсе часы называлі абаронцам бедных і абяздоленых, а таму ўсе свае спадзяванні на лепшую будучыню, на заступніцтва ад злых сіл, уціску і прыгнёту хрысціяне ўскладвалі на яго, лічачы, што знаходзяцца *над богавай страхой* 'пад абаронай, заступніцтвам Бога'. Людзей вельмі ціхіх і паслухмяных характарызуюць наступныя ідыёмы: *конь божы; божая авечка* 'набожны, вельмі ціхі, пакорлівы чалавек'; *божая кароўка* 'ціхі, бяскрыўдны чалавек, які не ўмее пастаяць за сябе'. Пра чалавека, якога напаткаў нешчаслівы лёс, якому не шанцуе ў жыцці, людзі кажуць, што яго *бог накараў* ці *бог накрыўдзіў*.

Фразеалагізмы са структурным кампанентам-назоўнікам **пекла** маюць негатыўную ацэнку, напрыклад: *лезці раней за бацьку ў пекла* 'паспешліва і недарэчна ўмешвацца ў чые-небудзь справы, апярэд-жваць каго-небудзь'; *як Марка на пекле (хадзіць)* 'бязмэтна, безупынна'. І гэта невыпадкова, бо пекла, згодна з рэлігійнымі ўяўленнямі, з'яўляецца месцам, дзе церпяць вечныя пакуты душы памерлых грэшнікаў. З паняццем іншасвету звязана таксама значэнне фразеалагізмаў *апынуцца ў Магілёўскай губерні* 'ў замагільным свеце, супрацьпастаўленым зямному жыццю'; *трапіць да Абрама на піва* 'памерці' і інш. Заўважым, што апошняя фразеалагічная адзінка мае біблейскае паходжанне, дзе Абрам – біблейскі персанаж. Ён быў вельмі адданы Богу. Пераканаўшыся ў гэтым, апошні загадаў яму праз анёла ахвяраваць родным сынам. За пакорлівасць і адданасць Бог узяў Абрама пасля смерці ў нябеснае царства. Таму першапачаткова

трапіць да Абрама азначае ‘трапіць на той свет, туды, дзе знаходзіцца Абрам’. А *на піва* – гэта дасціпны жартоўны дадатак [гл. 90, с. 146].

Адмоўную канатацыю ў сваёй семантыцы ўтрымліваюць фразеалагізмы з назоўнікавым кампанентам **чорт**. Чорт ва ўяўленнях славян – гэта ўвасабленне нячыстай сілы, якая супрацьстаіць Богу. Пра гэта сведчаць наступныя фраземы: *баяцца як чорт крыжа*; *як чорт ладану баяцца* ‘вельмі моцна баяцца нечага’. У фразеалагізме *ні богу свечка ні чорту качарга* ‘ні да чаго не здатны’ семантызуецца супрацьпастаўленне Бога і чорта, што дае магчымасць даволі выразна паказаць адсутнасць здольнасцей і няздатнасць чалавека да працы.

Побач з разгледжанымі структурнымі кампанентамі даволі часта ў фразеалагізмах ужываецца лексема **душа**, якая з’яўляецца сэнсаўтваральным кампанентам ідыём і адлюстроўвае не толькі псіхічны стан чалавека, так і светапогляд хрысціяніна. З рэлігійнага пункту гледжання, душа звязвае чалавека з найвышэйшым духоўным пачаткам. Яшчэ ў старабеларускай мове назоўнік *душа*, як сімвал жыцця, уваходзіў у склад такіх устойлівых выразаў, як *безь душы* ‘мёртвы, нежывы’; *душу пустити*; *душу дати*; *душу положить*; *душу Богу предати* ‘памерці’. Паводле ўяўленняў беларусаў, душа лакалізавана ў целе чалавека, якое яна можа “пакінуць”: *выпусціць душу* ‘памерці’. У старажытнасці нашы продкі верылі, што на душу можна аказваць непасрэднае маральнае ці фізічнае ўздзеянне, бо яна матэрыялізаваная. Гэтыя ўяўленні захаваліся і да нашых дзён, знайшоўшы сваё адлюстраванне ў такіх фразеалагізмах, як *выварочваць душу* ‘моцна трывожыць, хваляваць, мучыць каго-небудзь’; *душу выдзіраць* ‘даводзіць да душэўных мук’; *знаіць душу* ‘доўгі час прычыняць пакуты каму-небудзь’; *скрэбіць душу* ‘непакоіць, трывожыць, хваляваць’; *узваліць на душу* ‘несці цяжар думак, перажыванняў’ і інш. У сучаснай беларускай мове большасць фразеалагічных адзінак з лексічным кампанентам *душа* выяўляе непрыязныя адносіны людзей паміж сабой і мае негатыўную ацэнку: *заглядваць у душу* ‘спрабаваць разабрацца ва ўнутраным свеце, у пачуццях каго-небудзь’; *лезці ў душу* ‘не даваць пакою, вярэдзіць набалелае’; *стаяць над душой* ‘моцна надакучаць сваёй прысутнасцю’. Апрача таго, семантыка фразеалагізмаў з лексічным кампанентам *душа* сведчыць, што душа можа выступаць у якасці своеасаблівай матэрыі, здольнай да пэўных адчуванняў і пачуццяў: *душа не прымае* ‘што-небудзь не падабаецца’; *душа плача* ‘пра моцнае хваляванне, трывогу, якую адчувае чалавек’; *душа баліць* ‘т.с.’; *душа спявае (радуецца)* ‘пра радаснае хваляванне, якое адчувае чалавек’.

Са смерцю, як завяршальным этапам чалавечага існавання, звязаны многія вераванні і ўяўленні хрысціян-беларусаў. Смерці баяліся, пра яе казалі з асцярогай і бояззю, каб не наклікаць бяду ў сваю

сям'ю. Пра гэта сведчаць шматлікія фраземы тыпу *даць дуба* 'памерці'; *наварнуць галавой* 'загінуць'; *скруціць вязы* 'загубіць, знішчыць каго-небудзь'; з *кірмашу ехаць* 'блізіцца да канца свайго жыцця'; *аддаць духі* 'памерці' і інш.

У структуры фразеалагізмаў беларускай мовы сустракаюцца іншыя лексічныя кампаненты, семантыка якіх звязана з хрысціянскай абраднасцю, напрыклад: *як на споведзі* 'вельмі шчыра'; *як на памінках* 'маўкліва і сумна'; *раздзьмухваць кадзіла* 'падымаць шум вакол якой-небудзь справы ці ўчынку'; *пець асанну* 'празмерна ўсхваляць, узносіць каго-небудзь'; *легчы крыжам* 'старацца з усіх сіл зрабіць што-небудзь'; *псаваць абедню* 'знарок перашкаджаць чалавеку ў ажыццяўленні нечага' і інш.

Славянская этнічная супольнасць за доўгія стагоддзі свайго фарміравання выпрацавала цэлую сістэму рэлігійных вобразаў-сімвалаў, якія ўвасобіліся таксама ў шматлікіх парэміялагічных адзінках. Так, для прыказак і прымавак, які семантызуюць асаблівасці хрысціянскага светапогляду беларусаў на свет, як і для фразеалагізмаў, характэрна ўжыванне лексічных кампанентаў **бог, чорт, рай, пекла, грэх, смерць, поп, душа**. Як адзначалася вышэй, Бог (Гасподзь) ва ўяўленнях беларусаў з'яўляўся заступнікам, абаронцам людзей ад несправядлівасці. Гэта і абумовіла з'яўленне парэмій, у якіх ужываюцца названыя паняцці, напрыклад: "*Гасподзь не без міласці, а казак не без доли*", – кажуць у народзе са спадзяваннем на тое, што ўсё павінна быць добра; *бог не цяля, бачыць (пазнае) круцяля* 'чыя-небудзь несумленнасць абавязкова выявіцца'; *бог шэльму меціць* 'махляра, падманшчыка заўсёды што-небудзь выдасць'. Уяўленні беларусаў пра тое, што ад Бога залежыць іх матэрыяльны дабрабыт, увасобіліся ў прыказках *без бога і хлеба не з'ясі многа; без бога не да парога*. У тым выпадку, калі трэба сцвердзіць, што ўсё падуладна Богу, што лёс чалавека – у руках у Бога, кажуць: *бог не выдасць, свіння не з'есць* 'усё абыдзецца, нічога кепскага не павінна здарыцца'; *як трывога, тады да бога* 'да Бога найчасцей звяртаюцца ў няшчасці'. Вера людзей у тое, што Бог на баку добрых людзей і што ён не з'яўляецца заступнікам для злога, ліхога чалавека, адлюстравалася ў наступных прыказках: *бадлівай карове бог рог не дае* 'пра таго, хто хацеў бы зрабіць некаму штосьці дрэннае, але не мае магчымасці ажыццявіць задуманае'; *бог чэсных (шчырых) любіць, ды доли не дае* 'чэсны (шчыры) чалавек не заўсёды шчаслівы ў жыцці'. Набожнасць нашых продкаў, вера ва Усявышняга знайшлі сваё выражэнне ў старажытных абрадах і рытуалах. Пра гэта сведчыць прымаўка *дай, божа, хрысціянскую сыць*. Так казалі даўней, калі сям'я збіралася за сталом. Гэтымі словамі беларусы прасілі ў Бога лепшай долі, дастатку, матэрыяльнага дабрабыту. У значнай колькасці прыказак і прыма-

вак з кампанентам значэння *бог* вылучаюцца тыя, што маюць адценне гумару, жартаўлівасці, напрыклад: *дай, божа, нашаму цяляці ваўка спаймаці* ‘як пажаданне поспеху ў справах’; *нашто богу маліцца – ён нас і так байца* ‘жартоўны адказ, апраўданне таго, хто не хоча памаліцца’ і інш. Назоўнікавы кампанент *бог* структурна арганізуе прыказкі, якія характарызуюць паводзіны чалавека. Так, у парэміі злятніў *бог* *душу – ні ў пень, ні ў грушу* семантызуюцца недарэчныя паводзіны каго-небудзь, з асуджэннем гаворыцца пра таго, хто дрэнна і недарэчна сябе паводзіць у пэўнай сітуацыі. У адрозненне ад вышэй разгледжаных парэмій з лексічным кампанентам *бог*, гэтае трапнае народнае выслоўе мае адмоўную канатацыю.

Негатыўны сэнсавы арэол маюць таксама прыказкі, у якіх семантызуюцца назоўнікавыя кампаненты *пон* і *дзяк*. Адмоўнае стаўленне беларускага народа да служак царквы абумоўлена тым, што звычайна іх лічылі людзьмі, хцівымі і прагнымі да чужога добра: *каму клапатно, а папу палатно* ‘калі бяда аднаго дае прыбытак другому’; *дзяк не пон, бярэ і боб*, – з асуджэннем гаворыцца пра прагнага чалавека, які нічым не грэбуе. Назоўнік *пон* ужываецца таксама пры характарыстыцы дзеянняў або псіхалагічных якасцей чалавека. Так, пра ўпартых людзей, з якімі цяжка дамовіцца, у народзе заўважалі: *пон сваё, а чорт сваё* ‘пра ўпартасць як рысу характару’. Таму, хто браўся не за сваю справу, раілі: *не пон, не ўбірайся ў рызы*, што азначае ‘не бярыся не за сваю справу’.

У славян здаўна лічылася, што нараджэнне і смерць чалавека з’яўляюцца асноўнымі этапамі яго жыццёвага шляху. Уяўленні ж беларусаў пра такія рэаліі, як жыццё і смерць, рай і пекла знайшлі сваё выражэнне ў наступных парэміях: *смерць і радзіны не глядзяць добрай гадзіны; і рад бы ў рай, ды грахі не пускаюць* ‘гавораць у тым выпадку, калі каму-небудзь прыходзіцца прымірыцца з абставінамі’; *і ў пекле пасярод, дык пекна, кепска і ў раі, калі на краі*. Як правіла, беларусы памяркоўна, па-філасофску ставіліся да смерці: *ад смерці не адкупішся і не адпросішся; як бы ні жыў, а памерці трэба*. Прыведзеныя прыклады парэмій сведчаць пра тое, што беларусы з даўніх часоў верылі ў існаванне жыцця пасля смерці. Гэтае “існаванне” для іх канцэнтруецца ў іншасвеце – раі або пекле.

Ярка выражаную нацыянальна-культурную семантыку ў складзе парэміялагічных адзінак, якія семантызуюць рэлігійную абраднасць і светапогляд беларусаў, нясуць у сабе таксама назвы рэлігійных і святаў, якія адлюстроўваюць духоўнае жыццё і гаспадарчую дзейнасць нашага народа, яго мудрыя назіранні за прыродай і навакольным асяроддзем. На беларускіх землях здаўна адзначаліся святы і прысвяткі. Народным святам лічыўся (і лічыцца сёння) дзень ці некалькі дзён, якія адзначаліся царквою або традыцыйна ў гонар якой-

небудзь падзеі ці святога. Асаблівасцю беларускіх святаў, пачынаючы са старажытных часоў, было перапляценне ў іх аграрна-бытавых, язычніцкіх і хрысціянскіх элементаў. Сярод святаў, звязаных з рэлігійным культам і памінавеннем продкаў, у прыказках і прымаўках сустракаюцца ў асноўным такія назвы, як **Вялікдзень**, **Каляды**, **Радуніца**, **Дзяды**: *дарагое яечка да Вялікадня; Калядкі – добрыя святкі, але мароз пракляты; няхай паны не радуюцца – прыйдзе й на іх Радуніца; каб яды – як на Дзяды, а каб рабіць – як у нядзельку*. Найчасцей згадваюцца праваслаўныя святы, што тлумачыцца шырокім распаўсюджаннем праваслаўя сярод беларускага насельніцтва. Назвы ж каталіцкіх святаў у прыказках і прымаўках адзінкавыя, напрыклад: *пацеха на святога Вайцеха*.

Такім чынам, у выніку праведзенага аналізу фразеалагічных і парэміялагічных адзінак з культурна-гістарычным кампанентам значэння, у якіх адлюстраваліся рэлігійныя погляды беларускага народа, можна зрабіць вывад, што рэлігія, як сродак духоўнага самавыражэння народа, яшчэ з часоў глыбокай старажытнасці займае адно з асноўных месцаў у жыцці беларусаў. Хрысціянскі светапогляд нашага народа семантызуецца праз такія структурныя кампаненты фразем і парэмій, як *бог, душа, чорт, рай, пекла, смерць* і інш.

6.2 Семантызацыя сацыяльных адносін

У парэміялагічным фондзе беларускай мовы даволі поўна і выразна адлюстравалася ўся шматграннасць жыцця і дзейнасці беларускага народа ў розныя перыяды яго гісторыі. У трапных народных выслоўях яскрава выражаны маральны ідэал беларусаў, у аснову якога пакладзены працавітасць, гуманізм, павага да людзей, гонар і ўласная годнасць, пачуццё патрыятызму. Гэтыя якасці ператварыліся з цягам часу ў своеасаблівы кодэкс беларускага народа – сукупнасць патрабаванняў да чалавека, правіл і нормаў паводзін, якія атрымалі сваю рэпрэзентацыю ў прыказках і прымаўках.

Адносіны селяніна-працаўніка да пануючай улады, яго бяспраўнае становішча ў мінулыя часы выяўляюцца ў шматлікіх парэміях, з якіх выразна бачна негатыўнае стаўленне нашага народа да тых, хто ўладарыў у грамадстве. Адмоўнай канатацыяй валодаюць прыказкі з назоўнікавымі кампанентамі **пан**, **цар**, а таксама субстантываванымі прыметнікам **багаты**. Узмацненне феадальна-прыгоннай залежнасці беларускіх сялян у канцы XVIII – першай палове XIX ст. пасля таго, як Вялікае Княства Літоўскае спыніла сваё існаванне і асноўная частка тэрыторыі Беларусі была далучана да Расійскай імперыі, выклікала з'яўленне вялікай колькасці прыказак і прымавак пра шляхту, паноў і цара. У трапных народных выразях такога семантычнага

тыпу выражаецца нянавісьць да ўладароў, высмейваюцца ўласцівыя ім звычкі і рысы паводзін. Напрыклад, у прыказцы *белыя рукі чужую працу любяць* выразна семантызавана думка пра тое, што пань і шляхта ніколі самі не працавалі і жылі толькі за кошт сялян, а таму і ставяцца да працы з пагардай. Заўважым, што ў моўнай карціне свету беларусаў *чорныя рукі* з'яўляюцца сімвалам працавітага беларуса-сялянiна, у той час як *белыя рукі* сімвалізуюць сабой людзей (у дадзеным выпадку паноў), якія цураюцца цяжкай фізічнай працы (параўн. з лексемай *беларучка*).

У мінулым сяляне павінны былі плаціць свайму “гаспадару” падаткі і пэўную колькасць дзён працаваць на яго палетках – адбываць паншчыну. Наглядаў за працай сялян цівун або аканом, якіх прызначаў пан. Нярэдка для таго, каб прымусіць селяніна працаваць, або калі ён выконваў сваю работу дрэнна ці адмаўляўся ад працы, прымянялася фізічнае пакаранне – біццё бізуном. Прыказкі тыпу *бізун ды падаткі – панскія парадкі; новыя парадкі – пятля ды падаткі; ба-яцца не цівуна, а яго бізун* адлюстроўваюць умовы жыцця і працы беларусаў падчас панскага прыгнёту.

Паколькі паншчына адымала шмат часу, то для апрацоўкі сваёй зямлі ў селяніна часу амаль не заставалася. Як вынік гэтага – жыццё сялян у беднасці, галечы і нястачы: *панам сеюць, жнуць і косяць, а сабе хлеба просяць*. Становішча беларуса ў часы прыгонніцтва атрымлівае таксама характарыстыку ў такіх прыказках, як *адны пануюць, другія гаруюць; аднаму шчасце ракою плыве, а другі ў няшчасці цэлы век жыве; адным кірмаш, а другім жыцця нямаш; дзе мы жывём, там пуга з вузлом* ‘гаворыць той, каму дрэнна жывецца’ і інш. У многіх парэміялагічных адзінках беларускай мовы даволі выразна рэалізуецца бінарная супрацьлегласць “свой – чужы”, характэрная для міфапаэтычнай мадэлі свету ўсходніх славян. Трэба адзначыць, што парог, як сімвал мяжы паміж багатымі і беднымі, інтэрпрэтуецца ў многіх прыказках і прымаўках, якія ўзніклі яшчэ ў часы панскага прыгнёту, напрыклад: *на нашы ногі высокія ў паноў парогі*. Пра пана, які абяцае прасіццелю да таго часу, пакуль не выправадзіць яго за дзверы, а потым забудзе пра свае абяцанні, у народзе казалі так: *у пана ласка да парога: як парог пераступіў, дык і ласку згубіў*.

Стаўленне беларусаў да шляхты выражана ў прыказках тыпу *лепш сябраваць з жыдом галапятам, як з панам багатым; лепш слу-жыць манарху, чым гэтаму парху*. Гэтак жа характарызуюцца адносіны простага народа да цара: *каля цара – як каля смерці; цар, як айцец, возьме карову, прышле па скапец*. Адмоўныя адносіны сялян да панскай улады, як сацыяльнай з’явы, рэпрэзентуюцца ў парэміі *не дай бог свінні рог, а мужыку панства*.

Сацыяльная няроўнасць людзей у мінулым была відавочнай: з аднаго боку, жыццё багатых у раскошы, а з другога – гаротнае,

паўгалоднае існаванне беднякоў: *чья сіла – за мяжой ніва, а чья не сіла – на сваім полі чужая ніва; у каго кварта на стале, у таго праўда на сяле*. У структуры шматлікіх народных афарызмаў адлюстравана супастаўленне багатых і бедных. У семантычную апазіцыю ўступаюць назоўнікі *паны – беднякі*, субстантываваныя прыметнікі *багаты – бедны, сыты – худы*, дзеясловы *бяднець – багацець*. Так, у прыказках *багаты дзівіцца, чым бедны жывіцца; багаты не ведае, чым бедны абедае; дзе людзі бяднеюць, там паны багацеюць; з таго паны сыцеюць, што беднякі пацеюць; багаты ўсё глядзіць, каб як беднага з ног збіць; багаты не хоча есці, ён гатовы чалавека з’есці і інш.* выражаецца абыякавасць шляхты і паноў да жыцця простых сялян, іх матэрыяльнага становішча, нежаданне дапамагчы ў вырашэнні гаспадарчых пытанняў. У народных выразах тыпу *багатаму шкода карабля, а беднаму – кашаля* (дзе *кашэль* – вялікая кашолка, звычайна з лучыны); *пакуль з багатага пух, то з беднага дух; пакуль сыты ссохне, то худы здохне; калі памрэ беднячок, дык ідзе і поп і дзячок, а калі памрэ багаты – дык ідуць па тры з хаты* выразна прасочваецца кантраст паміж жыццём, умовамі існавання багатых і бедных.

Думка пра тое, што багатаму ўсё ўдаецца, ва ўсім шанцуе, семантызавана ў такіх парэміях, як *багатаму і ў полі родзіць, і ў хлеве плодзіць, а беднаму дзе ні кінь, то клін; багатаму і чорт у кашу дбае; багатаму чорт дзяцей калыша*. Ужыванне структурнага кампанента *чорт* у апошнім прыкладзе тлумачыцца тым, што ў беларусаў паняцце *чорт* (на гэтым ужо акцэнтавалася ўвага ў папярэдніх раздзелах) з’яўляецца агульным абазначэннем усёй нячыстай сілы, у тым ліку і “дамавіка” – хатняга духа, адным з абавязкаў якога, паводле народных павер’яў, быў нагляд за дзецьмі.

Былыя несправядлівыя законы, хцівасць і хабарніцтва прыслужнікаў царызму і магнатаў, адсутнасць у сялян магчымасці дабіцца праўды ў судзе, бо яна была заўсёды на баку багатых, рэпрэзентуюцца ў шматлікіх прыказках: *у каго ў шкатуле, той і ў тытуле; праўды – як у судзе; суддзя чакае не свечкі, а мяшка; у судзе багаты рэдка вінаваты; калі на табе кажух ліхі, то суддзя глухі; без сівухі суддзі глухі* (дзе *сівуха* – назва самагону, самаробнай гарэлкі).

Яшчэ адну вялікую групу складаюць парэміі, у якіх семантызуецца паняцце *бяды* ў значэнні ‘нястача і галеча’, ад якой няма паратунку: *ад бяды кіем не адаб’ешся*. У свядомасці беларусаў бяды заўсёды асацыіравалася з няшчасцем і нядоляй, горам і беднасцю. У мінулыя часы сапраўднай бядой для беларусаў была адсутнасць на стале ежы: *дзень з алеем, а тры дні галеем; хлеб траякі: белы, чорны і ніякі; часам з квасам, парою з вадою*. У прыказцы *гора наша – аржаная каша, з’еў бы і такой, ды няма ніякой* беднасць чалавека знаходзіць сваё метафарычнае выражэнне ў семантыцы назвы паўсядзённай неадмысло-

вай ежы – аржаной кашы. Бядой беларусы лічаць таксама адсутнасць жылля: *бяда свайго вугла не мець*. Паняцці *бяда*, *гора* семантычна суадносяцца і з такім паняццем, як *смерць*: *горшай бяды не будзе, як смерць*. Горам лічылася для беларуса адпраўляцца ў дарогу на дрэнным кані: *не здарылася б бяды, каб конь не быў худы*. Бяда, няшчасце, няўдачы на жыццёвым шляху могуць напаткаць тых, хто займаецца не сваёй справай, напрыклад: *бяда, калі пазнаў мужык хунт, а жыд грунт*, дзе лексема *хунт* ужыта замест слова *фунт*, а *грунт* – замест слова *зямля*. Згодна з традыцыйнымі ўяўленнямі беларусаў аб прызначэнні чалавека ў жыцці, яўрэй створаны для гандлю, а мужык для працы на зямлі.

Беларусам з даўніх часоў была ўласціва такая рыса, як пачуццё ўласнай годнасці, патрыятызму і гонару за сваю краіну. Аседласць нашага народа на сваёй этнічнай тэрыторыі абумовіла спрадвечнае пачуццё павагі да сваёй Радзімы, таго месца, дзе нарадзіўся. Як адзначае В.А. Маслава, “беларусы – менш схільныя да перамяшчэнняў, гэта дастаткова аседлая нацыя, сярод іх нават зараз амаль няма эмігрантаў. А вымушаная эміграцыя цяжка перажываецца імі” [98, с. 66].

Прыказкі і прымаўкі тэматычнага кола “Радзіма” выразна семантызуюць любоў і адданасць беларусаў свайму народу, паважлівыя адносіны да сваёй зямлі, на якой яны нарадзіліся і выраслі. Радзіма – гэта самае дарагое для чалавека, што і рэпрэзентуюць наступныя народныя афарызмы: *на чужыне і камар загіне; у чужой старонцы не так свеціць і сонца; у чужой старонцы рад сваёй варонцы; дома і салома ядома, а на чужыне і гарачы тук стыне*, дзе *тук* абазначае расплаўлены тлушч. З прыведзеных прыкладаў бачна, што для называння чужой зямлі, іншай краіны беларусамі выкарыстоўваліся такія найменні, як *чужына* і *чужая старонка*. Станоўчай канатацыяй валодаюць прыказкі пра сваю малую радзіму – месца, дзе чалавек нарадзіўся і прайшло яго маленства. Напрыклад, у парэміях *дарагая тая хатка, дзе радзіла мяне матка; у сваёй хаце і качарга маці* рэалізуецца думка пра тое, што для чалавека дарагое тое месца (у дадзеным выпадку *хатка, хата*), дзе ён нарадзіўся і жыве, а самыя цёплыя і дарагія сэрцу ўспаміны захоўваюцца на ўсё жыццё менавіта з дзяцінства. У многіх прыказках выразна адлюстроўваецца пашана да бацькоў і сваёй малой радзімы. Любоў, прывязанасць да роднай краіны, замілаванне да родных мясцін рэпрэзентуюць таксама наступныя парэміі: *у родным краі як у раі* – гэта значыць, утульна, прывычна, добра жыць; *міл куток, дзе абрэзалі пупок; родная зямелька як зморанаму пасцелька; няма смачнейшай вадзіцы, як з роднай крыніцы; ідзі ў родны край, там і пад елкаю рай* і інш. У такіх прыказках, як *лепей у сваіх людзях з голаду паміраць, чым у чужых людзях золата збіраць; чым за морам віно піць, лепей з Нёмана вадзіцу*, сцвярджаецца, што беларусы не схільны да таго, каб прамяняць сваю Радзіму на

іншыя заморскія краіны і землі з рознымі матэрыяльнымі выгодамі і зручнасцямі, бо свая зямля для іх самая лепшая. У апошняй парэміі Нёман, як адна з найбуйнейшых рэк нашай Радзімы, выступае ў пэўнай ступені сімвалам Беларусі. Асуджэнню падвяргаюцца тыя людзі, якія забыліся пра сваю Радзіму і імкнуцца быць як мага далей ад роднага бацькоўскага жытла: *благая тая птушка, што свайго гнязда не пільнуецца*, – дзе выразна, праводзіцца паралель паміж чалавекам і птушкай, бо птушкі заўсёды памятаюць пра свае гнёзды і з выраю ляцяць на Радзіму.

6.3 Семантызацыя гендарных паводзін

Чалавек існуе ў дзвюх іпастасях – мужчынскай і жаночай. Псіхафізіялагічныя і сацыякультурныя адрозненні мужчыны і жанчыны носяць назву гендарнай апазіцыі. На гендарныя паводзіны аказвае ўплыў прастора сацыяльных адносін, а таксама традыцыі нацыянальнай культуры. Прадметам нашай увагі выступае этнакультурная адметнасць парэміялагічных адзінак, у семантыцы якіх адбываецца рэпрэзентацыя паводзін жанчыны з пункту гледжання гендарных стэрэатыпаў – культурна і сацыяльна абумоўленых, трывала замацаваных у народнай свядомасці ўяўленняў адносна псіхалагічных якасцей і нормаў паводзін прадстаўнікоў мужчынскага і жаночага полу.

Здаўна ў беларусаў сям’я лічылася маральнай і гаспадарчай асновай агульнапрынятага ладу жыцця. Шматлікія прыказкі і прымаўкі беларускай мовы семантызуюць маральна-этычныя паводзіны ў сям’і, узаемаадносіны мужа і жонкі ў шлюбе. У іх ярка намаляваны партрэт суджаных, акцэнтавана ўвага на заганах і каштоўнасцях сямейнага жыцця, акрэслены асноўныя сферы дзейнасці, а таксама функцыянальная роля мужчыны і жанчыны пры вядзенні гаспадаркі.

Прыказкі і прымаўкі сцвярджаюць, што беларусы заўсёды вельмі адказна ставіліся да стварэння сям’і і выбару хлопцам або дзяўчынай сабе пары, бо шлюб, згодна з хрысціянскай традыцыяй, павінен быў заключацца адзін раз і на ўсё жыццё. Пра гэта сведчаць наступныя парэміі: *ажаніцца – не ўпасці: не ўстанеш, не атрасеешся; замуж пайсці – не лапці плясці; на скорую руку не жаніся; ажаніцца, як паміраць, не спяшайся; жонку бяры не на год, а навек* і інш. Многія прыказкі змяшчаюць у сабе парады маладым, якімі яны павінны кіравацца пры выбары пары. Для хлопца гэтыя парады гучаць так: *выбірай жонку не на ігрышчы, а на іржышчы; шукай жонку ў гародзе, а не ў карагодзе; не хвалі каня запрагаючы, а дзеўку выбіраючы; жонак на сходзе не выбіраюць; жонку выбірай і вачыма, і вушыма; сенажаць агледзь, як раса абсохне, а дзеўку – на рабоце* і інш. Згодна з гендарнымі стэрэатыпамі, менавіта хлопец выбіраў сабе пару, за ім

заўсёды заставалася “апошнія слова” пры стварэнні сям’і. З гэтай прычыны зразумелым становіцца трывала замацаванае ў народзе і па сённяшні дзень меркаванне: “Дзяўчына ідзе замуж тады, калі яе бяруць”. Як сведчаць прыведзеныя прыклады, перш за ўсё хлопец звяртаў увагу на працавітасць і руплівасць сваёй абранніцы. Невыпадкова асноўная сэнсавая нагрузка ў структуры парэмій прыпадае на такія лексемны з “працоўнай семантыкай”, як *іржышча, гарод, работа* і інш. У дзяўчат жа пры выбары мужа не заўважалася строгай акрэсленасці, наяўнасці пэўных патрабаванняў да характару і якасцей абранніка, што і адзначаецца ў шматлікіх народных афарызмах. У адных з іх сцвярджаецца думка, што *не той харош, што тварам прыгож, а той харош, хто на справу гош*. У іншых дзяўчат – іншыя жыццёвыя прыярытэты: *лети пад лаўкай пасядзець, але на харошага паглядзець; няхай сабе мужык як шкарпэтка, абы я была як кветка; мужык хай будзе, як долата, абы за ім была, як золата*. Для мужа знешняя прыгажосць будучай жонкі лічылася неабавязковай: *з дзявоцае красы не нап’ешся; з хараства вады не нап’ешся; з красы хлеба не есці; дзеўка прыгожа, ды прасці нягожа* і інш. Як правіла, захапляючыся прыгажосцю жанчыны, мужчыны ўсведамлялі, што знешняя прыбабнасць не на век, а таму аддавалі перавагу здароўю, працавітасці, розуму і ўмельству абранніцы.

Паводле традыцыйных народных уяўленняў, жанчына магла рэалізаваць сябе поўнасцю толькі замужам, таму шлюб для дзяўчыны быў пажаданым. Замужжа – гэта асноўны этап у жыцці, якога яна вельмі чакае. Але чакае яна заўсёды шчырага, узаемнага, шчаслівага кахання, бо калі наадварот, то *лети у дзеўках сядзець, чым замужам марнець; лепей ў дзеўках сядзець, як замужам парывець*. У структуры дадзеных парэмій утрымліваецца ўстойлівы выраз *сядзець у дзеўках* ‘доўга не выходзіць замуж’, які падкрэслівае гатоўнасць дзяўчыны адмовіцца ад замужжа, калі яно, па яе меркаваннях, не абяцае быць жаданым і шчаслівым.

У народзе здаўна адмоўна ставіліся да “няроўных” пар – шлюб старога чалавека з маладой дзяўчынай, што пацвярджаюць наступныя парэміі: *змяшаўся палын з травой – ажаніўся стары з маладой; старому з маладою жыць, што саве з ластаўкаю гняздо віць; ненадоўга стары жэніцца; гаспадар стары, а жонка маладая – то агонь і вада; пажаніліся, як малады конь і стары вол спрэгліся* і інш. У дадзеных парэміях праз семантычныя апазіцыі *стары – малады, палын – трава, сава – ластаўка, агонь – вада, конь – вол* даецца негатыўная ацэнка такому шлюбам, яго неадпаведнасць нормам народнай маралі, згодна з якой, шлюб павінен заключацца ў маладым узросце. Вялікім горам для дзяўчыны было выйсці замуж за п’яніцу: *мужык у карчме скача, а жонка дома плача; калі гаспадар у карчме скача,*

то гаспадыня ў дварэ плача. Асноўную сэнсавую нагрузку ў такіх парэміях нясуць семантычна супрацьпастаўленыя дзеясловы *скача – плача*, якія рэпрэзентуюць пакуты і нялёгкае жыццё жанчыны з мужам-п’яніцам.

Асуджалася ў народзе імкненне дзяўчыны выйсці замуж без разбору з агульнавядомай прычыны – каб не застацца ў дзеўках: *хоць за вала, абы дома не была (абы замужам была, толькі б дома не была); хоць за казла, абы запаўзла; хоць за старца, абы ў дзеўках не астацца; сякі-такі – абы быў, абы на хлеб зарабіў; сякі-такі мужчына, абы дровы ды лучына і інш.* У структуры апошніх парэмій перадача памкненняў, асабістых “установак” маладой дзяўчыны наконт выбару будучага абранніка рэалізуецца пры дапамозе ўжывання лексемы *сякі-такі* ‘абы-які, нягодны’. Тым не менш, многія парэміялагічныя адзінкі семантызуюць імкненне дзяўчыны выйсці замуж толькі за каханага. У іх сцвярджаецца думка, што ўзаемнае каханне – гэта аснова шчаслівага сямейнага жыцця: *з мілым па душы – рай і ў шалашы.* Як вядома, у мінулыя часы дзяўчыну часта аддавалі замуж за нялюбага, і яна вымушана была прымаць і мужа пераносіць пакуты лёсу: *як да каханага ісці, то сцежкі-дарожкі, а як да нялюбага, то слёзкі.* У выпадку шлюбу з некаханым чалавекам народная мудрасць раіла: *сцёрпіцца – злюбіцца*, але сэрца ніяк не магло змірыцца з душэўнымі мукамі, і тады жанчыне хацелася часам выбраць уласную згубу: *лепей у зямельцы гніць, чым з нялюбым жыць; лепей чэмер піці, як з нялюбам жытку жыці.* Як правіла, у такіх парэміях ужываюцца лексічныя адзінкі з адмоўнай канатацыяй (*чэмер піці, у зямельцы гніці* і інш.).

У некаторых парэміялагічных адзінках акцэнтуюцца ўвага на багацці, пасагу маладой. У адных сцвярджаецца, што *няхай жонка свінка, абы грошай поўная скрынка*, а ў іншых – *не тое багацце, што цесць з цешчаю далі, а што маладыя самі нажывалі; не з прыданым жыць, а з чалавекам; багацце нявесты на ічасце не пераробіш* і інш. Як бачым, у большасці трапных народных выказаў усё ж такі адзначаецца, што багацце – не галоўны фактар пры выбары пары. На першым месцы – унутраны стан, маральныя якасці маладой і маладога.

Сацыяльны статус замужняй жанчыны спрадвеку лічыўся больш высокім. Да замужняй дзяўчыны ставіліся прыхільна, а да незаможнай – адмоўна. Як правіла, у замужжы маладая набывала асаблівую жаночую прывабнасць: *тады дзеўка стала пышна, як замуж выйшла.* Аднак, згодна з народнымі ўяўленнямі, прыгажосць жанчыны заўсёды атаясамлівалася не толькі са знешнім выглядам, але і з яе працавітасцю, умельствам, густам. Калі надыходзіла пара выходзіць замуж, дзяўчына рыхтавала бацькоўскай сям’і і радні жаніха багата

вышытыя кашулі, ручнікі, паясы – гэтым яна сведчыла свае здольнасці, сваю працавітасць і руплівасць.

Сямейнае жыццё патрабавала ад жанчыны не толькі адказнасці, найлепшых маральных якасцей, але яшчэ і працалюбства. Гультайства, няздатнасць да хатняй працы, безгаспадарлівасць дзяўчыны з’едліва выкрываліся: *Але ж і старанная! Як сваты ідуць, то веніка шукае хату падмесці*. Некаторыя парэміялагічныя адзінкі беларускай мовы сцвярджаюць, што шлюб – гэта нялёгкая справа, яна патрабуе ад маладой жанчыны вялікай адказнасці, цярпення, гатоўнасці да розных жыццёвых нягод. А таму, ідучы замуж, маладзіца павінна была быць гатовай да цяжкасцей: *замуж выйсці – трэба знаць: позна легчы, рана ўстаць*. Дадзеная думка семантызуецца ў многіх парэміялагічных адзінках праз выкарыстанне такіх лексічных спалучэнняў, як *горкая рэдзька*: *горкая рэдзька, ды ядуць, кепска замужам, ды ідуць*; *горкая гарэлка*: *горкая гарэлка (гарэлачка), але п’юць, дрэнна замужам, але ідуць*; *слёзы ліць*: *замуж ідзе – песні пяе, а выйшла – слёзы лье*. Сустрэкаюцца і такія парэміі, у якіх адзначаецца наступнае: невядома, як складзецца лёс маладой пасля заключэння шлюбу: *добра будзе – накрусуешся і напруцуешся, кепска будзе – накрукуешся і нагаруешся; добра будзе – напруцуешся, кепска будзе – нагаруешся* і інш. Асобныя парэміі акцэнтуюць увагу на своечасовым замужжы, адзначаюць яго вартасці і станоўчыя бакі: *у дзеўках сівеючы, не будзеш радавацца; дзявочы век карочы, замужам даўжэй век; дасядзела да сівой касы* і інш. У моўнай свядомасці беларусаў негатывнае стаўленне да несвоечасовага ўступлення дзяўчыны ў шлюб рэпрэзентуецца праз ужыванне у семантычнай структуры прыказак і прымавак устойлівых выказаў *сівец у дзеўках, сівая каса*. У народзе традыцыйна адмоўна ставіліся да “дзеўкі-векавухі”. Злосць і нядобразычлівасць дзяўчыны, якая па пэўных прычынах так і не змагла выйсці замуж, уладкаваць сваё асабістае жыццё, семантызуе наступная прыказка: *няма злей асенняй мухі і дзеўкі-векавухі*.

У прыказках і прымаўках беларускай мовы даволі выразна размяжоўваюцца функцыянальныя ролі мужчыны і жанчыны па вядзенні гаспадаркі (пра гэта ўжо ішла размова ў раздзелах IV і V). І гэта невыпадкова: у сялянскім асяроддзі здаўна лічылася, што мужчына павінен працаваць на полі, выконваць самую цяжкую фізічную працу, забяспечваць матэрыяльны дабрабыт сям’і, а жанчына – выконваць абавязкі па вядзенні хатняй гаспадаркі, падтрымліваць парадак у хаце, выхоўваць дзяцей. Яшчэ ў старажытныя часы існаваў строгі падзел сфер гаспадарчай дзейнасці мужа і жонкі. Пры гэтым у народных афарызмах падкрэсліваецца выключная роля мужчыны як гаспадара: *калі хата без гаспадыні – вуглы гараць, а без мужыка – увесь дом; без гаспадара дом сірата*. На жанчыну спрадвеку прыпа-

дала большая частка хатняй працы і гаспадарчых клопатаў: гатаванне ежы, прыбіранне ў хаце, догляд скаціны і інш. Гэта пацвярджаюць парэміі, у структуры якіх утрымліваюцца словазлучэнні і лексемы, што, як правіла, характарызуюць побытавую сферу дзейнасці, побытавыя рэаліі, з якімі была звязана нялёгкая штодзённая праца жанчыны-жонкі. Напрыклад, *печ*: *бабіна дарога – ад печы да парога; бабіна воля – печ ды поле; гаспадыня, твая рэч – глядзі ў печ; цеста*: *бабе там места, дзе месяц цеста; хата*: *без гаспадара гумно плача, а без гаспадыні хата; гаршок*: *гаспадар не наносіць мяшком, што гаспадыня вынасіць гаршком* і інш. Трэба адзначыць, што ў склад многіх парэмій уваходзіць назоўнік *печ*, які выяўляе “галоўны клопат” жанчыны-гаспадыні. Як вядома, са старажытнасці і да нашых часоў печ выступае сімвалам непагаснага хатняга ачага і дабрабыту. Жанчына ў свядомасці беларусаў з’яўляецца захавальніцай сямейнага ачага, ад яе залежыць дабрабыт сям’і, таму невыпадкова, што паняцці *гаспадыня-жонка* і *печ* семантычна ўзаемазвязаныя. Аднак жанчына выконвала не толькі хатнюю работу. Ёй часта даводзілася працаваць нароўні з мужчынам у полі, дзе яна не толькі жала сярпом, а і падавала снапы на воз, не толькі грэбла сена, а і насіла копы, падавала сена на стог і інш. Пра тое, наколькі жанчына была занята ў сям’і, даволі трапна сказаў А.К. Сержпутоўскі: “Яна таўчэ ў ступе крупы, меле ў ручных жорнах зерне на хлеб, пячэ хлеб, гатуе страву, прыбірае хату, корміць свіней, гусей, качак, цялят, няньчыць дзяцей, ходзіць па ваду, часта сячэ дрывы, доіць карову, выганяе на пасьбу і сустракае скаціну, – словам, не мае ніколі вольнага часу. Але гэта яшчэ не ўсё. Ёй трэба вырасціць лён, каноплі, прыгатаваць кудзелю. Напрасці, наткаць і пашыць бялізну, вырабіць сукно для верхняй вопраткі і г.д.” [19, с. 29]. Мужчына ж ніколі не выконваў “жаночую” работу: не гатаваў ежы, не мыў бялізны, не прыбіраў у хаце. Калі так здаралася, што муж паліў у печы, то з яго кпіла ўся вёска. Пра нядбайную, негаспадарлівую жанчыну іранічна гаварылі: *Гаспадыня! Сем град – адзін бурак; як наварыла Люця, дык не паесць і цюця*.

Трэба адзначыць, што стаўленне да жанчыны з боку мужа было часта непаважлівым і несправядлівым, бо правы жонкі былі абмежаваны, нягледзячы на яе асноўную ролю пры вядзенні хатняй гаспадаркі: *дай бабе волю – звядзе ў няволю; не вер каню ў дарозе, а жонцы дома* і інш. Як сцвярджае А.С. Фядосік, “адной з прычын своеасаблівага падняволенага становішча жанчыны ў сям’і было нераўнапраўнае становішча яе ў параўнанні з мужчынам у царскай Расіі. Адбываўся тут таксама і ўплыў царквы, якая ў адпаведнасці са свяшчэнным пісаннем лічыла жанчыну ніжэйшай за мужчыну істотай. Духавенства доўга спрачалася, ці ёсць у жанчыны душа і ці можна

лічыць яе чалавекам” [14, с. 96]. Тым не менш, вядомы этнограф XIX ст. М.В. Доўнар-Запольскі так характарызаваў становішча жанчыны-жонкі: “Становішча жанчыны ў беларускай сям’і далёка не можа быць названа прыгнечаным. Яна з’яўляецца поўнай гаспадыняю ў сваёй сферы, памочніцай і дарадчыцай мужа. У адносінах да дзяцей народны погляд патрабуе таксама поўнай павагі з боку апошніх да маці” [57, с. 45].

Традыцыйна ў народнай культуры беларусаў лічылася, што жонка павінна была быць сціплай і паслухмянай, валодаць мяккім і пакладзістым характарам, уменнем падабацца мужу, не павінна прэрэчыць яму. Многія парэміі, сцвярджаюць, што *гаспадар і жонка – найлепшая сполка; муж і жана адна сатана; гаспадар і баба – адна рада; гаспадар і жонка – адна кішонка; які чорт Хомка – такая яго жонка* і інш. Сям’я павінна быць моцнай, згуртаванай, у ёй павінны панаваць лад і згода. Як сведчыць даследаваны моўны матэрыял, здараліся ў сямейным жыцці і сваркі, што адзначаецца ў наступных парэміях: *страчаліся – цалаваліся, а як у адну хату сышліся – за чубы ўзяліся; век звекавалі, а жылі, як сабакі праз зыгарадку; добрая сварка – у хаце напраўка* і інш.

У многіх прыказках і прымаўках беларускай мовы сцвярджаецца думка, што ў сям’і многае залежыць ад паводзін і якасцей мужа, які выконваў самую цяжкую працу па гаспадарцы – араў, сеяў, вазіў і пілаваў дровы, рамантаваў сельскагаспадарчыя пабудовы і інш. Менавіта мужчынскай справай лічыўся выраб некаторых прылад працы для прадзіва, земляробчых работ і інш. Таму працалюбівыя, добрыя гаспадары карысталіся павагай сярод дарослых членаў сям’і, асабліва жанчын. Гэта пацвярджаюць наступныя парэміі: *за добрым мужам і варона жона, а за кепскім і княгіня гіне; з добрым гаспадаром нажывешся, з дрэнным гора набярэшся; пад добрым кустом трава зелянее, за добрым мужыком жонка маладзее* і інш., дзе ў значэнні прыметніка *добры* на першае месца выходзіць семантычны кампанент ‘гаспадарлівы, працавіты’. Аднак дабрабыт у сям’і, як адзначалася вышэй, у многім яшчэ залежаў і ад жанчыны, ад яе якасцей і рыс характару: *у добрай жонкі і благі гаспадар будзе добры; добрая жонка дом зберажэ, а ліхая рукавом растрасе; з добраю жонкаю гора – паўгора, а радасць – удвайне; добрая жонка – дома рай, злая – хоць ты цягу дай (хоць ты з хаты ўцякай)*. Дзякуючы прыёму семантычнай апазіцыі прыметнікаў *добрая – злая, добрая – ліхая* сцвярджаецца думка пра адказнасць і сур’ёзнасць падыходу мужчыны да стварэння сям’і.

У многіх парэміях гаворка ідзе пра **бабу** – жанчыну сярэдняга і пажылога ўзросту, якая не вылучаецца лагодным характарам, уступ-

чывасцю, згаворлівасцю і паслухмянасцю. Часцей за ўсё да такіх жанчын мужчыны адносіліся непрыязна. Таму менавіта мужчыны з'яўляюцца “аўтарамі” шматлікіх прыказак і прымавак тыпу у бабы валасы доўгія, а розум кароткі; дурной бабе і галава мяшае; дурная баба і ваду ў ступе стаўчэ і інш. У народзе лічылася, што жанчына, у параўнанні з мужчынам, мела больш нізкія разумовыя здольнасці, жаночы розум не такі востры, як ў мужчыны. Семантызацыя разумовай “абмежаванасці”, глупства жанчыны ўзмацняецца пры дапамозе ўвядзення ў структуру парэміі прыметніка *дурны* (галава, баба і інш.). Лічылася, што такія жанчыны-бабы займаліся толькі сваркамі, хітрыкамі, у якіх яны пераўзыходзілі нават чорта ці нячысціка: *хочаши убачыць чорта, напай бабу; дзе чорт найме, там бабу паішле; жонка не жонка, а чорт у спадніцы; баба і чорта звядзе; калі жана-сатана, то яна і чорту падноскі адарве; чорт і баба – адна рада; д'ябал (чорт) салад саладзіў і то бабе дагадзіў* і інш. Як бачна, у названых парэміялагічных адзінках выкарыстоўваецца паралель: **жанчына – чорт**, якая ўзнікла на аснове рэлігійнага і міфалагічнага светапогляду беларусаў. Так, у большасці славянскіх легенд расказваецца (услед за Бібліяй), што жанчына была створана пасля мужчыны, з чым і звязваецца, паводле народнага ўяўлення, падпарадкаванае становішча жанчыны ў патрыярхальным грамадстве. Ва ўсходніх і паўднёвых славян распаўсюджана легенда пра паходжанне Евы з хваста чорта або сабакі. З прычыны таго, што сабака (чорт) украў рабро Адама, Бог адрэзаў яму хвост і зрабіў з яго жанчыну, таму яна і балбоча языком, нібы сабака віляе хвостом. Адсюль высмейванне ў шматлікіх парэміях балбатлівасці жанчыны, яе “языкастасці”, няўмення трымаць сакрэты, што спрадвеку лічылася заганнымі рысамі жаночага характару: *карову б'юць за зык, а бабу за язык; і шыла, і мыла, і ткала – і ўсё языком; каню хваста не вяжы, а бабе праўды не кажы; на бабскім языку кароста сядзіць; не б'е жонку мужык, а б'е жончын язык; ні села ні пала – а ўсяму свету расказала* і інш.

Шматлікія народныя выслоўі рэпрэзентуюць нявернасць мужа ці жонкі, напрыклад: у *каханкі смаляныя лаўкі*. У народзе заўсёды адмоўна ставіліся да сямейнай здрады. Мужчынская “нявернасць” часта семантызуецца праз спалучэнні **чужая жонка** ці **чужая кабеціна**: *чужая жонка мёдам мазана, а свая смалой; чужы хлеб гасцінец, а чужая жонка – прыгажуня; сам сябе загубіш, як чужую кабеціну прыгалубіш; не паглядай на чужых жонак: ці скасееш, ці здурнееш* і інш. Асуджаецца ў народзе другая і трэцяя жаніцьба: *першая жонка ад бога, другая ад людзей, а трэцяя ад чорта*. Як бачым, у апошняй парэміі сцвярджаецца думка, што першая жонка даецца мужчыну Богам. Другую жонку яму раяць людзі. А трэцяя пасылаецца

чортам. Мяркуючы па матэрыялах канца XIX – пачатку XX стст., парушэнне сямейных вузаў было не характэрна для традыцыйнай сям’і беларусаў, а калі і здаралася, то віноўнікам гэтага, як правіла, быў муж. Жанчыне пакінуць мужа не было магчымасці, асабліва, калі ў сям’і многа дзяцей. Таму яна вымушана была цярпець яго нявернасць. Здрада жанчыны была рэдкай з’явай і часта суправаджалася пабоямі мужа, строгім асуджэннем грамадскасці і пакаяннем ў царкве.

Прааналізаваўшы тэматычную групу гendarна маркіраваных парэміялагічных адзінак, якія семантызуюць жанчыну-жонку, можна сцвярджаць, што асноўная маса трапных народных выслоўяў утрымлівае ў сваёй семантыцы негатыўную ацэнку жанчыны з боку асоб мужчынскага полу. Гэта можна патлумачыць, мабыць, дастаткова працяглым існаваннем патрыярхальнага грамадства, а таксама рэлігійным светапоглядам беларусаў, згодна з якім, жанчына атаясамлівалася з сатаной ці чортам (*дзе чорт не зможа, туды бабу пашле*), лічылася асобай больш нізкага сацыяльнага статусу, чым мужчына (*жанкі – не людзі, козы – не тавар*). Сярод адмоўных рыс характару жанчыны ў парэміях найперш семантызуюцца такія з іх, як ілжывасць: *баба многа знае, толькі мала праўды кажа; не вер каню ў дарозе, а жонцы дома*; упартасць, свавольства: *забіла б і баба лося, каб ёй удалося; ні села, ні пала, захацела баба сала*; балбатлівасць: *паедзем, бабка, у чужое сяло, то будзем ведаць, што ў нашым робицца; не б’е жонку мужык, а б’е жончын язык*; прагнасць: *баба хоць жыгала, дык ёй усё мала; дзеля дроў замуж пайшла*; непрадбачлівасць: *не мела баба клопату, дык купіла парася* і інш.

Адносна невялікую групу парэміялагічных адзінак з агульным значэннем ‘жанчына-жонка’ складаюць прыказкі і прымаўкі са станоўчай канатацыяй. У першую чаргу ў такіх парэміях адзначаецца галоўная роля жанчыны як гаспадыні, ад якой залежыць дабрабыт сям’і, лад і парадак у хаце, і акцэнтуюцца ўвага на сумленнасці, стараннасці жанчыны: *хата гаспадыняю красна; у гаспадыні работа адна, трэба яе рабіць штодня; у добрай гаспадыні і певень нясецца; добрая гаспадыня за вуглы трымаецца* і інш.

У парэміялогіі беларускай мовы даволі вялікую групу складаюць прыказкі і прымаўкі, якія рэпрэзентуюць асноўнае прызначэнне жанчыны ў жыцці – быць маці. Маці з’яўляецца самым бліжнім і дарагім чалавекам на свеце, што семантызуецца ў структуры значнай колькасці парэміялагічных адзінак. Маці нельга купіць за грошы: *няма той крамы, каб прадаваліся родныя мамы; мамка не граматка, за злотку не купіш; другой маткі не знойдзеш* і інш. Амаль кожны чалавек праз усё жыццё праносіць успаміны, звязаныя з матулінай чулас-

цю, ласкай, сардэчнасцю, пяшчотай. У жывой народнай мове беларусаў ужываецца многа прыказак і прымавак, у якіх гаворыцца пра тое, што маці ніколі не здрадзіць свайму дзіцяці і заўсёды прыйдзе яму на дапамогу: *добра ў свеце, лепш пры мамцы; без роднай мамачкі заключаюць галачкі; другой маткі не знойдзеш* і інш. Станоўчая канатацыя прыведзеных парэмій ствараецца дзякуючы ўжыванню структурных кампанентаў *мамка, родная мамачка, матка*.

У шматлікіх народных афарызмах станоўча ацэньваецца жанчына-маці, якая сімвалізуе эмацыянальнае цяпло, увагу і клопат. Маці абараняе і ахоўвае сваё дзіця, напрыклад: *свая матка шкадуе дзіцятка; нічыя такія слёзы, як матчыны: яны і ўтопяць, яны і шчасця выпрасяць* і інш. Паколькі ў дзіцяці ад нараджэння менавіта з маці ўстанаўліваюцца самыя цесныя эмацыянальныя сувязі, невыпадкова ў парэміях адзначаецца: *пры сонейку цёпла, а пры мамцы добра; у каго матка, у таго галоўка гладка; птушка рада вясне, а дзіця маці*. Менавіта жанчыне-маці ўласцівы такія дадзеныя ёй ад прыроды якасці, як шкадаванне, чуласць, спагада і інш., што пацвярджаюць наступныя парэміі, у структуры якіх ужываюцца спалучэнні *свая матка, матка родная*: *свая матка шкадуе дзіцятка; ніхто так дзецям не спагадае, як матка родная і інш*. Можна з упэўненасцю сцвярджаць, што шчырая любоў маці да сваіх дзяцей – характэрная рыса сямейнага ўкладу беларусаў: *узяў дзіця за руку – матку за сэрца бярэш*. Маці ніколі не бывае жорсткай з дзецьмі, нават калі злуецца ці сварыцца: *мацерына качалка лепш чужоай ласкі; матчыны дулі нікому носу не звярнулі; матка дзіцятка хоць б'е, то не заб'е*. У прыказках падкрэсліваецца, што маці гатова заўсёды заступіцца за сваё дзіця, дапамагчы яму ў любую хвіліну: *дзетачкі паб'юцца – матачкі пасварацца; дзетачкі ў лясачкі, матачкі ў сварачкі* і інш.

Народная свядомасць утрымлівае ў сабе разуменне велізарнай ролі бацькоў у выхаванні дзяцей, якія павінны ім перадаваць найлепшыя маральныя якасці. Роля маці ў гэтым, на думку народа, самая галоўная, бо яна знаходзіцца эмацыянальна бліжэй да дзяцей, ад яе ў многім залежыць лад і спакой у сям'і, добрыя ўзаемаадносіны і згода. Яшчэ з часоў глыбокай старажытнасці маці ў сям'і выконвала ролю першай апякункі і выхавальніцы. Ад яе дзіця навучаецца словам, першым крокам, узаемаадносінам з навакольным светам. Пад апекай маці дочки заставаліся да паўналецця, да моманту ўступлення ў шлюб: *мілая тая дарожка, кудую я да мамы хадзіла; цяжка саду без зязюлі, цяжка доньцы без матулі*. Апошняя парэміялагічная адзінка пабудавана на прынцыпе паралелізму. Як зязюля аберагае сад ад розных шкоднікаў, так і маці аберагае сваю дачку ад розных цяжкасцей і навал жыцця. Без зязюлі сад можа загінуць, як і дачка без маці, бо ў новай,

чужой сям’і лёс дзяўчыны мог быць трагічным. Хлопчыкі ж на выхаванні ў маці былі да чатырнаццаці гадоў, а пасля адказнасць за іх працоўнае выхаванне браў на сябе бацька. Важная роля жанчыны-маці была звязана з яе непасрэдным абавязкам навучання дзяцей розным хатнім справам. Яна з ранняга дзяцінства прывучала дзяцей да працы – прыбіраць у хаце, даглядаць жывёлу і птушак, працаваць у агародзе і полі і інш. Пры гэтым сама маці з’яўлялася прыкладам працалюбства і носьбітам найлепшых маральных якасцей.

Любоў і павага да маці – пачуццё святое, таму ў многіх прыказках і прымаўках асуджаюцца непаважлівыя адносіны да маці: *тады маці міла, як ногі мыла*, дзе паказваецца нікчэмнасць існавання і незайздросны лёс таго, хто забывае яе. “*Хто маці забывае, таго бог карае*”, – перасцерагае народная мудрасць. З асуджэннем гучыць і наступная прыказка, у якой сцвярджаецца думка, што маці больш клапаціцца пра дзяцей, чым дзеці пра маці: *матка парве пазуху, хаваўшы для дзяцей, а дзеці парвуць пазуху, хаваўшы ад маткі*.

Цяжкім быў лёс дзяцей, у якіх памірала маці, а пасля жаніцьбы бацькі іх выхаваннем займалася яго новая жонка, якая ставілася да дзяцей не як маці, а як злая мачыха: *бацька памрэ, то палавіна сіраты, а як маці памрэ, то цэлы сірата*. Народ, відаць, не без падстаў сцвярджаў, што *мачыха не будзе роднай маткаю; свая матка, б’ючы, не заб’е, а чужая, гладзячы, загладзіць; матка дзяцей вучыць, а мачыха сушыць; лепей чужым рабіць, чым мачысе гадзіць; родная маці б’ючы ранаў не наробиць, а мачыха і гладзячы параніць; матка галоўку мые – прыгладжае, а мачыха мые – толькі скубае, кашулю дае – праклінае; матка дзяцей вучыць, а мачыха сушыць*. Гэта азначае, што ў процілегласць сардэчных, пяшчотных адносін роднай маці, мачыха, як правіла, варожа, з нелюбоўю ставілася да няродных дзяцей. У многіх парэміялагічных адзінках з адмоўнай канатацыяй гэта выяўляецца праз семантычную апазіцыю *мачыха (чужая матка) – родная маці (матка)*.

Даволі шырока ў парэміялагічнай спадчыне беларусаў прадстаўлены вобразы свекрыві і нявесткі. Як вядома, жыццё жанчыны ў мінулым было падпарадкавана строгім і жорсткім патрыярхальна-звычайным правілам: замуж трэба было ісці ў мужаву хату (часта па жаданні бацькоў за амаль незнаёмага хлопца) з яе ўнутрысямейнымі звычаямі і кансерватыўнымі ўстаноўкамі, з поглядам на прызначэнне нявесткі ў хаце быць работніцай, прыслугай для ўсіх і кожнага. Патрабаванні з боку сям’і мужа да маладой жанчыны былі вельмі вялікімі, а жаласлівасць і спагада да яе – вельмі малымі. Часам адносіны да маладой жанчыны з боку новай сям’і былі прадузятая надобразычлівымі. Гаспадарлівая свякруха заўсёды пільна сачыла

за маладой нявесткай: ці добра тая жне, прыбірае ў хаце, даглядае гаспадарку. Яшчэ цяжэй было маладой жанчыне ў сям'і мужа, калі свякроў расчаравалася ў ёй: не так хутка працу робіць або няўважліва ставіцца да яе сына, ці пасаг не такі далі, які абяцалі... Усё было не так і не гэтак. Яна дакарала нявестку, што любіць доўга паспаць, што няздатная да працы і інш.

У традыцыйнай культуры беларускага народа здаўна лічылася, што родная маці заўсёды знаходзіць узаемаразуменне з дачкою, у той час як залоўка, свякроў увасабляюць у сабе ліха, зло, а таму з імі цяжка наладжваць зносіны: *а залоўка злая, як свякроўка ліхая*. Невыпадкова, што большасць парэміялагічных адзінак, у якіх семантызуюцца адносіны паміж свекрывёй і нявесткай, характарызуюцца адмоўнай канатацыяй. Гэта звязана з тым, што вялікую ролю ва ўзаемаадносінах нявесткі і свекрыві іграла высокая патрабавальнасць апошняй да абранніцы мужа, жаночая і мацярынская рэўнасць. Такія адносіны яркава семантызуюць трапныя народныя выслоўі праз ужыванне тых ці іншых моўных адзінак – фразеалагізма *любіць як сабака палку*: *свякроў любіць нявестку, як сабака палку*; дзеяслова *біць*: *кошку б'юць, а нявестцы намёк падаюць*; назоўніка *бруд*, як сведчанне таго, што нявестка павінна была выконваць самую брудную і непрыемную працу – мыць, чысціць, за ўсімі прыбіраць: *датуль нявестка была міла, пакуль бруд з хаты насіла*; назоўніка *грады*, які сімвалізуе цяжкую працу на агародзе: *на нявестку сем год грады брэшуць* і інш.

Як правіла, пакрыўджаная нявестка ніколі не супярэчыла свекрыві і іншым членам мужавай сям'і. На ўсе папрокі маладая жанчына адмоўчалася. Самымі цяжкімі ў сямейным жыцці былі першыя гады. Трэба было не толькі адаптавацца псіхалагічна ў новай сям'і, але і звыкнуцца з цяжкай фізічнай працай. Не сакрэт, што дочки, жывучы ў бацькоўскай сям'і, не вельмі дапамагалі бацькам па гаспадарцы, ім маці заўсёды гаварыла, што “яшчэ, дачушка, наробішся” [гл. 19, с. 30]. Такім дзяўчатам прыходзілася цяжка ў мужавай сям'і. Было і такое, што маладая нявестка яшчэ не прывыкла да працы, але з гадамі жанчына, як кажуць, убіралася ў сілу і працавала нароўні з усімі. Аднак пры гэтым, трэба заўважыць, не ўсе маладыя жанчыны адпавядалі прынятаму стэрэатыпу нявесткі пакорнай, маўклівай, што пацвярджае семантыка наступнай парэміі: *нявестка порсткая, як сена шорсткае*. Некаторыя жанчыны не маглі змірыцца з падняволеным становішчам, з несправядлівасцю, якая панавала ў новай для яе сям'і. Таму яны вымушаны былі абараняць свае інтарэсы і правы, але, заўважым, гэта ў мінулыя часы было рэдкай з'явай.

Становішча маладой жанчыны ў чужой сям'і найбольш выразна раскрываецца праз супастаўленне з дзявоцкім жыццём у родных

бацькоў: *добра ў свеце, лепш пры мамцы; мілая тая дарожка, кудую я да мамы хадзіла* і інш. Дачка была заўсёды правай рукой у маці, знаходзілася пад яе апекай да моманту ўступлення ў шлюб, а таму невыпадкова, што асноўную сэнсавую нагрузку ў такіх парэміях нясе лексема *маці* (*мама, мамка*).

У народзе традыцыйна лічылася, што свякроў амаль ніколі не адносіцца да нявесткі так, як да роднай дачкі: *як з мякіны падушка, так з нявесткі дачушка; курыца – не птушка, нявестка – не дачушка* і інш. У апошняй прыказцы ўжываецца пашыраны ў народзе выраз *курыца – не птушка*. Прыказка пабудавана на прынцыпе паралелізму і ўтрымлівае ў сабе адмоўны канататыўны кампанент значэння. Гэта з’яўляецца вынікам асэнсавання людзьмі знешніх адзнак і асаблівасцей паводзін курыцы як свойскай птушкі: крылы, што прызначаны не для палёту; спосаб выседжвання яек на голай зямлі, а не ў гнязде; ненасытная пражорлівасць і звычка нудна і панура сноўдацца па двары ў пошуках зерня [гл. 129, с. 123]. Гэта ўсё якасна адрознівае курыцу ад іншых пярнатых і дае падставу лічыць яе не птушкай, што ў сваю чаргу было перанесена і на вобраз жанчыны-нявесткі, якая не магла стаць для свекрыві па-сапраўднаму роднай дачкой. Падобнай па структуры і змесце да вышэй названай парэміі з’яўляецца прыказка *кукушка – не птушка, нявестка – не дачушка*, у якой узгадваецца распаўсюджаны ў фальклорнай спадчыне беларусаў вобраз зязюлі (кукушкі). Увогуле, вобраз зязюлі ў народнай свядомасці звязаны са шматлікімі міфалагічнымі ўяўленнямі і валодае багатай сімволікай. Напрыклад, зязюля – гэта прарочая птушка, варажбітка, якая вызначае працягласць чалавечага жыцця і тэрмін шлюбных саюзаў, паведамляе пра надыход лета, будучы ўраджай і інш.; зязюля – “пустая” маці, якая не мае гнязда і не гадуе сваіх дзяцей; зязюля – абяздоленая, адзінокая жанчына, пакутніца; зязюля – жонка і інш. [гл. 129, с. 107]. Зязюля, у адрозненне ад іншых птушак, вылучаецца сваім незвычайным спосабам гадавання патомства: не ў гнёзды, а падкідвае яйкі ў гнёзды іншых птушак. У народных легендах адзначаецца, што за гэта птушкі нават выгналі зязюлю са свайго птушынага асяроддзя. Існавала павер’е, што пасля заканчэння кукавання (на Пятроў дзень) зязюля хаваецца ў капусце або ў крапіве ад птушак, якія б’юць яе, імкнучыся адпомсціць за тое, што яна падкідвае свае яйкі ў чужыя гнёзды. Зязюлю ж Бог пазбавіў свайго гнязда за тое, што яна віла яго ў Дабравешчанне, тым самым парушаючы забарону працаваць. Таму, згодна з павер’ямі, зязюля не з’яўляецца птушкай, бо яна была выгнаная [гл. 129, с. 109]. Невыпадкова, што гэты сімвалічны вобраз зязюлі пераклікаецца з вобразам нявесткі ў згаданай вышэй парэміі, у якой

сцвярджаецца думка пра немагчымасць усталявання роднасных, блізкіх адносін паміж свекрывёй і нявесткай.

У моўнай карціне свету нашага народа даволі выразана даецца характарыстыка жанчыны, якая пасля смерці мужа набывае сацыяльна-сямейны статус удавы. У мінулыя часы жыццё людзей было цесна звязана з сельскай гаспадаркай, працай на зямлі, што, як заўважалася вышэй, з'яўлялася “галоўным клопатам” мужчыны. Таму невыпадкова, што ў парэміялагічнай спадчыне беларускага народа даволі шырока прадстаўлены вобраз пакутніцы-ўдавы, якая пасля смерці мужа становілася “аб’ектам” увагі вяскоўцаў. Найперш у такіх прыказках і прымаўках звяртаецца ўвага на цяжкае жыццё ўдавы, якое наступала пасля смерці гаспадара, падкрэсліваецца яе гаротная доля: *удава па двары пазнаеш; удовіна і сякерка не сячэ, і кабылка не вязе; удаве бяды дзве і інш.* Невыпадкова ў парэміях ужываюцца лексемы, семантычна звязаныя з гаспадарчым побытам: *сякерка, двор, кабылка*. Страціўшы кармільца, гаспадара і проста блізкага чалавека, жанчыне даводзілася самой выконваць цяжкую мужчынскую працу.

“Жыццё ўдавінае – савінае”, – сцвярджае наступная парэмія. Яна пабудавана на прынцыпе паралелізму. Сава – міфалагізаваная птушка ў свядомасці беларусаў. У першую чаргу сава ўспрымаецца як дэманічная птушка іншасвету, звязаная з нячыстай сілай, а гэта значыць, што яна з’яўляецца вяшчункай нядобрых і трагічных падзей; яе вобраз несумяшчальны з вобразамі “боскіх” птушак – арлом, сокалам, голубам, салаўём, ластаўкай, жаўранкам, бо яны супрацьстаяць як ‘д’ябалава – святому’, ‘смерць – жыццю’, ‘цемра – святлу’. Разам з тым сава – гэта клапатлівая маці, якая вельмі любіць сваіх дзяцей. У старажытнай карціне славян сава, як і зязюля, асэнсоўвалася таксама як сімвал адзіноты, нешчаслівай жаночай долі, жыццёвых цяжкасцей. Сава – гэта жанчына-ўдава, жанчына-пакутніца, сімвал жаночага смутку. Таму невыпадкова, што жыццё ўдавы называецца *савіным*.

Як правіла, у многіх народных выслоўях выяўляюцца шкадаванне, спагада да жанчыны-ўдавы, бо ёй трэба было працаваць не толькі па гаспадарцы, але і самастойна выконваць розныя жыццёвыя, традыцыйна “мужчынскія” абавязкі па гаспадарцы: *удава – бедная галава; удоўка – бедная галоўка* і інш. Асноўную сэнсавую нагрузку ў такіх парэміях бярэ на сябе прыметнік *бедны* ‘няшчасны’. Аднак патрыярхальная мараль была настолькі жорсткая, што не магла і не хацела захоўваць за ўдавой яе чалавечыя правы на грамадскія выгоды, асабістае шчасце. Не ўсе прыказкі і прымаўкі семантызуюць прыязныя адносіны да жанчыны-ўдавы: *удовачка-удава, гулівая галава; удава – шалёная галава* і інш. У названых парэміях даецца негатыўная ацэнка непрадуманым, непрыстойным учынкам удавы праз выкары-

станне прыметнікаў *гуллівая, шалёная* з адмоўным канататыўным кампанентам значэння, якія ўступаюць у семантычную апазіцыю з прыметнікам *бедны*. Гэтым самым сцвярджаецца думка пра тое, што не ўсе жанчыны-ўдовы заслугоўвалі шкадавання, спагады, паважлівых адносін і інш. Адзначаліся выпадкі, калі некаторыя жанчыны-ўдовы не змаглі вынесці шматлікія выпрабаванні і цяжкасці, аказаліся не здольнымі ўладкаваць сваё жыццё пасля смерці блізкага чалавека. Таму некаторыя з іх, як адзначалася вышэй, рабілі непрадуманыя ўчынкi, нярэдка становячыся каханкамі жанатых мужчын, якія мелі сям'ю, паводзілі сябе непрыстойна, што, зразумела, асуджалася ў народзе.

Такім чынам, гendarна маркіраваныя трапныя народныя выслоўі, у мове якіх рэпрэзентуюцца рысы характару і паводзіны жанчыны як носьбіта сацыяльна прадпісаных якасцей і рыс, што сфарміраваліся на аснове сацыяльных роляў, якія яна выконвала ў грамадстве, утрымліваюць у сваёй семантыцы багатую нацыянальна-культурную інфармацыю, якая характарызуе асаблівасці менталітэту, светапогляду і ўкладу жыцця нашага народа ў мінулым.

У залежнасці ад сацыяльных роляў, якія выконвала жанчына ў мінулым, намi вылучана 6 найбольш шырока прадстаўленых лексічных рэпрэзэнтантаў: *жонка, маці, мачыха, нявестка, свякроў, удава*. Праведзены лінгвакультуралагічны аналіз парэміялагічных адзінак, у семантыцы якіх рэпрэзентуецца жанчына з пункту гледжання гendarных стэрэатыпаў, выявіў, што для беларускай лінгвакультуры характэрна ацэнка пераважна адмоўных рыс характару і асаблівасцей паводзін жанчыны. Так, да негатыўных характарыстык жанчыны ў парэміях адносяцца наступныя: упартасць, свавольства, балбатлівасць, няўменне трымаць сакрэты, недальнабачнасць і інш. Акрамя гэтага, шматлікія прыказкі і прымаўкі праз структурныя кампаненты свайго складу семантызуюць таксама “абмежаванасць” жаночага інтэлекту, што, як правіла, выяўляецца ў ацэнцы мужчын. У змесце шматлікіх прыказак і прымавак рэпрэзентуецца думка пра грахоўнасць жанчыны. Аднак пры гэтым нельга канстатаваць, што жанчына з'яўляецца носьбітам выключна адмоўных характарыстык. У парэміялагічнай спадчыне нашага народа станюцца ацэньваецца роля жанчыны-гаспадыні і жанчыны-маці.

Вывады

Даследаванне нацыянальна-культурнай адметнасці парэміялагічных адзінак беларускай мовы, якія семантызуюць рэлігійны светапогляд беларусаў, іх сацыяльныя адносіны і гendarныя паводзіны, дазволіла акрэсліць шляхі, па якіх ішло фарміраванне нацыянальнай карціны свету нашага народа. У семантыцы

прааналізаваных парэмій адлюстраванне ў выглядзе культурна-гістарычных канатацый знайшла рэлігійная, сацыяльна-палітычная і побытавая сферы жыцця беларускага грамадства ў мінулыя часы. Семантыка парэміялагічных адзінак з нацыянальна-культурным кампанентам значэння рэпрэзентуе шматлікія маральныя арыенціры беларускага народа: арыентацыю на хрысціянскія традыцыі, набожнасць, працавітасць, пачуццё справядлівасці і ўласнай годнасці, памяркоўнасць і інш.

Рэалізацыя культурна-гістарычнага кампанента значэння ў прыказках і прымаўках адбываецца часцей за кошт метафарычна пераасэнсаваных свабодных словазлучэнняў. Актыўна ўжываюцца ў парэміях таксама трапныя народныя параўнанні і словы-сімвалы. Даследаваныя парэміялагічныя адзінкі характарызуюцца як станоўчай, так і адмоўнай канатацыяй. Як правіла, станоўчая канатацыя ствараецца праз сэнсаўтваральныя кампаненты *бог, хлеб, печ, родная маці*; адмоўная – праз такія назоўнікавыя кампаненты, як *чорт, пан, поп, багаты* (у значэнні назоўніка), *мачыха* і інш. У большасці беларусаў, згодна з народнымі стэрэатыпамі, выяўляецца негатыўнае стаўленне да такіх якасцей і асаблівасцей паводзін чалавека, як бязбожнасць, стварэнне ўласнага матэрыяльнага дабрабыту за кошт працы іншых (што было характэрна для класавага грамадства ў мінулым), лянота, безгаспадарлівасць.

Праз культурна-гістарычныя канатацыі трапных народных выказаў нашага народа шырока прадстаўлены пэўныя гістарычныя падзеі, факты культуры, нарматыўная карціна свету, традыцыі, звычаі і вераванні – усё тое, што найбольш поўна і выразна адлюстроўвае спецыфічныя рысы рэлігійнага, грамадска-палітычнага і сацыяльнага жыцця беларускай нацыі на працягу яе гістарычнага развіцця.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Фарміраванне карціны свету беларусаў, у якой праяўляецца своеасаблівае ўспрыманне з’яў, прадметаў, адносін паміж людзьмі, выразна фіксуецца ў мове нашага народа, у яго непаўторных узорах вуснапаэтычнай творчасці. Фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі з нацыянальна-культурным кампанентам значэння ўяўляюць сабой глыбока рэалістычную і праўдзівую частку народнай творчасці беларусаў. Яны з’яўляюцца адлюстраваннем шматвяковай гісторыі беларускага этнасу, яго жыцця і побыту, разнастайных жыццёвых назіранняў за жывёльным і раслінным светам, узаемаадносін паміж людзьмі, вынікам асэнсавання жыццёвых з’яў і падзей рэчаіснасці.

Даследаваныя фраземы і парэміі, у семантыцы якіх дастаткова выразна рэпрэзентаваны разнастайныя эмоцыі і пачуцці, маўленчая дзейнасць, асноўныя рысы нацыянальнага характару і маральна-этычныя якасці беларусаў, а таксама іх рэлігійны светапогляд, асаблівасці сацыяльных адносін і гендарных паводзін, акумуляюць у сабе найбагацейшы вопыт гісторыі нашага народа і яго культурную спадчыну, выяўляюць найлепшыя маральныя характарыстыкі чалавека – працавітасць, шчырасць, гасціннасць, памяркоўнасць, аптымізм, любоў да Радзімы і пашану да ўсяго свайго, роднага. Фраземы і парэміі з’яўляюцца каштоўным матэрыялам для даследавання спецыфікі адлюстравання вобраза чалавека ў моўнай карціне свету беларусаў, які паўстае як дынамічная, дзейная істота з уласцівым наборам псіхалагічных характарыстык.

Фразеалагічныя і парэміялагічныя адзінкі прадстаўлены багатым моўным матэрыялам, у якім увасобілася мудрасць і філасофскі погляд нашых продкаў на жыццё, асаблівасці іх характару і нацыянальнай свядомасці, адметнасці этнапсіхічнага складу беларускага народа. Семантычная прастора фразеалагізмаў, прыказак і прымавак пасвойму перадае ўнутраны свет чалавека і з’яўляецца знешнім выяўленнем яго паводзін і асаблівасцей узаемаадносін з іншымі людзьмі. У змесце разгледжаных моўных адзінак увасоблены ідэалы, эталоны і стэрэатыпы, якія былі характэрны для беларусаў пачынаючы з часоў глыбокай старажытнасці. Сістэма вобразаў і эталонаў, зафіксаваных у фраземах і парэміях беларускай мовы, абумоўлена асаблівасцямі духоўнай, матэрыяльнай і сацыяльнай культуры нашага народа і сведчыць пра яго нацыянальна-культурны вопыт і традыцыі.

У шматлікіх фразеалагізмах, прыказках і прымаўках захаваліся рэшткі духоўнай культуры старажытнасці. Сярод усіх праяўленняў культуры, на аснове якіх адбывалася фарміраванне фразем і парэмій беларускай мовы, найбольш адчувальным з’яўляецца ўплыў міфалогіі

і такіх рытуальных формаў народнай культуры, як сватанне, вяселле, памінкі, а таксама абрады, звязаныя з гаспадарчай дзейнасцю і працоўным календаром, заклінанні.

Аналіз нацыянальна-культурнай спецыфікі ўстойлівых спалучэнняў слоў і трапных народных выслоўяў, якія з розных бакоў і ў розных аспектах характарызуюць чалавека, дазваляе канстатаваць, што фразеалагічная і парэміялагічная спадчына беларускага народа з'яўляецца часткай моўнай карціны свету беларусаў і адным са шляхоў пазнання спецыфікі нацыянальнай рэчаіснасці беларускага этнасу, спасціжэння асаблівасцей яго светабачання і непаўторнага спосабу мыслення.

Праз фразеалагічны і парэміялагічны фонд беларускай мовы выразна семантызуюцца як станоўчыя, так і адмоўныя рысы характару і паводзін чалавека. Як сведчыць даследаванні матэрыял, у моўнай карціне свету беларусаў пераважаюць фраземы і парэміі з адмоўнай канатацыяй. Некаторыя даследчыкі лічаць, што фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі негатыўнай кваліфікацыі, якія ў сваёй большасці семантызуюць адмоўныя якасці беларускага народа (злосць, балбатлівасць, гультайства, хітрасць, сквапнасць, пляткарства, п'янства) пацвярджаюць думку адносна таго, што ў нацыянальным характары беларусаў адмоўнае параважае над станоўчым. Дазволім сабе не пагадзіцца з такім меркаваннем. Дадзеная асаблівасць фразеалагічнага і парэміялагічнага фонду беларускай мовы пацвярджае якраз тое, што беларусы праяўляюць надзвычай высокія патрабаванні да маральных якасцей чалавека, яго паводзін у грамадстве і ўзаемаадносін з іншымі людзьмі. Менавіта таму тыя рысы характару або ўчынкі, якія не адпавядаюць гэтым патрабаванням, рэзка асуджаюцца і адмаўляюцца прадстаўнікамі беларускай этнічнай супольнасці. Вялікая колькасць устойлівых моўных адзінак, якія ў сваёй структуры рэпрэзентуюць адмоўныя этнапсіхалагічныя адзнакі чалавека, сведчыць пра тое, што беларускі народ заўсёды імкнуўся выявіць і падкрэсліць у паводзінах чалавека менавіта негатыўнае з мэтай яго карэкціроўкі і выпраўлення ў лепшы бок.

Разгледжаны моўны матэрыял дапамагае не толькі вызначыць этнічную спецыфіку беларусаў як нацыі, але і прэзентуе духоўныя каштоўнасці і арыенціры нашых продкаў, адлюстроўвае традыцыйнае мысленне, якое абумоўлена культурна-нацыянальным светабачаннем і ментальнымі асаблівасцямі беларускага народа. Хочацца, каб у кожнага, хто пазнаёміўся з нашым навуковым даробкам, замацавалася ўяўленне пра мову і культуру беларусаў як унікальныя і самадастатковыя з'явы ў міжэтнічным супольніцтве народаў свету.

ЛІТАРАТУРА

1. Аксамітаў, А. Прыказкі і прымаўкі : тлумачальны слоўнік беларускіх прыказак і прымавак з архіваў, кафедральных збораў, рэдкіх выданняў XIX і XX стст. / А. Аксамітаў. – Мінск : Беларуская навука, 2000. – 320 с.

2. Акушэвіч, А.А. Парэміі тэматычнага кола “ўзаемаадносiны бацькоў – дзяцей” у беларускай мове / А.А. Акушэвіч // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / пад рэд. А.Я. Міхневiча. – Мінск : РІВШ, 2007. – Вып. 6. – С. 18–21.

3. Албут, А.А. Праклёны як тэкст і этналінгвістычны феномен / А.А. Албут // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / пад рэд. А.Я. Міхневiча. – Мінск : РІВШ, 2008. – Вып. 7. – С. 13–16.

4. Аляхновiч, М.М. Лiнгвакультуралогiя : даведнiк для студ. фiлалагiчнага фак. / М.М. Аляхновiч, Л.В. Леванцэвiч; Брэсц. дзярж. ун-т iмя А.С. Пушкiна. – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2007. – 71 с.

5. Аляхновiч, М. Фразеалогiя беларускай мовы: гiстарычна-часавы кантэкст / М. Аляхновiч // Беларуская фразеалогiя i еўрапейскi моўны кантэкст : зб. навук. арт. : у 2 т. / М-ва адукацыi Рэсп. Беларусь, Брэсц. дзярж. ун-т iмя А.С. Пушкiна, каф. гiсторыi беларус. мовы i дыялекталогii ; рэдкал.: М.М. Аляхновiч [i iнш.]. – Брэст : Альтернатыва, 2009. – Т. 1. – С. 3–7.

6. Анисимов, С.Ф. Мораль и поведение / С.Ф. Анисимов. – М. : Мысль, 1985. – 158 с.

7. Апресян, Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–67.

8. Афанасьев, А.Н. Поэтические воззрения славян на природу : в 3 т. / А.Н. Афанасьев. – М. : Современный писатель, 1995. – Т. 1. – 419 с.

9. Афанасьев, А.Н. Поэтические воззрения славян на природу : в 3 т. / А.Н. Афанасьев. – М. : Современный писатель, 1995. – Т. 3. – 120 с.

10. Багушэвiч, А.М. Вобраз свiннi ў беларускай фразеалогii / А.М. Багушэвiч, А.Л. Садоўская // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / пад рэд. А.Я. Міхневiча. – Мінск : РІВШ, 2008. – Вып. 7. – С. 16–19.

11. Базылев, В.Н. Язык – ритуал – миф / В.Н. Базылев. – М. : МГЛУ, 1994. – 315 с.

12. Байбурын, А.К. Некоторые вопросы этнографического изучения поведения / А.К. Байбурын // Этнические стереотипы поведения. – Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1985. – С. 7–22.

13. Басава, Г.І. Лінгвакразнаўчы падыход у прэзентацыі беларускай фразеалогіі замежным студэнтам / Г.І. Басава // Роднае слова. – 2000. – № 5. – С. 34–35.

14. Белакурская, Ж.Я. Каваль куде, каваліха пые... / Ж.Я. Белакурская // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск, 2008. – Вып. 7. – С. 24–29.

15. Беларусазнаўства : навучальны дапаможнік / пад рэд. П. Брыгадзіна. – Мінск : Завігар, 1998. – 288 с.

16. Беларуская міфалогія : энцыклапедычны слоўнік / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч [і інш.]. – Мінск : Беларусь, 2004. – 592 с.

17. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф. Янкоўскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 493 с.

18. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф. Янкоўскі ; прадм. Д.Я. Бугаёва. – Мінск : Беларус. навука, 2004. – 494 с.

19. Беларусы / В.К. Бандарчык, Г.М. Курьловіч, Г.І. Кухаронак [і інш.] ; рэдкал.: В.К. Бандарчык [і інш.] ; Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – Т. 5. Сям'я. – 375 с.

20. Белова, О.В. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции / О.В. Белова. – М. : Индрик, 2005. – 287 с.

21. Біблія : кнігі Сьвятога Пісаньня Старога і Новага Завету (у беларускім перакладзе). – DUNCANVILLE; USA. – 1536 с.

22. Богуславский, В.М. Национальный образ внешности как феномен русской культуры / В.М. Богуславский // Язык и культура : доклады II Международ. конф., – Киев, 1993. – С. 14–16.

23. Брагина, Н.Г. Фрагмент лингвокультурологического лексикона (базовые понятия) / Н.Г. Брагина // Фразеология в контексте культуры : сб. ст. / Рос. акад. наук, Ин-т языкознания, проблем. группа “Общая фразеология” ; отв. ред. В.Н. Телия. – М., 1999. – С. 131–134.

24. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў : у 2 т. / А.М. Булыка. – Мінск : БелЭН, 1999. – Т. 2. – 736 с.

25. Бура, М. Апазіцыя дабро / зло ў беларускай фразеалогіі / М. Бура // Мова – Літаратура – Культура: матэрыялы V Міжнар. нав. канф. (да 80-годдзя прафесара Л.М. Шакуна), г. Мінск, 16–17 лістап. 2006 года. – Мінск, 2007. – С. 215–219.

26. Валодзіна, Т. Без прыказкі і з лаўкі не зваліцца. Свет рэчаў сялянскага падворка ў фразеалогіі і культуры беларусаў / Т. Валодзіна // Роднае слова. – 2001. – № 2. – С. 100–107.

27. Валодзіна, Т. Вобразы свойскіх жывёл у фразеалогіі і павер'ях беларусаў / Т. Валодзіна // Роднае слова. – 2003. – № 4. – С. 82–85.

28. Валодзіна, Т. “Казала качарга гуляць да чацвярга” : Хатнія рэчы ў фразеалогіі і культуры беларусаў / Т. Валодзіна // Роднае слова. – 1999. – № 2. – С. 35–44.

29. Валодзіна, Т. Семантыка рэчаў у духоўнай спадчыне беларусаў / Т.В. Валодзіна. – Мінск : Тэхналогія, 1999. – 167 с.

30. Валодзіна, Т. Усё жыццё – дарога / Т. Валодзіна // [Электронны рэсурс]. – http:kryuja.orl/artukyly/bielaruskaja_atliantyda/usjo_zhyccjo_daroha_html. – Дата доступу : 03.02.2013.

31. Выслоўі / склад. сістэматыз. тэкстаў, уступ. арт. і камент. М.Я. Грынבלата; рэд. А.С. Фядосік ; АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 520 с.

32. Гак, В.Г. Человек в языке / В.Г. Гак // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке. – М., 1999. – С. 104–107.

33. Гаўрош, Н. Нацыянальнае – у афарыстычных выслоўях / Н. Гаўрош, Н. Нямковіч // Актуальныя праблемы мовазнаўства і лінгвадыдактыкі: да 70-годдзя з дня нараджэння прафесара Г.М. Малажай : матэрыялы рэсп. навук. канф., Брэст, 20–21 сакав. 2008 г. / Брэст. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна, каф. беларус. мовазнаўства ; рэдкал.: М.І. Новік (гал. рэд.) [і інш.]. – Брэст, 2008. – С. 100–102.

34. Георгиева, С.И. Способы кодирования культур во фразеологических единицах / С.И. Георгиева // Фразеология и когнитивистика : материалы 1-й Междунар. науч. конф., Белгород, 4–6 мая 2008 г. : в 2 т. / БелГУ ; отв. ред. проф. Н.Ф. Алефиренко. – Белгород, 2008. – Т. 1. – С. 95–98.

35. Гераськіна, Т. Русские и белорусские пословицы и поговорки о языке и речи: семантико-грамматический аспект / Т. Гераськіна // Актуальныя праблемы мовазнаўства і лінгвадыдактыкі: да 70-годдзя з дня нараджэння прафесара Г.М. Малажай : матэрыялы рэсп. навук. канф., Брэст, 20–21 сакав. 2008 г. / Брэст. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна, каф. беларус. мовазнаўства ; рэдкал.: М.І. Новік (гал. рэд.) [і інш.]. – Брэст, 2008. – С. 102–105.

36. Гура, А.В. Символика животных в славянской народной традиции / А.В. Гура. – М. : Индрик, 1997. – 912 с.

37. Гюлумянц, К.М. Фольклорные элементы во фразеологии современных славянских языков / К.М. Гюлумянц. – Минск : Изд-во БГУ, 1978. – 27 с.

38. Данич, О.В. Лингвистический аспект культурно-национальной специфики поведения (на материале русской и белорусской фразеологии) : автореф. ... дисс. канд. филол. наук / О.В. Данич. – Минск : БГУ, 1998. – 20 с.

39. Данич, О.В. Менталитет белорусов и русских. Отражение в мифологии, фольклоре, фразеологии : учеб.-метод. пособие / О.В. Данич : УО “ВГУ им. П.М. Машерова”. – Витебск : Изд-во УО “ВГУ им. П.М. Машерова”, 2004. – 84 с.

40. Даўбешка, Н.П. Прыказкі і прымаўкі як крыніца нацыянальна-культурнай інфармацыі / Н.П. Даўбешка // Актуальныя праблемы гуманітарнага познання : матэрыялы міждунар. науч. конф., Витебск, 29–30 окт. 2009 г. / Витеб. гос. ун-т; редкол.: В.И. Каравкин (гл. ред.) [и др.]. – Витебск : УО “ВГУ им. П.М. Машерова”, 2009. – С. 231–232.

41. Денисова, Т.А. Репрезентация концептов мужчины и женщины в языковом сознании русского народа / Т.А. Денисова. – Тамбов, 2006. – 189 с.

42. Дзядова, А. Канцэпт “злосць” у фразеалагічнай сістэме беларускай мовы / А. Дзядова // Acta Albaruthenica, Rossica, Polonica: VIII Міжнар. навук. канф. “Беларуска-руська-польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства”, Віцебск, 22–24 кастр. 2009 г. : у 2 ч. / Віц. дзярж. ун-т; рэдкал.: Г.М. Мезенка (адк. рэд.). – Віцебск : УА “ВДУ імя П. М. Машэрава”. 2009. – Ч. 1. – С. 165–169.

43. Дзядова, А.С. Канцэпт “слова” ў парэміялагічных адзінках беларускай мовы / А.С. Дзядова // Учёные записки УО “ВГУ им. П.М. Машерова”: сб. науч. тр. – Витебск : ВГУ им. П. М. Машерова, 2012. – Т. 14. – С. 147–155.

44. Дзядова, А.С. Назвы святаў і прысвяткаў у беларускіх прыказках і прымаўках як крыніца лінгвакраіназнаўчай інфармацыі / А.С. Дзядова // Міжнародная навуковая канферэнцыя “VIII Міжнародныя навуковыя чытанні, прысвечаныя Сцяпану Некрашэвічу” : зб. навук. артыкулаў, Гомель, 18 мая 2007 г. : у 2 ч. – Гомель : ГДУ ім. Ф. Скарыны, 2007. – Ч. 2. – С. 179–182.

45. Дзядова, А. Нацыянальна-культурная спецыфіка канцэпта “падман” у беларускай фразеалогіі / А. Дзядова, К. Вінакурава // Каб жыло наша Слова : зб. нав. арт. да 90-годдзя з дня нараджэння Ф. Янкоўскага. – Брэст : Альтэрнатыва, 2009. – С. 90–93.

46. Дзядова, А. С. Паняцце “сяброўства” праз прызму прыказак і прымавак беларускай мовы: этнапедагагічны аспект / А.С. Дзядова // Педагогические инновации: традиции, опыт, перспективы : материалы III Междунар. науч.-практ. конф., Витебск, 3 мая 2012 г. / Вит. гос. ун-т ; редкол.: Н.А. Ракова (отв. ред.) [и др.]. – Витебск : УО “ВГУ им. П.М. Машерова”, 2012. – С. 205–207.

47. Дзядова, А.С. Спецыфіка канцэпта “працавітасць” у прыказках і прымаўках пра лёс і характар чалавека / А.С. Дзядова // Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксте : матэрыялы рэспуб. нав.-практ. канф., Віцебск, 21–22 кастр. 2010 г. / Віц. дзярж. ун-т; рэдкал.: Г.А. Арцымянак, В.І. Русілка (адк. рэд.) [і інш.]. – Віцебск : УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2010. – С. 39–42.

48. Дзядова, А.С. Спецыфіка канцэпта “п’янства” ў парэміялагічных адзінках беларускай мовы / А.С. Дзядова // Наука – образованию, производству, экономике : материалы XVII (64) Регион. науч.-практ. конф. преподавателей, научных сотрудников и аспирантов, Витебск, 14–15 марта 2012 г. / Вит. гос. ун-т; редкол.: А.П. Солодков (гл. ред.) [и др.] – Витебск : УО “ВГУ им. П. М. Машерова”, 2012. – Т. 1. – С. 152–157.

49. Дзядова, А. Фразеалагізмы са значэннем псіхічнага стану чалавека ў беларускай мове: сінхранічны і дыяхранічны аспект / А. Дзядова, К. Вінакурава // Беларуская фразеалогія і еўрапейскі моўны кантэкст: зб. навук. арт. : у 2 т. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Брэст. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна, каф. гісторыі беларус. мовы і дыялекталогіі ; рэдкал.: М.М. Аляхновіч [і інш.]. – Брэст : Альтернатыва, 2009. – Т. 1. – С. 43–46.

50. Дзядова, А.С. Характар чалавека праз прызму фразеалогіі беларускай мовы: лінгвакультуралагічны аспект / А.С. Дзядова // Міжнародная навуковая канферэнцыя “Скарына і наш час”, 14–15 кастр. 2011 г. : [матэрыялы] / рэдкал.: А.А. Станкевіч (гал. рэд.) [і інш.] ; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Гомель. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2011. – С. 126–128.

51. Дзядова, А.С. Хрысціянскі светапогляд беларусаў праз прызму фразеалогіі: лінгвакультуралагічны аспект / А.С. Дзядова // Формирование языковой компетенции в процессе профессиональной подготовки специалистов: традиции, новации, опыт внедрения современных технологий обучения : матер. междунар. науч.-метод. конф., Минск, 24–25 марта 2011 г. / под ред. С.Н. Короткой. – Минск : ВА РБ, 2011. – Т. 1. – С. 145–147.

52. Дзядова, А.С. Этнакультурная семантыка назваў побыту ў парэміялагічных адзінках беларускай мовы / А.С. Дзядова // Весн. МДПУ імя І.П. Шамякіна. – 2011. – № 1(30). – С. 85–89.

53. Дзядова, А.С. Этнакультурны кантэкст фразем і парэмій са значэннем моўных паводзін / А.С. Дзядова // Наука – образованию, производству, экономике : материалы XV (62) Регион. науч.-практ. конф. преподавателей, научных сотрудников и аспирантов, посвященной 100-летию со дня основания УО “ВГУ им. П.М. Машерова”, Витебск,

3–5 марта 2010 г./ Вит. гос. ун-т ; редкол.: А.П. Солодков (гл. ред.). – Витебск : “УО ВГУ им. П. М. Машерова”, 2010. – С. 156–157.

54. Дзядова, А. Этнакультурныя нормы моўных паводзін у парэміялагічных адзінках беларускай і рускай моў // А. Дзядова, В. Стаселька // Актуальныя праблемы сучаснага гуманітарнага пазнання : матэрыялы міжнарод. науч. конф., Витебск, 29–30 окт. 2009 г. / Вит. гос. ун-т ; редкол.: В.И. Каравкин (гл. ред.). – Витебск : “УО ВГУ им. П.М. Машерова”, 2009. – С. 233–234.

55. Дзядова, А. Этнакультурныя нормы моўных паводзін у фразеалагічных адзінках беларускай і рускай моў / А. Дзядова // Беларуская мова ў культурнай і моўнай прасторы Славіі : матэр. міжнар. нав. канф., Мінск, 24–25 лістап. 2009 г. / Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. – Мінск : Права і эканоміка, 2009. – С. 164–168.

56. Добровольский, Д.О. Образная составляющая в семантике идиом / Д.О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1996. – № 1. – С. 71–93.

57. Довнар-Запольский, М.В. Исследование и статьи / М.В. Довнар-Запольский. – Киев, 1909. – Т. 1.

58. Дьяченко, М.И. Краткий психологический словарь / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск : Нар. асвета, 1996. – 399 с.

59. Зайцава, Л.У. Фразеалагічная рэпрэзентацыя канцэпта “розум” у беларускай і англійскай мовах / Л.У. Зайцава // Беларуская фразеалогія і еўрапейскі моўны кантэкст: зб. навук. артыкулаў. – Брэст : Альтэрнатыва, 2009. – Т. 2. – С. 92–97.

60. Здановіч, А. Пра нос, які не адчувае пахаў / А. Здановіч // Роднае слова. – 2008. – № 6. – С. 53.

61. Змачынская, І.В. Кагнітыўны патэнцыял беларускіх фразеалагізмаў гендарнай семантыкі / І.В. Змачынская // Мова і літаратура : матэрыялы 67-й Навук. канф. студэнтаў і аспірантаў філал. фак. БДУ, Мінск, 28 крас. 2010 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; адказ. рэд. К.А. Тананушка. – Мінск, 2010. – С. 59–63.

62. Иванова, С.Ф. Сацыякультурная прастора мовы: сацыяльны і культурны аспекты вывучэння беларускай мовы / С.Ф. Иванова. – Мінск, 1998.

63. Иванова, С.Ф. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў : лінгвакраіназнаўчы дапаможнік / С.Ф. Иванова, Я.Я. Іваноў. – Мінск : Беларускі Фонд Сораса, 1997. – 264 с.

64. Казакова, І. Жанчына ў цэнтры беларускага нацыянальнага космасу / І. Казакова // Роднае слова. – 2008. – № 2. – С. 110.

65. Казакова, І.В. Які розум, такая і гаворка: Багацце моўнай стыхіі беларускага фальклору і беднасць лексікону сучаснікаў / І.В. Казакова // Народная асвета. – 2008. – № 6. – С. 77–79.

66. Караткевіч, У. Зямля пад белымі крыламі : нарыс ; Дзікае паляванне караля Стаха : аповесць / У. Караткевіч. – Мінск, 1995. – 358 с.

67. Клундук, С. Маўленчы этыкет і культура зносінаў у сістэме народных выслоўяў / С. Клундук // Беларуская фразеалогія і еўрапейскі моўны кантэкст : зб. навук. арт. : у 2 т. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна, каф. гісторыі беларус. мовы і дыялекталогіі; рэдкал.: М.М. Аляхновіч [і інш.]. – Брэст : Альтэрнатыва, 2009. – Т. 2. – С. 92–97.

68. Книжное обозрение. – 1990. – № 7. – С. 9.

69. Коваль, В.И. Восточнославянская этнофразеология: деривация, семантика, происхождение / В.И. Коваль. – Гомель : ИММС НАНБ, 1998. – 213 с.

70. Коваль, У.І. Народныя ўяўленні, павер'і і прыкметы : даведнік па ўсходнеславянскай міфалогіі / У.І. Коваль. – Гомель : Беларускае агенцтва навукова-тэхнічнай і дзелавой інфармацыі, 1995. – 177 с.

71. Коваль, У.І. Славянская этнафразеалогія ў дэрывацыйна-дыяхранічным аспекце / У.І. Коваль. – Гомель, 1998.

72. Коваль, У.І. Чым адгукаецца слова: Фразеалогія ў павер'ях, абрадах і звычаях / У.І. Коваль. – Мінск : Народная асвета, 1994. – 48 с.

73. Ковшова, М.Л. Культурно-национальная специфика фразеологических единиц: дис. ... канд. филол. наук / М.Л. Ковшова. – М., 1996. – 244 с.

74. Козеренко, А. Тело как объект природы и тело как объект культуры / А. Козеренко, Г. Крейдлин // Фразеология в контексте культуры. – М., 1999. – 298 с.

75. Конан, У.М. Мова і культура / У.М. Конан // Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск, 1994. – С. 356–358.

76. Конюшкевич, М.И. Специфика белорусского проклятия / М.И. Конюшкевич // Язык и культура. Проблемы современной этнолингвистики : материалы междунар. науч. конф., Минск, 2–4 нояб. 2000 г. – Минск, 2001. – С. 11–15.

77. Краткий психологический словарь. – М. : Политиздат, 1985. – 245 с.

78. Крук, Я. Сімволіка беларускай народнай культуры / Я. Крук. – Мінск : Ураджай, 2001. – 350 с.

79. Кулік, Л.У. Беларускія саматычныя фразеалагічныя адзінкі на фоне англійскіх: структурна-семантычны і лінгвакультуралагічны

аспекты : аўтарэф. ... дыс. канд. філал. навук / Л.У. Кулік. – Мінск : ДНУ “Ін-т мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы НАН Беларусі”, 2012. – 25 с.

80. Кучменова, Ж.М. Эмоциональные концепты в языковой картине мира (на материале русского и карачаево-балгарского языков) : автореф. ... дис. канд. филол. наук / Ж.М. Кучменова. – Нальчик, 2005. – 25 с.

81. Леванцэвіч, Л.В. Лінгвакультуралогія : метаад. рэкамендацыі / Л.В. Леванцэвіч, М.М. Аляхновіч; Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна. – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2010. – 107 с.

82. Лепешаў, І. Паходзяць з Бібліі: [115 фразеалагізмаў, якія сваім жыццём абавязаны Бібліі] / І. Лепешаў // Наша слова. – 2004. – 28 ліпеня. – С. 4.

83. Лепешаў, І.Я. Слоўнік беларускіх прыказак / І.Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Мінск : Бел. навука, 2006. – 544 с.

84. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭН імя П. Броўкі, 2008. – Т. 1–2.

85. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 1993. – Т. 1–2.

86. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭН, 2004. – 448 с.

87. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў : у 2 ч. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Народная асвета, 1993. – Ч. 2. – 200 с.

88. Ліцвінка, В.Д. Святы і абрады беларусаў / В.Д. Ліцвінка. – Мінск : Беларусь, 2001. – 176 с.

89. Ліцвінка, В.Д. Слова міма не ляціць: Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі / В.Д. Ліцвінка, Л.А. Царанкоў. – Мінск, 1985. – 149 с.

90. Ляшчынская, В.А. Сучасная беларуская мова: фразеалогія : вучэб. дапам. / В.А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2010. – 230 с.

91. Маршэўская, В.В. Выклікавыя фразеалагізмы-кленічы / В.В. Маршэўская // Надзённыя праблемы лексікалогіі і анамастыкі славянскіх моў : матэрыялы II Міжнар. навуе. канф., г. Мазыр, 22–23 крас. 2010 г. – Мазыр : Выд-ва УА “МДПУ імя І.П. Шамякіна”, 2010. – С. 292–293.

92. Маршэўская, В.В. Канцэпт *страх* у беларускіх фразеалагізмах / В.В. Маршэўская // Імя і слова (проблемы семантико-прагматычнага ўзаемадзеяння ў славянскіх мовах) : матэрыялы міжнароднага навуц. канф., Брэст, 19–20 апр. 2007 г. : у 2 ч. – Брэст : Изд-во БрГУ імя А. С. Пушкіна, 2007. – Ч. 2. – С. 24–28.

93. Маслава, В.А. Адбіткі міфаў у беларускіх фразеалагізмах / В.А. Маслава // Наша слова. – 1995. – № 20. – С. 6–7.

94. Маслова, В.А. Введение в лингвокультурологию : учеб. пособие / В.А. Маслова. – М., 1997. – 207 с.

95. Маслова, В.А. Когнитивная лингвистика : учеб. пособие / В.А. Маслова. – Минск : Тетра-Системс, 2004. – 256 с.

96. Маслова, В.А. Лингвокультурология : учеб. пособие / В.А. Маслова. – М. : Академия, 2001. – 208 с.

97. Маслава, В.А. Міф і яго адлюстраванне ў семантыцы фразеалагічных адзінак / В.А. Маслава // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 1996. – № 2. – С. 65–68.

98. Маслова, В.А. Национальный характер сквозь призму языка : монография / В.А. Маслова. – Витебск : УО “ВГУ им. П.М. Машерова”, 2011. – 76 с.

99. Маслова, В.А. Преданья старины глубокой в зеркале языка / В.А. Маслова. – Минск : Пейто, 1997. – 128 с.

100. Маслова, В.А. Языковая картина мира и культура / В.А. Маслова // Когнитивная лингвистика конца XX века : материалы междунар. науч. конф., Минск, 7–9 окт. 1997 г. : в 3 ч. – Минский гос. лингв. ун-т. – Минск, 1997. – Ч. 1. – С. 59–64.

101. Маслова, В.А. Homo lingualis в культуре: монография / В.А. Маслова. – Витебск : Изд-во УО “ВГУ им. П.М. Машерова”, 2004. – 215 с.

102. Мілач, С. Заонімы ў лексічнай і фразеалагічнай сістэмах мовы / С. Мілач // Актуальныя праблемы мовазнаўства і лінгвадыдактыкі: да 70-годдзя з дня нараджэння прафесара Г.М. Малажай : матэрыялы рэсп. навук. канф., Брэст, 20–21 сак. 2008 г. / Брэст. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна, каф. беларус. мовазнаўства ; рэдкал.: М.І. Новік (гал. рэд.) [і інш.]. – Брэст, 2008. – С. 114–117.

103. Миллер, Е.Н. Природа лексической и фразеологической анатомии / Е.Н. Миллер. – Саратов, 1990. – 221 с.

104. Міфалогія беларусаў : энцыклапедычны даведнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка ; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Минск, 2011. – 607 с.

105. Мокиенко, В.М. Образы русской речи : историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии / В.М. Мокиенко. – Л., 1986. – 277 с.

106. Мокроусов, Н.Н. Проблема нравственной оценки поступков поведения / Н.Н. Мокроусов // Вопросы философии. – 1965. – № 9. – С. 38–39.

107. Наркевіч, А.І. З народных крыніц : Беларускія прыказкі і прымаўкі / А.І. Наркевіч // Роднае слова. – 1999. – № 3. – С. 91–96.

108. Наркевіч, А.І. Матчынай мовай параднёныя: Прыказкі і прымаўкі / А.І. Наркевіч // Беларуская мова і літаратура. – 1996. – № 2. – С. 71–78.

109. Обухов, А.С. Психология личности в контексте реалий традиционной культуры / А.С. Обухов. – М. : Изд-во “Прометей” МПГУ, 2006. – 352 с.

110. Оксенчук, А.Е. Образ человека в русской языковой картине мира (на материале соматической фразеологии): дис. ... канд. филол. наук / А.Е. Оксенчук. – Витебск, 1998. – 147 с.

111. Опарина, Е.О. Концептуальная метафора / Е.О. Опарина // Метафора в языке и тексте / Е.О. Опарина. – М. : Наука, 1988.

112. Переход, О. Образы слова в языковой картине мира славян (на материале паремий) / О. Переход // Беларуская фразеалогія і еўрапейскі моўны кантэкст : зб. навук. арт. : у 2 т. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Брэст. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна, каф. гісторыі беларус. мовы і дыялекталогіі ; рэдкал.: М.М. Аляхновіч [і інш.]. – Брэст : Альтэрнатыва, 2009. – Т. 2. – С. 101–105.

113. Піпчанкова, А.Л. Адлюстраванне рыс маральнага і фізічнага ідэалу ў беларускай фразеалогіі / А.Л. Піпчанкова // Наука и образование в условиях социально-экономической трансформации общества : сб. докл. – Витебск, 2001. – С. 370–372.

114. Подюков, И.А. Культурно-семиотические аспекты народной фразеологии : дис. ... д-ра филол. наук / И.А. Подюков. – Пермь, 1996. – 382 с.

115. Попова, З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М. : АСТ : Восток – Запад, 2007. – 314 с.

116. Рагаўцоў, А.В. Устарэлыя назоўнікі ў фразеалагізмах сучаснай беларускай літаратурнай мовы / А.В. Рагаўцоў // Весці БДПУ. Сер. 1, Педагогіка. Псіхалогія. Філалогія. – 2009. – № 1. – С. 66–69.

117. Рачкоўская, А. Маўклівая “мова” пачуццяў. Адлюстраванне мімікі, жэстаў, паставаў у беларускай фразеалогіі / А. Рачкоўская // Роднае слова. – 2004. – № 10. – С. 27–30.

118. Рогалев, А.Ф. Белая Русь и белорусы (в поисках истоков) / А.Ф. Рогалев. – Гомель, 1994. – 268 с.

119. Садоўская, А.Л. Адлюстраванне гендарных адносін у беларускай, рускай і сербскай парэміялогіі / А.Л. Садоўская, Д. Суслаў // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск : РІВШ, 2007. – Вып. 6. – С. 116–121.

120. Садоўская, А.Л. Кагнітыўны патэнцыял беларускіх фразеалагізмаў з кампанентамі *бацька*, *маці* / А.Л. Садоўская // Мова і літаратура ў XXI стагоддзі: актуальныя праблемы даследавання : матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф. маладых вучоных, Мінск,

26 сак. 2010 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: П. І. Навойчык (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2010. – С. 323–329.

121. Садоўская, А.Л. Каханне ў моўнай карціне свету беларусаў / А.Л. Садоўская // Роднае слова. – 2011. – №5. – С. 53–56.

122. Садоўская, А.Л. Лексіка-семантычная характарыстыка беларускіх фразеалагізмаў тэматычнага кола ‘разумовая дзейнасць чалавека’ / А.Л. Садоўская, Н.С. Сянько // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы (да 70-годдзя з дня нараджэння д-ра філал. навук, праф. А.Я. Міхневіча) : зб. навук. прац / рэдкал.: А.Я. Міхневіч (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : РІВШ, 2006. – Вып. 5. – С. 165–170.

123. Садоўская, А. Лінгвакультуралагічны падыход да аналізу фразеалагізаваных рэсурсаў мовы / А. Садоўская // Роднае слова. – 2008. – № 6. – С. 44–46.

124. Садоўская, А. Нацыянальна-культурная спецыфіка фразеалагізмаў / А. Садоўская // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск : РІВШ, 2005. – Вып. 4. – С. 90–103.

125. Садоўская, А. Нацыянальна-культурны кампанент беларускай фразеалогіі / А. Садоўская // Роднае слова. – 2008. – № 2. – С. 42–45.

126. Садоўская, А. Паняцце канатацыі ў сучаснай лінгвістыцы і яго роля ў плане вывучэння культурна-нацыянальнай спецыфікі фразеалагізмаў / А. Садоўская // Роднае слова. – 2009. – № 1. – С. 45–48.

127. Садоўская, А.Л. Парэміі лексіка-семантычнага поля “працоўная дзейнасць чалавека” ў беларускай і англійскай мовах: супастаўляльны аспект / А.Л. Садоўская, С.В. Ставецкая // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск : РІВШ, 2011. – Вып. 10. – С. 80–85.

128. Садоўская, А.Л. Птушка ў фразеалогіі і народнай культуры беларусаў / А.Л. Садоўская // Роднае слова. – 2002. – № 12. – С. 70–72.

129. Садоўская, А.Л. Фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам у беларускай мове: этналінгвістычны аспект / А.Л. Садоўская. – Мінск : БДУ, 2011. – 271 с.

130. Садоўская, А.Л. Фразеалогія ў кантэксце культуры: этналінгвістычны падыход да вывучэння / А. Садоўская // Роднае слова. – 2008. – № 4. – С. 35–39.

131. Сазановіч, А. Семантычныя адносіны паміж фразеалагізмам і яго суправаджальнікам / А. Сазановіч // Актуальныя праблемы мовазнаўства і лінгвадыдактыкі: да 70-годдзя з дня нараджэння прафесара Г.М. Малажай: матэрыялы рэсп. навук. канф., Брэст, 20–21 сакав. 2008 г. / Брэст. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна, каф. беларус. мовазнаўства; рэдкал.: М.І. Новік (гал. рэд.) [і інш.]. – Брэст, 2008. – С. 119–121.

132. Селюжыцкая, Ж. Правілы маўленчых паводзін у беларускіх прыказках / Ж. Селюжыцкая // Беларуская фразеалогія і еўрапейскі моўны кантэкст : зб. навук. арт. : у 2 т. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Брэст. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна, каф. гісторыі беларус. мовы і дыялекталогіі ; рэдкал.: М.М. Аляхновіч [і інш.]. – Брэст : Альтэрнатыва, 2009. – Т. 2. – С. 31–35.

133. Сержпутоўскі, А.К. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў / А.К. Сержпутоўскі. – Мінск, 1998. – 301 с.

134. Снегирев, И.М. Словарь русских пословиц и поговорок. Русские в своих пословицах / И.М. Снегирев. – Н. Новгород : Братья славяне, Три богатыря, 1996. – 624 с.

135. Станкевіч, Л. “Госць у хаце – Бог у хаце” (устойлівыя адзінкі мовы з кампанентм госць) / Л. Станкевіч // Беларуская фразеалогія і еўрапейскі моўны кантэкст : зб. навук. артык: у 2 т. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Брэст. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна, каф. гісторыі беларус. мовы і дыялекталогіі ; рэдкал.: М.М. Аляхновіч [і інш.]. – Брэст : Альтэрнатыва, 2009. – Т. 1. – С. 157–161.

136. Телия, В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М., 1996.

137. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65000 слоў / пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – 2-е выд. – Мінск : БелЭН, 1999. – 784 с.

138. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / пад аг. рэд. К. Атраховіча. – Мінск : Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1978. – Т. 1–5.

139. Токарева, И.И. Этнокультурные стереотипы коммуникативного поведения : дис. ... д-ра филол. наук / И.И. Токарева; Белорус. гос. ун-т. – Минск, 1999. – 231 с.

140. Токарева, И.И. Этнолингвистика и этнография общения / И.И. Токарева. – Минск : МГЛУ, 2001. – 243 с.

141. Толстой, Н.И. Язык и культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н.И. Толстой. – 2-е изд., испр. – М., 1995. – 512 с.

142. Фядосік, А. . Народная спадчына / А.С. Фядосік, Г.А. Пятроўская. – Мінск : Народная асвета, 1984. – 208 с.

143. Шарай, А.В. Адлюстраванне міфа-паэтычных уяўленняў беларусаў аб злых духах у фразеалагізмах і парэміях / А.В. Шарай // Весн. ВДУ. – 1998. – № 4. – С. 37–39.

144. Шчэрбін, В. Канцэптэуальная аснова моўнай карціны свету беларусаў / В. Шчэрбін // Мова – Літаратура – Культура: да 80-годдзя з дня нараджэння прафесара Л.М. Шакуна : матэрыялы V Міжнар. навук. канф., Мінск, 16–17 ліст. 2006 г. / Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск : Права і эканоміка, 2007. – С. 198–202.

145. Эпштейн, М.Н. Природа, мир, тайник вселенной... / М.Н. Эпштейн. – М. : Высшая школа, 1990. – 302 с.

146. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы: у 13 т. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – Т. 4. – С. 53.

147. Якалцэвіч, М. Камбінаваныя варыянты прыказак / М. Якалцэвіч // Актуальныя праблемы мовазнаўства і лінгвадыдактыкі: да 70-годдзя з дня нараджэння прафесара Г.М. Малажай : матэрыялы рэсп. навук. канф., Брэст, 20–21 сакав. 2008 г. / Брэст. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна, каф. беларус. мовазнаўства ; рэдкал. : М.І. Новік (гал. рэд.) [і інш.]. – Брэст, 2008. – С. 132–135.

148. Янкоўскі, М.А. Паэтыка беларускіх прыказак / М.А. Янкоўскі. – Мінск : Вышэйшая школа, 1971. – 160 с.

149. Янович, Е.И. Текстовая структура и формуляр белорусских народных проклятий / Е.И. Янович // Язык и этнический менталитет : сб. науч. трудов / Петрозаводский гос. ун-т. – Петрозаводск : Изд-во Петрозаводского университета, 1995. – С. 55–60.

150. Federowski, M. Lud białoruski na Rusi litewskiej / M. Federowski. – Warszawa, 1935.

Навуковае выданне

ДЗЯДОВА Алена Сяргееўна

**ЧАЛАВЕК У ЛЮСТЭРКУ БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ
І ПАРЭМІЯЛОГІІ**

Монографія

Тэхнічны рэдактар	<i>Г.У. Разбоева</i>
Карэктар	<i>Т.У. Обрава</i>
Камп'ютарны дызайн	<i>І.У. Волкава</i>

Падпісана ў друк 10.09.2013. Фармат 60x84¹/₁₆. Папера друкарская.

Ум. друк. арк. 9,42. Ул.-выд. арк. 10,21. Тыраж 100 экз. Заказ .

Выдавец і паліграфічнае выкананне – установа адукацыі
«Віцебскі дзярдаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава».

ЛІ № 02330/110 ад 30.01.2013.

Надрукавана на рызографе ўстанова адукацыі
«Віцебскі дзярдаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава».

210038, г. Віцебск, Маскоўскі праспект, 33.